

ДИСИДЕНТИ

чути правду

історична
правда

ВИДАННЯ ПІДГОТОВЛЕНО
ЗА ПІДТРИМКИ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ФОНДУ.
ПОЗИЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ФОНДУ
МОЖЕ НЕ ЗБІГАТИСЯ З ДУМКОЮ АВТОРА

 УКРАЇНСЬКИЙ
КУЛЬТУРНИЙ
ФОНД

Вахтанг Кіпіані

ДИСИДЕНТИ

Харків

2021

УДК 94(47+57)
Д48

Серія «Історія і політика»

Позиція видавництва може не збігатися з думкою автора

Дизайн обкладинки *Івана Купібіди*

Д48 **Дисиденти** / уклад. і передмова В. Кіпіані. — Х. : Віват, 2021. — 352 с. : іл. — (Серія «Історія та політика», ISBN 978-966-942-843-1). ISBN 978-966-982-710-4 (PDF) ISBN 978-966-982-338-0

Збірник інтерв'ю Вахтанга Кіпіані з дисидентами — це розмови з тими, хто підважував фундамент, на якому трималася в'язниця під назвою Радянський Союз; розмови з колишніми політв'язнями, які не вважали себе героями, але ними були й відважно йшли в горнило, у якому згорали найдостойніші. Люди, що кидали виклик системі, були дуже різні — і за віком, і за переконаннями, і за статтю, і за національністю.

Баліс Гаяускас, який відбув 37 років у неволі, а в уже незалежній Литві очолив Службу безпеки; Калью Мятік, звинувачений свого часу в антирадянській діяльності в лавах підпільного Демократичного руху Естонії; Мустафа Джемільєв, який боровся за права кримських татар; Левко Лук'яненко, член-засновник Української Гельсінської групи, Надія Світлична, учасниця руху шістдесятників, правозахисниця й журналістка... Двадцять дисидентів, розмови з якими висвітлюють безліч питань, що не втрачають актуальності й сьогодні.

УДК 94(47+57)

ISBN 978-966-982-710-4 (PDF)
ISBN 978-966-942-843-1 (серія)
ISBN 978-966-982-338-0

© ТОВ «Видавництво “Віват”», 2021

«СВЯТІ СТАРИКИ» І НЕ ТІЛЬКИ

Моя перша зустріч з дисидентами сталася в листопаді 1989 року. Я був студентом-першокурсником історичного факультету Миколаївського педагогічного інституту і якось на зібранні місцевих рухівців почув, що кілька з них їздили в Київ на перепоховання тіл трьох колишніх політв'язнів — Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого. На той момент ані я, ані більшість знайомих нічого про цих жертв політичних репресій не знали. Віршів Василя та Юрія не читали, про боротьбу донеччанина Олекси за українську мову навіть не чули. А проте на першу й останню зустріч з ними прийшли десятки тисяч людей з усієї України. Я шкодував, що не знав про таку вікопомну подію.

Запам'ятався спогад одного з учасників траурної церемонії про те, як колона проходила повз будівлю тодішнього КГБ УРСР, і кілька людей показували кулаки у вікна. Очевидець із захватом розповідав: «І вони це бачили, і не могли нам нічого зробити!» Очі блищали. Кулаки стискалися. Так, за словами Вацлава Гавела, гартувалася «сила безсилих».

Я взявся розпитувати всіх знайомих про дисидентів. І тут, можна сказати, пощастило. У Миколаєві тоді жив Петро Саранчук, вояк УПА, тричі засуджений загалом на 28 років (більше, ніж у Левка Лук'яненка). Подейкували, що він знав

самого Стуса. Якось я поїхав до Петра Степановича, який жив, за іронією долі, на вулиці Свободній.

Петро Саранчук справді знав Стуса. І не тільки, адже в колі його знайомих були Іван Гель, Зорян Попадюк, Валентин Мороз, В'ячеслав Чорновіл, єврейські, вірменські, литовські політзеки. Оповіді пана Петра геть не були просякнуті героїзмом. Я слухав його, і табір та багаторічні поневіряння за ґратами поставали в уяві геть не такими, що зійшли зі сторінок пригодницького роману, — це була хроніка, зіткана з болю, крові, поту, страху і... радості від перебування в одному просторі з людьми, які тепер знані всім. Принаймні тим, хто прагне знати.

Незабаром доля звела зі ще одним колишнім політв'язнем — Василем Овсієнком. На той час він був молодший за мене сьогоднішнього, але мав за плечима понад тринадцять років у колоніях і тюрмах. Овсієнко став головною енциклопедією руху опору, з якої я черпав імена, події, статті кримінального кодексу, назви таборів і цілої «Ментовської АРСР» — Мордовії, де в 1970-х перебував цвіт нашого дисидентства.

Відтак доля подарувала мені години спілкування з Левком Лук'яненком, Михайлом і Богданом Горинями, Миколою та Раїсою Руденками, Іваном Гелем, Ніною Марченко, Мустайою Джемільєвим, Миколою Горбалем, Анатолієм Лупиносом, Леонідом Плющем, Генріхом Алтуняном, Левком Горохівським, Зоряном Попадюком, Євгеном Сверстюком, Сергієм та Інною Набоками, Іриною та Ігорем Калинцями, Лесею Танюком, Леонідою та Надією Світличними, Євгеном Концевичем, Ларисою Лохвицькою та Леонідом Мілявським, Мирославом Мариновичем, Богданом Климчаком,

Іваном Кандибою і ще багатьма неймовірними людьми, які стали моїми провідниками у світ політичного, інтелектуального, етичного та культурного опору комуністичному московському режимові.

У своїй боротьбі вони зустрічали підтримку представників інших поневолених народів. Годі переоцінити свідчення російського націоналіста Леоніда Бородіна про останні дні Василя Стуса й допомогу литовського «лісового брата» Баліса Гаяускаса та його дружини Ірени в порятунку «Таборового зошита» поета. Естонець Март Ніклус і знову ж таки литовець Вікторас Пяткус вступили до Української Гельсінської групи під час перебування за ґратами в уральській колонії особливо суворого режиму Кучино й де-факто зберегли це об'єднання діячів українського правозахисного руху. Російський дисидент-марксист, керівник Санкт-Петербурзького «Меморіалу» Веніамін Іофе допоміг мені роздобути й оприлюднити документи щодо розстрілів в'язнів так званого «соловецького етапу» в лісі під Сандармохом у Карелії. Вірменин, лідер підпільної Національної об'єднаної партії Паруйр Айрікян розповідав про своїх друзів Василя [Стуса] і Славка [Чорновола]. Єврейський письменник, ще один петербуржець, а згодом громадянин Держави Ізраїль Михайло Хейфець був у захваті як від наших дисидентів, так і «святих стариків» — вояків УПА, які сиділи по 25 років і не зраджували ані свої мрії, ані збройний чин.

Маю гріх, що не видав цієї книжки раніше. Багатьох її героїв уже немає на цьому світі. І все ж тішуся, що встиг багатьом із них дати можливість розповісти про мрії та події — без пафосу, але з тремтінням у голосі. Вони назавжди зі мною.

ДИСИДЕНТИ

Написав про них сотні статей, зняв разом з колегами десятки документальних фільмів і програм. Нехай цей збірник інтерв'ю буде нев'янучим вінком кожному, хто боровся за нашу і вашу свободу. І переміг у цій боротьбі. І сьогодні дає кожному, хто має серце, велику силу.

Вахтанг Кіпіані,

головний редактор проєкту «Історична правда»

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Проект «Дисиденти» став для нашої команди справжнім відкриттям. Слухати голоси дисидентів, в'язнів сумління, за плечима в кожного з яких своя історія, особливий шлях і випробування, дослухатися до їхніх думок і відчувати спорідненість із ними, прагнути зробити їхні історії набутокм багатьох читачів — це особливий досвід.

І ми запрошуємо долучатися до нього.

Книжка — не єдиний провідник у цей світ. Завдяки тому, що видання підготовлене за підтримки Українського культурного фонду, ми можемо поділитися з вами унікальними аудіо- і відеозаписами, які допоможуть відчутти та почути ці історії, а також перекладами іноземними мовами коротких історій про дисидентів з України, Литви, Естонії, Росії, представників єврейського та кримськотатарського народу.

Ознайомитися з цими матеріалами ви можете за адресою:
<https://dissidens.istpravda.com.ua>

Висловлюємо щирю подяку нашим партнерам у цьому проєкті — найперше «Історичній правді», а також Харківській правозахисній групі і персонально Василеві Овсієнку.

я таки поїхав цього вересня [ідеться про 1996 р.] в ту до болю рідну зону ВС-389/36, що в селі Кучино Чусовського району Пермської області, на Уралі. Там я, зокрема, провів шість років на камерному режимі як особливо небезпечний державний злочинець, особливо небезпечний рецидивіст.

І що ж мене туди привело? У нашій до болю рідній зоні, з якої ми вийшли в 1988-му, цього року відкрито меморіал жертвам політичних репресій. Цю справу зробив пермський «Меморіал» — справді великі подвижники. Трохи дивно, що ще декілька років тому ми звідти вийшли, а тепер там уже музей. І там створюються експозиції про кожного з нас, політичних в'язнів. Ця зона справді була особлива в Советському Союзі, бо у 80-х роках — а вона відкрилася саме 1 березня 1980 року — це була, власне, єдина політична зона особливо суворого режиму на весь Советський Союз.

Але, як відомо, у кожній політичній зоні завжди українці переважали, становлячи приблизно половину або й більше половини контингенту. Де я тільки не бував, зокрема й на суворому режимі, так було всюди. І це враховуючи той факт, що українці становили 16% населення Советського Союзу. І це засвідчує те, що Україна ніколи не припиняла опору тоталітарному режиму. Боротьба завжди була. У цьому концтаборі особливо суворого режиму відбували покарання 54 особи, серед них такі відомі нині в цілому світі особистості, як Олекса Тихий (він там і загинув), Юрій Литвин (теж там загинув), Валерій Марченко, Василь Стус. Це також і Левко Лук'яненко, Михайло Горинь, письменник Олесь Бердник, поет Іван Сокульський, Іван Кандиба, Григорій Приходько та інші. Мені довелося провести там шість років за ґратами.

ДИСИДЕНТИ

4-01

24а-2388 *Немає* 30.08.13 *45*
~~Секретно-ремонтно~~
 Зка. № 1 *110*

УРСР УССР Серія "К"
КОМІТЕТ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ **КОМІТЕТ ГОСДАРСТВЕННОЇ БЕЗОПАСНОСТІ**
 при РАДІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР при СОВЕТЕ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ ССР

7. МАРТА 1973. № 128 г. Київ.

Тел. Шереметеву В. В. доповідати
М. Ко. 100. В. Овсієнко

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМП'ЮТЕРИЗОВАНИЙ КОМІТЕТ ПАРТІИ
У К Р А І Н И

ГОЛОВНИЙ ІНЖЕНЕР ОВСІЄНКО В. В.

СПЕЦІАЛЬНЕ СООБЩЕНИЕ

Комітетом госбезопасности Украины 26 июня 1972 г. были получены оперативные данные о намерении объектов дела "Бюдж" сотрудников института философии АН УССР ПРОНКА Е. В. и ЛИСОВОГО В. С. развонжати и распространити антисоветский документ т. н. "Відкритий лист до членів ЦК КПРС і ЦК КП України", автором которого являлся ЛИСОВОЙ / ЦК КПУ докладывалось в 614-1 от 27 июня 1972 г. /.

В процессе изучения указанных объектов и их связей было установлено, что в развонжании и распространении указанного документа активную помощь ПРОНКУ и ЛИСОВОМУ оказывал студент 5 курса филологического факультета Киевского государственного университета

ОВСІЄНКО Василий Васильевич, 1949 года рождения, уроженец с. Ленинка Радомишльского района Житомирской области, украинец, член ВКП(б).

На основании этих данных он был взят с активную проверку. После окончания университета ОВСІЄНКО уехал по месту назначения - преподавателем средней школы в с. Тявизь Переяслав-Умельничинского района.

ЦК КП України
Загальний відділ Інспектор
Вх. № 27/128-6-73
7. III 1973 р.
Підпис інспектора

Зі справи Василя Овсієнка. Ф. 16, оп. 01, спр. 1064-0303

І знаєте, коли пригадую тих людей, то в мене таке враження. На волі я все шукав тих людей, з якими хотілося б спілкуватись. І так тяжко було їх знаходити, навіть ризиковано, адже правозахисна діяльність чи якась політична діяльність в умовах тоталітарного режиму — це завжди справа небезпечна. А тут, у камерах, вони всі готові, «наловлені» тобі для спілкування. То справді була ціла когорта потужних особистостей, людей потужного інтелекту. І потрапити в це середовище можна вважати за щастя. Бо де б я тих людей здибав на волі?

Із Василем Стусом мені довелося бути ще раніше, у концтаборі суворого режиму в Мордовії, концтаборі 17/19. Коли пригадую цих людей, мені здається, що над чолом декого з них я бачив німб — німб святості. І це не перебільшення.

От Василь Стус, якого мало хто знав за його життя, бо його тут практично не публікували, Десь ще до 1972-го року ходило кілька його збірок, вірші ходили в самвидаві, його статті, рукописи, а за кордоном видавали його книжки. І в останній рік його життя, 1985-й, його було висунуто на здобуття Нобелівської премії¹. Як відомо, цю премію надають тільки живим поетам, посмертно не присуджують [...] Ну то влада все зробила для того, щоб він до присудження цієї премії не дожив. І він загинув там 4 вересня 1985 року в карцері, і його посадили туди абсолютно безпідставно, звинуватили в тому, нібито він у денний час лежав на нарах у верхньому одязі, а на зауваження громадянина контролера ще й вступив у суперечку. Та нічого того бути не могло. Нам ззагалі не дозволялося на ці нари сідати впродовж цілого дня, тільки після відбою до підйому можна було лежати. А він лишень сперся ліктем на верхні нари, поклав книжку й так читав. Тут заглянув наглядач: «Стус, порушаєте форму заправкі постелі». І от за це його кинули до карцеру. Василь оголосив голодування протесту й помер унаслідок цього. Є підстави вважати, що він навіть тримав голодування сухе, себто без уживання води, від 28 серпня до 4 вересня, це стільки він витримав. Це був протест! Бо коли гідність твою так

---

¹ Про колізії, пов'язані з можливим присудженням премії Нобеля з літератури 1985 року можна дізнатися зі статті Вахтанга Кіпіані «Стус і Нобель» у книзі «Справа Василя Стуса».

принижують, коли знаєш, хто за тобою стоїть. Десь у Василя є така фраза: «Я знав, що за мною стоїть мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до кінця». То гідність народу складається з гідностей кожного з нас, її треба обстоювати до кінця.

Ці страшні сторінки боляче розповідати. Коли я пригадую, що це була за особистість, як він тримався в камері, де ти стиснений стінами, де обмежений простір, де одному хочеться відчинити кватирку, а іншому холодно, де стоїть та осоружна параша, навіть нічим не захищена, де ти мусиш і приймати їжу, і бути 23 години на добу, бо виводять на прогулянку тільки на одну годину. Правда, там ще вісім годин тої роботи. І коли тут зосереджено декілька чоловік, потужних особистостей, кожна з котрих випромінює енергію, тяжко. Узгодити свою поведінку з поведінкою всіх інших людей досить тяжко, треба мати дуже високий рівень культури, толерантності, терпимості один до одного, щоб тобі ось цей чоловік, про котрого ти вже знаєш усе, за декілька місяців сидіння не докучав.

Я собі пригадую: були конфлікти в камерах, безперечно. Було серед нас кілька осіб, скажімо так, кримінального походження. Люди були покарані за якісь кримінальні вчинки, але, рятуючись від різних небезпек, котрі виникають у таборах, вони викидали найдурніші політичні гасла — «Хайль Гітлер!» або «Долой КПСС!», їм давали політичну статтю, вони потрапляли туди поміж нас. Якоюсь мірою ці люди були чужорідними елементами, тож виникали конфлікти. Але я не можу пригадати жодного випадку, щоб хтось міг у принципі конфліктувати з Василем Стусом або Левком Лук'яненком. Просто неможливо було з ними конфліктувати!

— Ми знаємо Василя Стуса як мужнього правозахисника, як борця. Але ми ще знаємо його поета, як поета тонкої внутрішньої організації. От поет за колючим дротом, поет за ґратами, у середовищі, яке не сприяє творчим злетам...

— Творчій особистості бути за ґратами надзвичайно тяжко. Але знаєте, якби ця особистість не була в тих умовах, то, очевидно, і вірші б не були такими. Одна справа за столом писати, а інша справа в екстремальних умовах, де ти накручений, де твої нерви накручені, як пружина. Твір — це емоції, це цілий клубок накручених емоцій. І одне, коли ці тяжкі умови спричиняють такі вибухи, коли можеш з кимось там погиркатись або й вікно розбити, або навіть буває так, що люди вени собі ріжуть. Це ж відомо. Серед політв'язнів я таких випадків не знаю, але серед кримінальників досить часто це було. У нього ця енергія виходила через вибух вірша.

Коли його привезли сюди, у Київ, у тяжкому стані, коли в нього була виразка шлунка, коли замість того, щоб робити операцію, його привезли сюди в КГБ, у цей слідчий ізолятор на Володимирській, 33 — може, у таких умовах людина пише покаяння заяву. Це були в'язні сумління, адже достатньо було розкаятися, розказати все про себе та своїх друзів, що ти робив, кому давав літературу самвидаву, з ким розмови вів, і написати покаяння статтю в газету — і тебе випускали!

Тобто ти був в'язнем власного сумління, ти міг вийти, але кому ти такий треба з переламаним духовним хребтом? Ти самому собі не потрібен!

І в такому стані, коли було прободіння виразки шлунка, Василя привезли сюди в КГБ: може, він у такому стані покається. Василь дуже різко розмовляв з прокурором і взагалі

відмовився розмовляти зі своїми катами-кагебістами, і тільки після того його повезли на операцію, під час котрої він мало не помер. Ось приїзд до Києва. Ні дружина, ані мама, ані син Дмитро не знали про те, що їхнього батька, сина, чоловіка привезуть сюди, і побачення тут йому не дали. Не бачив він ні Дмитрика, ні Валентину, ні маму. Враження від тої поїздки я пам'ятаю, бо Василь розповідав майже тими словами, котрі вклялися потім у цей вірш. Він не бачив того Києва, хіба через щілинки того «воронка», коли його везли Києвом:

Яка нестерпна рідна чужина,
цей погар раю, храм, зазналий скверни!
Ти повернувся, але край — не верне:
йому за трумну п'їтьма кам'яна.
Як тяжко нагодитися і не побачити,
Як тяжко не зустріти.
Старанно, Києве, сховав мене
в ці чорні закамари, схрони, скритий.
Та сам я есм! І є грудний мій біль,
і є сльоза, що наскрїзь пропікає
камінний мур, де квітка процвітає
в три скрики барв, три скрики божевіль!
Обрушилась душа твоя отут,
твоїх грудей не стало половини,
бо чезне чар твоєї України,
і хоре серце чорний смокче спрут.

Яка потужна пружина емоцій накручена! І от уявіть собі: беруть поета, ці наручники, кайдани накладають ще у дворі тюрми, заводять до воронка, саджають у той «стаканчик» 60 на 60 сантиметрів, і везуть в аеропорт «Бориспіль», і везуть його спецконвоєм до тої лікарні під Ленінград, і випускають у тому аеропорту «Бориспіль», і ступаєш там два кроки на трап літака, а в літаку ще нікого немає. І оглядаєшся, може, з ким попро-

щатись, бо, може, тої України більше ніколи не побачиш, а бачиш тільки конвоїрів з автоматами та собаками. Заводять у самісінький хвіст літака... (Я це так розповідаю, тому що мене самого так возили, тому я дуже добре це відчуваю.) З одного боку солдат, з іншого — солдат, спереду сідає офіцер. Накривають тобі твоєю шапкою наручники на руках, щоб потім пасажир не бачили. Вони заходять у салон, і на тебе косять оком, і думають, що якогось зарізяку везуть, а везуть поета [...]

А в Мордовії було таке. Провели обшук, забрали всі рукописи, зокрема у Василя зошит, такий білий у нього був з віршами, десь там 80 віршів. І через деякий час оголосили, що зошит як такий, що не становить цінності (а вони оцінювали зошит, а не те, що в тому зошиті записане), знищений. Одночасно було оголошено так само Надії Світличний, Ірині Калінець, Ніні Строкатій на суворому режимі жіночому, що в них забрано вірші, вишивки та малюнки. Там ще Стефанія Шабатура була. І що це теж знищено. Ми стали писати протести, Василь оголосив голодування протесту, але через деякий час йому все-таки зошити повернули. Проте він дуже тяжко переживав, це ж праця його. До речі, можна знайти в теперішніх публікаціях дуже багато варіантів тих саме віршів, бо він їх переписував по декілька разів, вважаючи, що вони загинули.

Так-от, зошит забрано, Василь вважає, що віршів нема і він сидить зараз у карцері. Михайло Хейфец, єврейський письменник з Ленінграда, російськомовний, каже мені на прогулянці пошепки, що в нього збереглися вірші, чорновики. Щоб знову не забрали їх, треба вивчити напам'ять. Зважайте: це чоловік російськомовний, української мови він не знав, але побачивши, хто поруч із ним, побачивши, що українці тут

становлять основу цього концтабору, що поруч із ним сидить геніальна особистість, котра пише геніальні вірші, він зацікавився українством. Просив, щоб ми розмовляли з ним українською мовою, читав по-українському, пропонує вірші вивчити. Та ті вірші важкі, як каменюччя. Я беруся, береться Роман Семенюк, двадцятип'ятилітник, він сидів за Українську Повстанську Армію, і Хейфец. Я встиг вивчити хіба два вірші, як мене беруть на етап. І що ви думаєте? Повертаюсь я через два місяці, Василь Стус знову в карцері, і Михайло Хейфец приносить мені зошит, списаний його курячим таким почерком російськими літерами, але українськими словами, кілька десятків віршів і ще потім читає мені з пам'яті теж десятків два віршів, я записую, виправляючи мову. Ось вам справжній інтернаціоналізм! Чоловік мав, правда, феноменальну пам'ять, то рідкісний чоловік. Я кажу про Михайла Хейфеца. Він написав цілу книжку нарисів під назвою «Українські силуети», вона вийшла у 1983-му році за кордоном. До речі, ще за життя Василя Стуса.

Ця книжка починається нарисом про Василя Стуса, там про Чорновола нарис, про Миколу Руденка, про Попадюка Зоряна, про українських повстанців-бандерівців і останній такий невеличкий нарис про мене.

— Пане Василю, ви — багатолітній політв'язень. Але сталося якось так, що останнє ваше ув'язнення було в побутовій зоні, у Запорізькій області, бо, не маючи відповідної статті політичної, можновладці сфабрикували проти вас начебто кримінальну справу, наче за опір міліції, якого насправді не було, і ви опинилися в колонії для побутових в'язнів. Ви людина, яка закінчила філологічний факультет Київського університету, ви писали вірші на той час, викладали літературу, цікавилися мистецтвом... І ви

опинилися у стані, зовсім не властивому для вашого оточення. Скажіть, чим ви особисто в такій ситуації рятували душу?

Насправді то було не останнє ув'язнення, а друге. У мене три судимості: перша за 62-ою статтею, це антирадянські агітація та пропаганда, друга оця — нібито опір працівникам міліції — і третя — політична знову: 62-а стаття, частина друга. Знаєте, я перейшов усе, що можна було перейти. І арешт, і етапи, і карцери, і політичну зону, і кримінальну зону — усе це я знаю.

І серед різних людей доводилося бувати, і особливо тяжко на етапах, де все нові люди, коли тебе кидають у таке середовище, де знайти порозуміння з часом таки тяжко. Часом доводилося просто усамітнитися. Коли особливе напруження, коли особливо тяжко, коли тривога... А тюрма — це, власне, постійний страх, постійне очікування погіршення. У тебе й так усе до краю обмежене: у тебе обмежений простір, обмежена можливість спілкування з людьми, у тебе дві книжечки, у тебе пара білизни, і ти весь час боїшся це втратити, бо в тебе можуть відібрати. Режим не дозволяє, щоб ти тримав те й те в себе. П'ять книг тримати в камері можна було, п'ять книг, журналів і брошур разом узятих. Та як з п'ятьма книгами я можу жити, коли я звик жити в бібліотеці, принаймні в домашній бібліотеці.

Знаєте, я на той час не знав молитов. Я їх уже вивчив в ув'язненні від віруючих людей, просто з вуст записував і вивчив собі. Молитва рятує тебе, і заспокоює, і знімає тривогу. А ще тоді, коли я ходив тринадцять місяців туди-сюди по камері слідчого ізолятора КГБ на Володимирській, 33, мені пощастило: я здогадався взяти в бібліотеці Тараса Шевченка, «Кобзар». Я вивчив «Кобзаря». скільки, що одного разу собі

засідав: чотири години я ходив по камері й читав собі з пам'яті Шевченка.

...Я знав феноменальну людину. Юрій Литвин — письменник, котрий загинув там-таки як член Української Гельсінської групи, у тому концтаборі. Я з ним зустрівся на етапі, саме тоді коли мене везли в кримінальну зону з Вільнянська (це в Запорізькій області, зона номер 55, отам мене тримали за те, що нібито я відірвав міліціонерові два гудзики, чого насправді не було). Так-от, робили справу проти мого приятеля Дмитра Мазура на Житомирщині, і мене везуть, щоби зробити його посправником. І от у Києві на пересилці, у Лук'янівці ми зустрічаємося з Юрієм Литвином. Цілком випадково, це було щастя для нас, ми там провели щось 10 днів. Ви знаєте, першого дня Юрій читав мені вірші декілька годин. То феноменальна пам'ять!

...І до речі, це вправління своєї пам'яті. Якщо духовні цінності закладені в цих віршах, то ти ж постійно тим збагачуєшся. Замість того щоб слухати те матюччя, ту феню довкола себе, ти слухаєш зі своєї душі, слухаєш те, що сказали геніальні люди, що сказав Шевченко, що сказав Стус. Литвин — це енциклопедія світової поезії була. Здебільшого українською мовою, дещо російською мовою він пам'ятав. То це найкращий спосіб зберегти свою душу в таких умовах, а не набиратися скверни від сусіда, котрий розмовляє, перепрошую, одним матом.

Між іншим, коли я був у тих кримінальних зонах — у Вільнянську, де 55-та, а потім у Коростені 71-ша зона, — так я завше дивувався рівневі тих людей і ще найбільше рівневі «воспітателів» отих, наглядачів. Та рівень однаковий: просто один у зеленому, а той у чорному ходить.

І мені було дуже прикро дивитися, як майор виліз на таку вежу на розводі, коли на роботу ведуть, узяв мегафон... Тут колонами підводять в'язнів на розвод, на роботу... І він у мегафон на пів області таким державним матом пре на нашого начальника, отрядного нашого.

Якось незручно! Одного разу той отрядний пробував зі мною теж так говорити і згадав мою матір у тому відомому контексті, а я його послав до його рідної матері, яка навчила його такої мови. Він витріщив на мене очі: як то так? І схаменувся.

— Дозвольте я звернувся до Вахтанга. Коли відбувалися ці події, про які ви розповідали, тоді коли були за колючим дротом, Вахтанг ще був, напевно, піонером, усі ми вийшли з піонерських галстуків. І звичайно, багато чого він дізнався про ці події вже опісля, коли вже став студентом, брав участь у студентських голодуваннях на граніті. Я хочу запитати: Вахтангу, чому саме ти поїхав туди в Кучино, адже тобі небагато хто відомий з тих людей, які там перебували.

— Річ у тім, що моя поїздка в Кучино була досить таки спонтанним явищем. Я просто почув від пана Василя, що він збирається з Дмитром Стусом, сином Василя Стуса, туди їхати. І для мене було таке відкриття, що туди можна поїхати. Я про це місце тільки читав.

З-під пера пана Василя виходило досить-таки багато літератури про Стуса, про Юрія Литвина, про Тихого, про співакамерників-політв'язнів. Я читав Хейфеца, мав безпосереднє знайомство з багатьма співв'язнями. З тим же Лук'яненком, Горинем, Петром Саранчуком.

І я, не розпоряджаючись своїм часом, як журналіст, зробив для себе все можливе, щоб туди поїхати. І я на власні очі

переконався, що значила для цих людей та нелюдська система у вигляді того самого карцеру, тих самих нар, тої самої природи. І знаєте, вони навіть казали, що всі ці берізки, все те, що було, — нормальна, як на мене, російська природа — для них була остогидлою. Вони не любили її, вони хотіли на Батьківщину.

І зрештою, я переконався в тім, що їхні почуття, їхні ідеї були святими хоча б тому, що вони не зазіхали на щось чуже, вони просто хотіли жити у своїй державі, у своїй Україні, і збагачуватися ідеями від своїх пророків, від своїх геніїв.

— Яке в тебе враження від кучинської колонії, нехай навіть і колишньої колонії. Які моменти найбільше закарбувалися в пам'яті? Що найбільше вразило там?

— Відверто кажучи, мені нема з чим порівняти. Чесно кажучи, я навчався на спеціальності «правознавець, історик», але нас навіть не водили до тюрми, і тому мені нема з чим порівняти. Але те, що я побачив, — страшне. Слухаючи, як говорить про це Василь Овсієнко, я відчуваю, що в мене в горлі стоїть комок.

Але я скажу про інше: не буду описувати те, що побачив там — нари, карцер, ту кухню колишню. Але мене найбільше схвилювала зустріч колишнього в'язня Василя Овсієнка та його колишнього наглядача Івана Кукушкіна. Знаєте, це здавалося майже за Орвелом: коли на відбудову колишнього табору приїздять колишній в'язень і колишній кат. Хай не ображається, він цього не почує, той Іван Кукушкін. Але він був по суті колесом чи то шестернею механізму радянської пенітенціарної системи. Він був тією людиною, яка кожного виводила на прогулянку Василя Стуса, Василя Овсієнка, Левка Лук'яненка. Він,

зрештою, був тим, обличчя якого вони кожного дня бачили, у ньому вони бачили радянську державу, комуністичну систему.

І от цього разу вони зустрілись. Я пам'ятаю велику паузу: вони прийшли і стали поруч — і велика пауза. «Ось ми приїхали сюди в Кучино, відбудовувати музей, табір». І Кукушкін каже: «Я також допомагаю у відбудові цього табору». І після цього була дуже цікава й відверта розмова. Вони пригадували ті п'ять-шість років, які мали можливість спілкуватися як в'язень і як наглядач. І як на мене, саме в цій розмові — вона була дещо спонтанною, дещо спорадичною — вони виривали з контексту великі шматки колишніх розмов. І це для мене було найбільше відкриття: я побачив, що люди залишалися людьми.

І вже потім, коли я приїхав і розмовляв із Михайлом Горинем, він сказав, що саме цей Кукушкін був одним із небагатьох, з ким можна було хоч про щось перекинутися. І до речі, це той Кукушкін, який іноді передавав записки від в'язня в'язню в іншу камеру. Тобто він, незважаючи на те, що був сержантом радянської системи, все ж таки залишив у собі щось людське. І ви знаєте, вийшло так, що після того, як уже перестав існувати цей табір, він сам був засуджений і чотири роки провів у тюрмі для колишніх міліціонерів, і сидів в одній камері з колишнім головою Верховної Ради Узбекистану Ходжаєвим, секретарем молдавської компартії Вишку, зятем Брежнєва Чурбановим. Тобто маючи безпосередню причетність до геніальних історичних людей у Кучинській зоні, він продовжує своє історичне сидіння вже там, у Нижньому Тагілі. І він сам, напевно, зрозумів, що таке бути в'язнем. І от зараз, коли всі колишні наглядачі

відмовилися допомагати «Меморіалу» відбудувувати табір як музей, Іван Кукушкін знайшов у собі, як я підкресляю, людське і допомагає відтворити той табір, щоб люди, всі покоління бачили, якою жахливою, якою нелюдською була та система, до якої, вірю, уже повертатися ніколи не буде.

— Я так зрозуміла, що незабаром має відкритися музей на місці колишньої в'язниці, колишньої колонії?

— Так. Дійсно, у бараку особливого режиму буде відкрито музей. І в самому бараці, і в сусідньому приміщенні, які залишилися, та ж вахта... І там буде відкрито музей, і головна цінність музею буде полягати в персональній виставці, присвяченій кожному з тих в'язнів, які сиділи в Кучино. Це дійсно світло українського, литовського, вірменського, естонського правозахисних рухів. І тому люди, які будуть приїздити, а я вірю в те, що це буде хай не Меккою, але буде постійним маршрутом, щоб кожна людина могла подивитись, як було в ті часи, які зараз люди називають ситими, заможними, стабільними.

Коли ми були в таборі, я знімав на камеру все, що там відбувалося. І я заліз на верх, над прогулянковим двориком став, і людина літня, пенсіонер уже, зайшов у цей маленький, десь 2 на 2 метри прогулянковий дворик, оббитий залізом, і, дивлячись на мене, на самий верх через колючий дріт, промовив: «Я живу тут за парканом, але ніколи сюди не заходив. І я думав, що це було інакше». Тобто люди не могли збагнути, навіть живучи через дорогу, ніколи не могли уявити собі, наскільки страшні, жахливі були умови утримання в цьому таборі.

*Василь Овсієнко, Вахтанг Кіпіані
в радіопрограмі «Зона тривоги нашої»*

БАЛІС ГАЯУСКАС

«37 РОКІВ У НЕВОЛІ... Я НІ ПРО ЩО НЕ ЖАЛКУЮ»

Баліс Гаяускас (24 лютого 1926 р., с. Вігראлю Гражішкяйської волості Вілкавішкського повіту, Литовська республіка — 28 вересня 2017 р., Вільнюс, Литовська республіка) — один із найвидатніших діячів антикомуністичного спротиву в себе на батьківщині. Колишній партизан, який воював з радянською владою, колишній політзек із майже сорокарічним «стажем» і... колишній очільник Служби безпеки вже незалежної Литви. Розмова із ним відбулась неподалік Вільнюса, але йдеться про останній радянський концтабір особливого режиму — Кучино, Урал, Пермська область. І, звісно, про незвичайний життєвий шлях — від підпільника до людини, яка очолила спецслужбу вже незалежної держави.

— Ми приїхали 1980 року з Мордовії в Кучино.

— **Ви, отже, були серед перших?**

— Так, серед перших, тому що нас усіх зібрали з особливого режиму в Мордовії й відправили в Кучино. Я серед перших був.

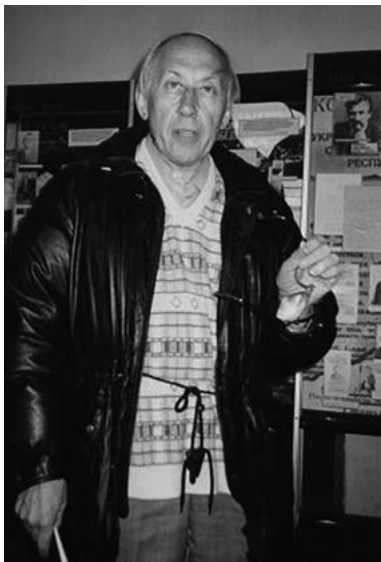
— **А хто були ті в'язні, з якими ви приїхали? Який етап? Які умови? Це все дуже цікаво.**

одяг, форму табірну всю забрали, зовсім нову дали, речі наші теж убик, і так запустили в камери. Наш одяг вони потім спалили, а речі тримали дуже довго. Усе оглянули, обшукали, щоб ніякого папірця там не було. Там ізоляція була справді не така, як у Мордовії. Звідти написати було дуже важко, тож виявилось, що я один писав. Перший раз ми з Левком там ще вислали, а потім уже сиділи в різних камерах, і він не міг нічого зробити, не було в нього таких можливостей. У мене більше можливостей було. Я все описав і надіслав через Москву. Литовські газети [за кордоном] публікували це під моїм ім'ям.

— Це про умови утримання в таборі, про утиски керівництва чи глибші твори?

— Це був режим досить суворий, ізоляція, щоб ми менше знали один про одного, бо камера з камерою не могла мати зв'язку, ніколи не запускали в іншу камеру. Режим як у в'язниці — перемовлятися з іншою камерою складно. Ну, звісно, ми перемовлялися, ризикували — якщо схоплять, тоді в карцер. От дві людини сидять у камері, так вони й працюють в одній камері, жодного зв'язку з іншими камерами не було. Ми виходили на прогулянку — теж

Баліс Гаюскас у Меморіальному музеї історії політичних репресій і тоталітаризму «Перм-36», 3 жовтня 2000 року, фото В. Овсієнка

тільки одна камера окремо й так, щоб ніхто нікого не бачив. Це тюремний режим. Навіть гірше було. От деякі приїхали з інших тюрем, так вони кажуть, що в них було краще. Контроль був дуже сильний. З харчуванням складно не було, не голодували. Можна було отримувати посилки — на пів року одну, якщо не позбавляють, але дуже часто позбавляли.

— Скажіть, будь ласка, ви мали якісь конфлікти з табірною адміністрацією? З ким конкретно?

— Особливих конфліктів я не мав. Бувало, що сидів у карцерах за щось. Зараз не пам'ятаю, за що саме, але зазвичай у нас це не вважали за якийсь конфлікт. Якщо людина трохи більш гордовита, то вона часто сиділа, але то, як кажуть, повсякденне життя. Не вважаю це чимось особливим.

— Ви навіть не знаєте, скільки днів у карцерах провели?

— Зараз треба згадати. Знаю загальну кількість днів, які просидів у карцерах: 157 за весь час. А так я все не пам'ятаю. Це ще треба поррахувати.

— З ким, крім Левка Лук'яненка, вас пов'язували теплі стосунки в таборі? Може, якісь приємні випадки пригадаєте?

— Приязні стосунки майже з усіма були. Винятком, можу сказати, були не дуже добрі взаємини з Мурженком, Ромашовим [Борис, росіянин, кримінальник], але вважаю, що то було завдання КГБ, бо з ним ніколи не сидів разом, конфліктів у нас не було. Знав тільки, що його привезли сюди, тож він мене не знав.

— А може, згадаєте обставини того дня. Бо я вже чув від третіх осіб, як це було?

— Дуже просто. Тут треба трохи повернутися назад. Скажу, що кагебіст повідомив мені: «Тебе вб'ють у таборі».

— Це табірний кагебіст, так?

— Табірний.

— Прізвище не пам'ятаєте?

— Не пам'ятаю. У мене десь записано, але його, мабуть, усі знають, хто сидів, Овсієнко, наприклад. [У 1985—1986 роках у таборі особливого режиму ВС-389/36 працював кагебіст на прізвище Василенков]. То він мені сказав таке. Я подумав тоді, що це в мене закінчується строк... Андропов видав постанову, що коли ув'язнений погано поводить, то на суворому режимі три роки йому додають, а на особливому — п'ять. [Стаття 183-3 КК УРСР «Злісна непокора вимогам адміністрації ВТУ», 1983 р.] Так я подумав, що мене... Звісно, я погано поведився, сидів у карцері, якщо потрібно, то можна написати постанову — і все: дадуть п'ять років, пошлють уже у звичайний табір, а там усе можна зробити дуже легко, там вбивства не були новиною. Я так думав. Сидів із Мурженком у дев'ятнадцятій камері, тоді мене перевели у двадцятку — така велика камера, а я один. За кілька днів переводять Ромашова. Він узагалі дуже добре поводить, зі мною, у нас нормальні взаємини — ніхто не курить, не лається. Хороша людина. А в інших камерах він дуже погано поведився з людьми, з якими сидів. А Левко, з яким я поряд сидів, через тиждень запитую: «Як почувашся?» Я кажу: «Чудово». — «Як так?»

[Далі нерозбірливо, падає напруга живлення диктофона під час запису. Ідеться про напад співкамерника, колишнього кримінальника Бориса Ромашова на Гаяускаса в робочій камері № 15, який стався 17 квітня 1986 року. Ромашов ударив його ззаду механічною викруткою по голові. Коли Гаяускас знепритомнів і впав під робочий стіл, Ромашов завдав йому

два удари лезом викрутки в ділянку серця (на шастя, навскіс) і кілька разів — в інші місця. Усього Ромашов завдав Гаяускасові 12 ударів. А відсидів за це 15 діб у карцері. Кримінальної справи не порушували. Гаяускаса виписали з лікарні раніше ніж за 12 діб, щоб зафіксувати «легкі тілесні ушкодження».]

Якщо повернувся 1987-го, то це, певне, був 1985 рік, літо, здається, так. Треба все перевірити точно, у мене дещо записане.

— Скажіть, у вас удома є якісь записи або ви, може, публікували їх?

— Ні, ще нічого не опублікував, але це тоді друкували за кордоном. Усе було відомо досить скоро.

— А російською мовою щось видавали чи публікували?

— Мабуть, і російською, бо передавали скоро — за тиждень, певне, або раніше дізналися. Я впав, тоді Астра [Гунарс, 1931—1988, латиш, провів у таборах 20 років] почав стукати, наглядачі відчинили двері. Я знову отямився на короткий час, бачу: він [Ромашов] стоїть біля мене — не біля мене, а далі, — викрутку кинув. Зайшли. І я знову знепритомнів. Не знаю, за який час отямився в санчастині. Тоді мене довів черговий у лікарню. Там зробили операцію, а потім повезли в табірну лікарню.

— І скільки ви пролежали в лікарні після цього?

— Здається, три тижні. Мені зашили, до серця не дійшло.

— [Нерозбірливо].

— Так. Я не міг нічого знати, бо був не при тямі. Коли отямився, не відчував, що зі мною щось трапилось. Потім, коли вже добре отямився, дивлюся, що лежу напівголий, там бинтом зав'язаний, тут кров. Думаю: що таке? Потім уже зрозумів.

— **І що після цього отримав Ромашов за скоєне?**

— Люди з Кучино мені сказали, я ж нічого не знав. Коли мене привезли, ширилися чутки, що його судитимуть, начебто справу відкрили. Не знав, судили чи не судили: його тримали в іншій камері, ми не бачилися. А ось ці люди [працівники музею «Перм-36»] зараз подивилися його справу, усі картки — і нічого, ні слова про той випадок, нічого. А моя справа — я також не знав — зараз на Луб'янці.

— **Ви її вже бачили, тобто вона вже відкрита? Чи доступу до неї немає?**

— Моя справа?

— **Так, ваша справа.**

— Не знаю. Тільки зараз дізнався, що моя справа на Луб'янці, оці люди мені сказали. Вони перевірили всі документи на Луб'янці, багатьох, не тільки мої, і справи тих, які звільнялися приблизно в цей час, відправили на Луб'янку, а тих, які пізніше, — їхні справи тут. От вони всі ці наші справи переглянули. Справа Ромашова там є, але ні слова, ні постанови, що він сидів у карцері за це, ніби нічого не було.

— **Скажіть, поруч із вами в Кучино був ще один литовець, якщо не помиляюся?**

— Пяткус?

— **Так. Можете розповісти трохи про нього?**

— Він тоді втретє сидів. Його привезли із в'язниці в Татарії. Скільки він там відсидів? До кінця строку — він отримав десять років. Не пам'ятаю, по-моєму, вісім років там просидів або трохи менше. Ми не сиділи разом, адже намагалися завжди, щоб в одній камері не було представників однієї національності. Тільки українці сиділи, бо їх багато було: не мали куди їх

діти, тому й так тримали; уже неможливо було, тому українці сиділи там по двоє. А ми сиділи окремо, і як Пяткус поводився в камерах, не можу сказати, бо був в іншій камері — це вже інші порядки і зв'язок є не завжди; якщо далі, так узагалі зв'язку немає. І точно не знаю, коли він звільнявся. Я не подивився, здається, є списки, дату звільнення не пам'ятаю. Але Пяткус теж серед останніх звільнявся. Я останній звільнявся.

— **Коли сталося ваше звільнення?**

— 1987 року, 22 квітня.

— **У день народження Леніна?**

— Так, кінець строку, після строку — десять років.

— **І ви поїхали одразу додому?**

— Ні, п'ять років заслання було. Мене повезли в Хабаровський край, містечко там таке Чумікан, на березі Охотського моря.

— **І що там робили? Ким працювали?**

— Працював сторожем. Там був риболовецький колгосп. Там ніякої такої роботи не було, і взагалі з роботою складно було, але я не міг ніде працювати. У тому колгоспі або рибу ловили, або взимку полювали на соболя. Рибу ловити не міг, бо туди брали тільки здорових, молодих, бригади організували. Там бригада була, але переважно з молоді, бо дуже тяжка робота. І вони працювали з ранку до ночі, адже ця риба — кета — іде тільки два тижні, тільки за ці два тижні можна спіймати її — і все. Це була жадлива робота, тож не міг там працювати. А взимку, звісно, відправляли вертольотами в гори ловити соболів.

— **І коли із заслання повернулися? Ви ж не відсиділи його до кінця?**

— Ні, повернувся 1988 року, сьомого листопада.

— **Скажіть, а яке у вас було звинувачення в тій справі? У вас, знаю, кілька строків було?**

— Так, антирадянська агітація та пропаганда. У мене був переклад Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ», партизанські документи, інші матеріали різні, документи московської «Хроніки текущих событий». Вони знали про мої зв'язки з Москвою. От і знайшли такі різні матеріали.

— **Скажіть, будь ласка, які були канали передання, зокрема з Кучино, матеріалів на волю, на Захід?**

— Тільки дружина могла передати, поки я отримував побачення. А потім, коли вони, кагебісти, уже весь цей друкований матеріал зібрали, тоді все вже, тоді припинилося. Я чотири роки не мав побачень. Але вже, мабуть, не міг більше писати, бо було дуже велике напруження. Ну й ризик — це знову десять років, якщо впіймають. Я ризикував. Не боявся, але таке напруження складно було витримати, бо ти щохвилини мав бути зосереджений, щоб не спіймали, щоб не вирахували. Бо ти весь час на видноті, треба знайти якісь моменти, щоб написати, треба все в голові тримати — де закінчив, а потім почати. Жодних чернеток не може бути. Треба папір отримати — звідки? Якщо тонкого паперу немає, то нічого не вдієш. Усе це дуже важлива робота й дуже напружена, ризикована. А потім уже вивозять. А тоді москвичі, але то вже невелика проблема. Звісно, завжди почувашся в небезпеці, поки не опублікують. Коли дізнаєшся, що опублікували, тоді вже добре. Бо дружина може теж попастися. Якщо спіймають — їй до семи років за розповсюдження антирадянських матеріалів. Вона передавала дружині Сахарова [Олені Боннер], вона часто це робила — теж

Частина рукопису Василя Стуса «Із таборового зошита», який винесли на волю Гаюускаси 1983 року

ризикувала. Я ж не знаю, кому вона передасть. Якомусь іноземцю. Як воно далі йде, теж не знаєш.

— Які у вас лишилися враження про наглядачів? Там же були різні люди?

— Різні люди, так, різні люди. Було кілька наглядачів дуже поганих, були такі середні, як Кукушкін. Не скажу, що він поганий був, але такий — так-сяк, з ним можна ще жити. Бачив фотографію: там Овсієнко сидить, Кукушкін і Шмиров [Віктор Шмиров — директор музею «Перм-36». Фотографія від

14 вересня 1995 року]. А були деякі, от, наприклад, один українець з армії, забув прізвище — він такий шкідливий був [Власюк]. Молодий хлопець, ніби там земляки сидять, а він прискіпується. Як йому не соромно? Скажімо, до мене може прискіпуватися, бо я якийсь литовець, а тут земляки. Ти ж можеш зустрітись з ними, як тоді? Однак він був шкідливий. Потім, уже під кінець, він, мабуть, відчував, що це тимчасово, то поїхав, десь під Одесою живе. Я вивчав цих наглядачів, адже мені це було дуже важливо. Знав ходу кожного, як він іде, бо по коридору один кожен раз прибігає й дивиться у віконце. Так, цього треба стерегтися, коли він на зміні. А я не знав, хто приходить на зміну: не бачив їх, а з ходи уже знав, хороший чи поганий, часто він дивиться у віконце чи зрідка.

— Скажіть, як ви прийшли до правозахисної діяльності і який узагалі строк відсиділи?

— Ну а як: країну окупували — треба боротися. Усе дуже просто. Молодь завжди патріотично налаштована, завжди в неї якісь ідеї. Коли вони [більшовики] 1940 року прийшли, мені було 14. Я вже розумів, що явно прийшли окупанти, і ми всі так вважали. Значить, треба щось робити. Коли такі молоді, діти, то що зробиш? Нічого! А вже в 17—18 років починаєш займатися летючками, ще чимось. Зрозуміло, що окупація, але треба боротися.

— Тобто вас можна зарахувати до «лісових братів» чи ні?

— Так, у нас була збройна підпільна організація. Багато що робили, не тільки це. І літературою займалися багато. У нас дуже багато підпільних газет виходило. Кожен округ партизанський мав газету.

— І ви співпрацювали в цій газеті?

— Так, звісно.

— **Яку назву мала ця газета?**

— Багато газет було, назви різні. Одні, наприклад, у цьому окрузі почали видавати таку, а потім люди попалися чи ще щось трапилося, тож деякий час газета не виходить, тоді починає виходити під іншою назвою в якомусь іншому місці — це спеціально так робили. Якщо перелічити, скільки було назв... Зараз не пам'ятаю, але, певне, двадцять, не менше. Це в партизанських округах. А підпільні організації свої газети видавали. Іноді дуже недовго видавали, бо їх спіймали; виходило всього два номери, викрили цю організацію, тож не стали видавати. Інші більше — по-різному було. Однак дуже багато видавали в нас. Ми ще не всіх знаємо, тільки зараз досліджуємо. Не всі газети лишилися, десь кагебісти знайшли частину, а частину ми знаємо. Є люди, які видавали, а газет цих немає.

— **Скажіть, скільки людей брало участь в організованому русі опору в Литві? Наскільки він був масовий?**

— Зараз ще точно невідомо, скільки людей було в опорі. Що вважати опором? Збройний опір? Незбройний опір, який у нас був дуже широкий, усюди був? Такої цифри поки немає. Ми вважаємо партизанами тих, хто мав зброю і був у загонах, боровся організовано. Збираємося видавати три томи списків загиблих партизанів. Один том у нас уже є, там зібрано 20 тисяч імен. Ще не видали, але вже чотири роки все це досліджуємо, бо то дуже складна робота: треба уточнювати, їздити, розпитувати, документи перевіряти, щоб усе було правильно. Приблизно 40 тисяч убитих, а може, менше. Потім ще тих, які потрапили в табори, треба порахувати. Тих, які загинули в таборах. Тих, які звільнилися і які живі. Живих лишилося

приблизно триста осіб. Ще є кілька десятків, які живуть у Латвії, у Калінінградській області. Вони лишилися живі — це ті, хто мав зброю і брав участь в організованому опорі. А ще зв'язкові. Зв'язкових теж багато, ще всіх не знаємо, тільки зараз намагаємося їх теж порухувати.

Ось нещодавно був конгрес — не знаю, як це точно перекласти, назвімо конгрес. Зібралось там кількасот партизанів і зв'язкових. Нагороджуємо цих людей, у нас знак є, диплом. Щороку збираємо конгрес. Не так легко відновити ці цифри. Потім були підпільні організації. Дуже складно всіх досліджувати, бо в сталінські часи їх було дуже багато. Майже кожна школа — це старші учні, університети, інститути, села, підприємства — усі були. Тут дуже велика робота.

— Скажіть, а скільки ви відсиділи?

— Тридцять сім.

— А коли вперше були засуджені?

— 1948 року.

— За те, що вас узяли зі зброєю в руках? Чи за літературу?

— Так, зі зброєю. Там усе йшло — і зброя, і література.

— Ви жили у Вільнюсі тоді?

— Ні, у Каунасі.

— Каунас узагалі, здається, був центром опору?

— Так, центр національного опору.

— Тому що у Вільнюсі багато поляків жило, євреїв, росіян?

— Так. Водночас Каунас був тимчасовою столицею Литви, там переважно литовці жили, і тепер литовці живуть. Чужих, інших національностей, дуже мало.

— Скажіть, будь ласка, якщо просто подивитися на хронологію ваших ув'язнень з 1948 року, до якого року перший раз сиділи й де?

— Перший раз нас повезли в Казахстан. У Балхаші я був у двох місцях: у місті і, здається, за 35 кілометрів від міста молібденовий рудник був. Потім був Жезказган [до 1992 р. — Джезказган] із табірним режимом. От саме сьогодні випадково зустрів одного українця, який тоді сидів у цій «режимці». Почали говорити — усі ці місця знаємо, але один одного не впізнали. Ну, звісно, стільки часу минуло, він молодий був, і я молодий. Поговорили. Отам, у Джезказгані, я був, потім у Мордовії. Увесь час уже там після 1956 року, коли багатьох людей звільнили. У різних мордовських таборах був, майже в усіх таборах, перевозили сюди-туди.

— Перший раз ви скільки, десять, років отримали?

— Двадцять п'ять.

— Одразу двадцять п'ять?

— Так.

— І відсиділи до якого року? З 1948 до...

— До 1973-го.

— Тобто не виходячи на волю?

— Не виходячи. День у день, як кажуть, від дзвінка до дзвінка. А потім мені дали десять особливого табору і п'ять заслання. Знову повезли в Мордовію, в особливий табір, а 1980 року відправили на Урал. А після вже в заслання, на Далекий Схід.

— Скажіть, не жалкуєте, що так сталося в житті?

— Ні, звісно, ні. А чого жалкувати?

— Ким хотіли стати, планували стати, бо розумію, що в той час...

— Вступив би на історичний факультет, але вже відчував, що нікуди не вступлю.

— Ви хотіли бути істориком, але не вдалося?

Василь Овсієнко, Ірена Ґаяускене, Баліс Ґаяускас. 2 жовтня 2000 року

— Не вдалося. Ми бачили, що йде боротьба, ті, які вчаться, студенти, теж кидають навчання, теж долучаються до боротьби. Це була перша мета — визволення, а тоді все інше.

— **Ви не вважаєте, що помилилися, наприклад, коли взяли до рук зброю? Може, треба було діяти підпільно, більше летючками, більше переконувати людей?**

— Ні. Тактика була. Її змінили 1948 року. Спочатку думали, що буде війна, треба буде боротися з військами, з регулярною армією, тому нам теж треба підготувати регулярну армію. Почали готувати батальйони як регулярну армію. Не перейшли на партизанську війну — ото була помилка. Перейшли 1948 року, коли зрозуміли, що тут нічого невдовзі не буде, найближчим часом ми всі загинемо. Треба було ще в 1944—1945 роках застосовувати цю тактику. Ми зберегли б багато людей і завдали б більшої шкоди.

— І останнє запитання, з вашого дозволу. Знаю, що в Радянському Союзі однією з найпотужніших була Литовська Гельсінська група. Буквально на днях переглядав вирізку й знайшов у газеті «Согласие» про Литовську Гельсінську групу. Там, серед інших, і ваше прізвище. Розкажіть, коли вона була створена і як ви в неї потрапили.

— Її створили — зараз не скажу точної дати, — коли був суд над Сергієм Ковальовим у Вільнюсі. Приблизно тоді. [Заснована 25 листопада 1976 р. — В. О.] Мене включили, коли вже був у таборі. Я насилу дав згоду, бо трохи іншим займався й не хотів «вийти на поверхню». Хоча мене знали, весь час за мною спостерігали, а коли вже потрапив, то нема чого відмовлятися — усе одно вже потрапив.

— І ви були членом Литовської Гельсінської групи до самого кінця, так?

— Так.

— Якого року вона припинила існування?

— Вона й зараз існує, але там люди змінилися, уже такої діяльності немає, та й потреби немає. А тоді вона, звісно, потрібна була й корисна.

Вахтанг Кініані, Баліс Гаяускас. Вільнюс, 1995 р.

Матеріал доповнено фрагментами інтерв'ю

Василя Овсієнка з Балісом Гаяускасом.

Переклад Євгена Редька

КАЛЬЮ МЯТІК

«ОДИН НАРОД НЕ МОЖЕ З РАБСТВА
ВИРВАТИСЯ, ПОТРІБНО СПІВПРАЦЮВАТИ»

Калью Мятік (16 вересня 1932 р., Тарту, Естонська республіка — 2 жовтня 2019 р., Таллінн, Естонська республіка). Громадський діяч, політичний в'язень, інженер, перекладач, співзасновник Національної партії свободи Естонії, член Фермерської ради й Талліннського клубу націоналістів. 1970 року стає активним учасником Демократичного руху Естонії. У програмі, яку він підготував, містився заклик до референдуму про самовизначення Естонії та встановлення незалежності й некомуністичного ладу в країні. Демократичний рух Естонії разом із партією

«Народний фронт» 1972 року надіслали меморандум у Генеральну асамблею ООН, маючи на меті створити контрпропаганду радянській владі. Калью Мятіка заарештували й засудили до шести років позбавлення волі.

— Пане Калью, розкажіть, будь ласка, коротко, звідки ви родом, як стали інакодумцем в СРСР, що це за справа, за якою вас ув'язнили в 1974 році?

— Родом я з міста Тарту в Естонії. Мої батьки не були одружені. І на щастя, адже батько був депутатом парламенту Естонії, і якби ми разом жили, то ще в 1941 році в Сибір потрапили б. Батька хотіли в 1941 році арештувати, але він приєднався до «лісових братів» — наших партизанів. Там була невеличка сутичка з латвійськими міліціонерами, вони були вбиті. А потім батько помер, у 1942 році. Мати теж померла за якийсь час, і я переїхав у Таллінн. І так досі там і живу.

Коли я став дисидентом? Точної дати назвати не можу. Принаймні в дитинстві я про політику нічого не знав, навіть порівняно з іншими дітьми був політично неграмотним. Коли вже війна почалася, у мене була операція — вирізали апендикс. Я лежав у лікарні, і коли радянський літак низько пролетів над нею, то інші діти висловили неприязнь до нього, а мені тоді ще це було байдуже. А вже пізніше стало зрозумілим: батька хотіли арештувати, дядька застрелили 1941-го, і вже було зрозуміло, що це за влада.

Потім тривалий час жодної діяльності з мого боку не було. І тільки в 1949 році, коли були знову масові висилки, я робив так: прибивав на шматки жерсті цвяшки й розкидав. Наша вулиця була з ямами, погода була тепла, ці ями заповнені

водою. То я такі шматки жерсті розкладав у ті ями, сподіваючись на те, що машини з ув'язненими проколють шини. Те, що в машинах є запасні колеса, я ще не знав, був школярем. Чи була від моїх дій якась користь? Не знаю.

А потім, у 1970-му році, я зустрівся з колишнім однокласником, і він розповів, що є такі люди, які діють проти режиму, дав мені читати підпільну літературу. Там була програма демократичного руху Радянського Союзу й тактичні основи демократичного руху Радянського Союзу. І він пропонував мені написати програму «Естонського національного фронту». Я це написав, а вже остаточний варіант ми ухвалили втрьох: я, Арво Варатто і Артем Юскевич [1931—1982, українець, уродженець Волині]. Програма була достатньо коротка, там було сказано, що наша мета — референдум в Естонії для визначення державного статусу. Хоча референдум — це половинчастий крок, але владі було б складніше заперечувати проти референдуму.

А потім, коли ми познайомилися з іншими однодумцями, вони були проти референдуму, доводячи, що коли ми хочемо референдуму, то начебто не визнаємо Естонської республіки, створеної 1918 року. Окрім того, народ такий наляканий, що навіть під час референдуму побоїться висловитися за незалежність.

— Ви за освітою інженер-електрик, закінчили Тартуський технологічний інститут. У студентському середовищі молоді інтелігенції були сильні антирадянські ідеї чи ви все таки були радянськими студентами?

— Антирадянські настрої були достатньо сильними, але загалом це була просто опозиція на словах. У колі друзів проклинали комунізм, але жодних активних дій не було. Більшість

естонців вважала, що росіяни й комуністи — це те саме, а проти стократної переваги з великими руками нічого не вдієш. Потім, коли ми дізналися, що й серед росіян є інакше думці, то це вже інша справа.

— А естонський спротив, «лісові брати», що, як відомо, тривав до середини 1950-х років. Хоча це вже, мені здається, були поодинокі випадки спротиву, а до кінця 1940-х — регулярні зіткнення з владою. Що ви тоді про цей рух знали в Естонії? Коли він закінчився? Що було його вершиною.

— Складно говорити, що було вершиною. Мое рідне місто Тарту розділяла річка. 1941-го року Совети заклали вибухівку під мости й відступили на інший бік. І «лісові брати» тримали другу частину міста кілька днів, до приходу німецьких військ. І було достатньо багато сутичок із Червоною Армією. У багатьох селах радянська влада була повалена до приходу німців. Але німці, звісно, про нашу незалежність і чути не хотіли.

1919 року німці хотіли організувати Балтійське герцогство, були бої між естонцями та латишами з одного боку і німцями з другого. Бої тривали кілька днів і закінчилися нашою перемогою. Наші говорили: «Сталін — справжній чудотворець, бо за одну добу змусив естонців забути про незалежність».

Так цей Юскевич із Солдатовим зі своїми однодумцями створили демократичний рух Радянського Союзу. Вони хотіли створити велику мережу підпільних груп, які діяли б самостійно, але були об'єднані єдиною ідеологією. Але створити велику мережу не вдалося, оскільки більшість людей були настільки налякані, що ні про яку діяльність проти влади й думати не хотіли. Але все-таки кілька груп було.

Була група в Ленінграді, у Москві. У Москві стали видавати журнал «Свободная мысль», до того ж вони використовували розмножувальний апарат власної конструкції. Кагебісти про нього написали «плоский ротатор», автором цього апарата був доктор технічних наук Олександр Болонкін. Вони, звісно, з великим розмахом це влаштували, і вже коли був другий номер — їх арештували. Але вони всі були молодцями, нас не видали, тож ми після їхнього арешту змогли діяти ще близько двох років. Ми тоді уклали програму демократичний рух Естонії.

Нашу програму уклали дев'ятеро осіб, вона вийшла об'ємна. Розмножувати ми тоді змогли лише за допомогою друкарських машинок і фотографій, хоча мали намір і друком це робити. Були й інші варіанти: приміром, спеціальна фотоплівка, з якої можна робити негативи. Уже проводили експерименти, але вони були достатньо кепські. Мали дві пластинки для розмножувального апарата «Ера». І на крайній випадок планували робити букви з пластмаси: розібрали одну стару друкарську машинку, літери втиснули в алюміній, через алюміній пропустили електричний струм, притисли пластмасу. Букви вийшли, але, звісно, збирати текст на рівні Гутенберга було б нудно. Але ми думали: поширювати мемо не готові тексти, а кліше, щоб люди на місці могли друкувати і вже тоді поширювати. Ми спочатку всі наші основні документи оприлюднили російською мовою, бо Юскевич вважав, що один народ не може з рабства вирватися, потрібно співпрацювати. На роботі в Політехнічному інституті я зробив чернетковий переклад, потім пішов до Юскевича, який саме працював перекладачем технічних текстів.

до друкованого тексту, тоді сфотографував цей друкований текст із наклеєною печаткою — і вона вийшла як справжня. Там було написано «Естонський національний фронт» і «Демократичний рух Естонії».

Цей Меморандум був створений 1972 року, я ті плівки склав у скляну банку, закопав у потрібному місці, а Солдатов їх звідти узяв і через свої канали відправив на Захід. Як вони туди дісталися, мені не відомо. Але трапилося так, що емігранти спочатку боялись, що це кагебістська провокація.

Але тоді текст переклали італійською й розіслали всім членам італійського парламенту, і четверо членів парламенту відправили подяку. «Baltic Appeal to the United Nations», емігрантська організація, яка тримала зв'язок з Організацією Об'єднаних Націй, теж надсилала, але, звісно, від цього теж жодної користі не було. Але пропагандистський ефект все ж таки був. Потім цей текст був опублікований у кількох книжках.

— Ви говорили, що у вашому колі було п'ятеро-дев'ятеро осіб. Скільки загалом належало до цього кола вашої організації?

— Не можу сказати, оскільки в нас ніякої бухгалтерії, ніяких анкет не було. Ми навіть нових однодумців знали лише за прізвишками. Ми із Солдатовим уже були знайомі більше року, розмовляли на «ти», але я знав лише його псевда. У нього їх було кілька: Алекс, Професор, *Prillid*, тобто Окуляри. А одного разу ми потрапили в бібліотеку, і я подивився в його читацьку картку: Сергій Солдатов.

А в латишів був такий випадок: двох дисидентів арештували і вже везли в одному «воронкові», а вони довгий час боролись разом, були знайомі, але імен не знали. «А як тебе звуть?» [пошепки]. Там і познайомились.

— А яке прізвисько у вас було?

— Мене називали Довгий (Длинный) або Високий. І кагебісти потім писали, що це моє підпільне прізвисько.

— Як так сталось, що організація провалилися?

— Коли Юскевич і Солдатов оприлюднили основні документи, то Радіо «Свобода» передавало їхні програми 18 національними мовами. А в Естонії, у місті Палдіскі, був навчальний центр підводників. І ці офіцери теж слухали Радіо «Свобода», і зацікавилися цією справою. Тодішня наречена, а з часом друга дружина Юскевича, була донькою морського офіцера. Через них Юскевич і Солдатов познайомилися з моряками.

І ті створили в себе підпільну організацію «Союз борців за політичну свободу», збиралися журнал випускати «Демократ», робили машинописну книжку «Слово и дело». І почали складати відкритий лист громадянам Радянського Союзу, своїм однодумцям, і відправляти поштою. Але якщо місто закрите, а з нього щось надсилають поштою, то виникають питання.

І наша робоча версія така: один капітан високого рангу, отримавши в Ленінграді цього відкритого листа, відніс його в КГБ. Але я думаю, що КГБ ще на півшляху цей лист перехопило. І цих офіцерів деяких арештували, але терміни вони отримали порівняно невеликі. Їхній лідер Геннадій Гаврилов отримав 6 років, Косарев, який усе розповів, що він знав, — 2 роки, старшину Парамонова, який свідчень не давав, тримали 10 років у психлікарні і зробили з нього інваліда. А всіх інших або звільнили, або відправили в інші частини, словом, розігнали.

Ну і Солдатова та Юскевича теж допитували. Солдато-ва визнали «невменяємим». І за ними відтоді було стеження. А в мене 1973 року був такий випадок: цей збірник Солдатова, який у мене був, я хотів показати Юскевичу. І коли я їхав на моторолері, повз мене проїхав автобус. Він уже від'їжджав, а одна дівчина перебігала дорогу перед автобусом — і я зіштовхнувся з нею, перелетів через моторолер, двічі в повітрі сальто зробив, на спину впав і знепритомнів. І отямився в машині швидкої, а автоінспектори дослідили мій портфель, і той збірник уже опинився в КГБ. І відтоді було посилене стеження.

У грудні 1973-го Маті Кійренд якось уранці прийшов і постукав у моє вікно, каже: «Пан, тобто Юскевич, просить, щоб я пішов до нього й забрав друкарську машинку, бо дуже посилюється стеження». А наступного дня я вирушив до Маті Кійренда, щоб разом поїхати до лісу й закопати там машинку. Але його не було вдома. А наступного ранку, десь о пів на сьому чи о сьомій, пролунав дзвоник, а за дверима стояли семеро. І один говорить: «Громадянинне Мятік, ми з Комітету державної безпеки, у нас є розпорядження провести у вас обшук». Я попросив показати посвідчення, розпорядження. Показали, ніби є підозра, що за цією адресою може зберігатися антирадянська література, тому потрібно провести обшук. П'ятеро осіб були кагебісти, двоє — курсанти морехідного училища як поняті. Спочатку всі кагебісти активно діяли, потім їм уже набридло, тож четверо просто сиділи, а один обшукував. Трус тривав з сьомої ранку до дев'ятої вечора. А в міській квартирі особливо місць немає, де б щось сховати. Але було цілковито зрозуміло, що вони

не вперше тут, а вже й раніше щось шукали. Рукопис програми «Естонського національного фронту» був у мене в коробці з-під фотоплівок. І коробка була в тайнику. Але інколи я зі сховку мішок літератури діставав, щось розібрав, щось виклав. І одного разу я коробку залишив у кімнаті і вже навіть забув, що там той рукопис. А кагебіст узяв коробку, витяг пакет із фотопластинками і витяг цю програму. Я вже й забув, що та програма там, а він знав. А в сараї, де нічого не було, вони просто двері відчинили, зазирали просто так. А інші приміщення обшукали дуже пильно. Одна тека з паперами була в стіні, поміж пральнею та сараєм, там стіна і там тирса. І в тирсі там була тека, швидкозшивач, і там був меморандум з приклеєною печаткою тією. І кагебіст відразу пішов туди. І ще в мене було три гвинтівки й приблизно п'ятдесят патронів. А під сараєм був основний тайник — скриня, закопана в землю, там була література, тоді зверху дошки, тоді пісок, а тоді знову дошки. І одна друкарська машинка там була. Це все збереглося, і після повернення я все це вийняв. Але потім, на жаль, це все викрали.

— А гвинтівки звідки? Це ще воєнні?

— Одну я отримав від однокласника, одну ми з Юскевичем привезли з південної Естонії, а третю я теж від Юскевича отримав. Одна була ще часів Першої світової війни, а дві інші — часів Другої світової. Але річ у тому, що за допомогою лише трьох гвинтівок повалити Радянський Союз неможливо, звісно. Але хтозна. Ми міркували: якщо сталінізм буде відновлений, то, може, доведеться в ліс іти. Якщо в Росії буде громадянська війна абощо, то за допомогою трьох гвинтівок уже можна захопити казарму та отримати кілька авто-

матів. Адже 1918 року долю Естонської республіки вирішив патруль школярів, тобто комуністи організували демонстрацію, хотіли захопити владні кабінети, а патруль школярів відкрив вогонь. А комуністи були без зброї, вони розбіглися просто — і все.

Загалом, я думав, що зброя не знадобиться, але якби гвинтівки все ж знадобилися, часу їх шукати вже не було. Це як рятувальний круг або рятувальний човен, щоб не всі на кораблі потонули.

— Ми зупинилися на обшуку. Цього ж дня вас заарештували. А який то був день, не пам'ятаєте?

— П'ятниця, 13 грудня 1974 року. Майже всі арешти вони робили у п'ятницю, 13-го. Бо на Заході є таке повір'я, що п'ятниця, 13 — нещасливе число. Ми на це не звертали уваги, бо тоді заздалегідь усе сховали б.

А тоді вже відвели в ізолятор, сталінську тюрму. І там з різними кримінальниками садили. Розповідали, що вони нібито займалися валютними операціями. А вже потім у Москві, коли зі справжнім валютчиком був, той розповів, що розказане було далеке від правди. Це, напевне, були просто якісь злодюжки, що погодились співпрацювати з КГБ. Один із них, який прийшов начебто з допиту, приніс червону рибу, а в грілці — горілку. Випив усе сам, пропонував мені, але я відмовився. Камера була на чотирьох, але ми в ній сиділи вдвох. І от коли він уже випив, голос його став гучнішим, черговий по корпусу прийшов подивитися, що тут відбувається. Іде до шафки по черзі, знайшов грілку, відкоркував, понюхав і сказав: «Ясно». Мій співкамерник до мене: «Тепер і тебе викличуть. Якщо запитають, кажи, що нічого не було».

Тобто пропонують стати або брехуном, або стукачом. А я йому й кажу: «Якщо мене викличуть, то відповім: “Якщо ви хочете дізнатися, хто що робить або говорить, то посадіть стукача до нашої камери”». Але мене не викликали.

А слідство далі рухалось так: слідчий запитує, а я на кожне запитання відповідаю: «Відмовляюсь відповідати». І так тривало кілька місяців поспіль. Слідчий мені пропонував: «Напишіть заяву, що ви свідчень давати не будете». А я думаю: коли мене викликають туди, то бачу, що вони знають. Те, що потім ці слідчі матеріали можу продивитися, я ще не знав.

До речі, у нас лазня була раз на тиждень. І там машинкою для стрижки волосся брили бороду. І, звісно, за тиждень борода виростає. І слідчий у мене запитує: «А ви механічну бритву не хочете?» А я відповідаю: «Але ж леза ви однаково не дозволяєте». — «Ні, без леза, а портативну». — «Хочу, звісно». — «Добре, я зателефоную вашій сестрі, хай вона принесе». І за кілька днів він вручає мені цю бритву. А потім за якийсь час каже: «От бачите, як вам назустріч ідуть. Ви навіть бритву отримали». Ну і потім він сказав: «Якщо не даєте свідчень, то виникає сумнів, що ви нормальний. Доведеться відправити вас на експертизу». І Солдатов теж ніяких свідчень не давав. Юскевич розповів те, що вони знали, а те, чого не знали, вони від нього і не почули. Була одна людина, яка в 1940 році ще була правовірним комуністом, потім доктором технічних наук, лауреатом Ленінської премії — Йоганнес Гінт. Так він написав велике есе під назвою «Трагедія деяких чесних людей XX сторіччя» [підписана іменем неіснуючої людини — латиша Айварса Краукліса].

маленькі палати чи камери, не знаю, як сказати. Дві старенькі там сиділи, цілодобово. Дивились, хто що говорить, плаче чи сміється, і доносили лікарям. Одна жінка-лікар відкрито висловила про підтримку, але це було, коли ми з нею залишилися вдвох. І час від часу дивні експерименти робили. Наприклад, експерименти з чорнильними плямами. Про щось невизначне запитують, що це нам нагадує. Або картинка розділена на чотири частини: велосипед, паровоз, літак і швейна машинка. Питають, що зайве. Три з цього — транспортні засоби. Виміряли час із секундоміром, скільки часу йде на визначення. Написали довідку, що відповіді підкреслено логічні. Обстеження тривало 35 діб, так-от перші 35 діб вони не змогли визначити, нормальний я чи ні. Протримали два строки. Компанія була цікава, набагато краща, ніж у тюрмі. І годували нас добре. Щодо харчування ще таке скажу: нас четверо було, і за стіл принесли кашу — чотири тарілки відразу. У тарілках скраю просвердлені маленькі отвори. У деяких не було дірок, у деяких одна, у деяких дві. І ці тарілки роздавали так, начебто та тарілка для когось конкретного призначена. Коли я стояв за дверима, між цими палатами, у вхідні двері зайшла одна дама й сказала стареньким, які сиділи в нас: «Ось таблетки, у кашу покладете». А коли я запитав, що то за таблетки — «Ну хто вам це сказав?!»

Я думаю, то була провокація. Якби насправді щось хотіли покласти, то поклали б. Можливо, хотіли, щоб ми протестували, може, голодування оголосили, мовляв «нам пігулки тут підсипають», щоб приписати нам манію переслідування.

— Скільки ви перебували під слідством?

— Арештували 13 грудня 1974 року, судили наприкінці листопада наступного року. Потім, коли я два строки в Інституті Сербського відбув, відправили назад. До речі, там я був з російським істориком Володимиром Осіповим, а той уже їхні закони краще за мене знав і сказав, що є певний час, скільки можна тримати під арештом до оголошення обвинувачення. У мене цей строк уже минув. «Напишіть і вимагайте свого звільнення, бо...» Я дві чи три заяви написав. І коли вже назад відправляли і був у Лефортово, мені принесли ці заяви й повідомили, що строк перебування під вартою подовжено. А один наш співкамерник мав календарик, і там завжди стояло завтрашнє число. Не знаю, для чого. І от мене просять розписатись, я пишу, що «ознайомлений 18 червня 1975 року». Уже на двох папірцях встиг написати, а потім ця людина в мундирі, яка принесла ці папірці, сказала, що не 18, а 17. І я як неохайний школяр виправляв вісімку на сімку.

А наступного дня він прийшов із тими папірцями й каже: «Закресліть це й напишіть, що ознайомлений 18 червня». Бо якщо під час перевірки знайдуть цей документ із виправленням, то він отримає по шиї...

Тоді відвезли в Таллінн назад, у двадцятих числах листопада 1975 року відбувся судовий процес. Судовий процес офіційно оголосили відкритим, але насправді був напіввідкритим. Кількох близьких родичів впускали до зали. Один старий колега, який зараз ректор технічного університету, теж там був. Частина місць пустувала, а частину заповнили співробітники КГБ та міліціонери. А вже наступні політичні процеси робили в маленьких залах, тільки близькі родичі присутні були — скажімо, батько й мати, можливо, дружина. Інші місця

заповнювали чекісти, а охочим казали: місць немає. Коли я на одному з процесів зауважив: «Я можу постояти», мені відповіли «Не положено». Що поробиш...

— Вам дали шість років. Які терміни отримали ваші однодумці?

— Солдатов і я отримали по 6 років, Юскевич і Кійренд — по 5 років, Варатто умовно, здається, отримав 3 роки з п'ятирічним випробувальним строком. Він говорив багатенько. Але якби всі говорили, то посадили б усіх, а так просто треба було показали, як поводитися потрібно.

— Вас відразу відправили на Урал чи ви ще в Мордовії якийсь час посиділи?

— У Мордовії я взагалі не був, мене відразу на Урал відправили.

— Згадайте, ви потрапили в 35 зону...

— У 36-ту.

— У 36-ту спочатку, на суворий режим. Оцініть, що це був за режим, що ви побачили, які були перші враження, хто були ваші нові друзі.

— Перше враження: що до цього було ще гірше. Якийсь час був на карантині, тому в зону мене відпустили саме в річницю арешту. Перший день був кращий, ніж раніше. Я нарешті побачив нормальних людей і можна було погуляти метрів двісті туди-сюди.

— По березовій алеї.

— Ні, не берези, черемха. Один із перших був Гунарс Астра, латиш. Його потім знову посадили після звільнення. А найбільше тоді було литовців, так званих «лісових братів». І якщо десь щось влаштовували, приміром, чаювання

тільки через папери, то ми всі написали протест, що, оскільки радянська конституція гарантує свободу релігій, то святкування Різдва не можна вважати порушенням закону. І ми вважаємо, що покарання Ковальова протизаконне, і поки його не звільнять із карцера, на роботу не вийдемо. Ну і тривав наш страйк, «великая забастовка», або буря в склянці, хвилин п'ятнадцять. А тоді вже прийшла людина і сказала, що Ковальова випустили.

Якийсь час був черговим електриком. У першому цеху в нас робили нагрівальні елементи для прасок. Там було дуже гучно. І тим, хто там працював, уранці дали кашу та молоко. І якийсь час мені так давали: один день давали, а в інший — ні. І я тоді сказав начальнику загону: «Якщо мені більше не дадуть кашу та молоко, то в перший цех не піду». І почали давати щодня.

Наші збиралися написати мемуари. І за гроші за допомогою наглядачів відіслати. А це була зима. І наглядачі ходили у валянках, тихо так. І я в культкімнаті сидів і не чув, як підійшли. «А що ви тут пишете? Віддайте». — «Не дам».

Але вони силоміць вирвали в мене. І позбавили мене тоді «магазину» та посилки. А потім двоє прийшли в мою будку, де я був електриком. «А за що вас позбавили ларька?» — «За те й те», — відповідаю. «Та це не таке велике порушення. Може, поговоримо з керівництвом». А я їм: «Так місяць уже добігає кінця». А потім хтось сказав, що однаково треба включити у список. І додали мене в той список.

А коли працював кочегаром на 35-й [35-та зона], бригадиром там був колишній «лісовий брат». А влітку ж не опалювали, тільки ремонтували. Для одного муляра, який там

пічку ремонтує, підсобника достатньо. Але бригадир нам усе: «Не поспішайте, не поспішайте». Ми там уже роботу завершили, сиділи у своїй роздягальні. Аж раптом прийшов командир загону й каже бригадиру: «Є пропозиція. Бетонуйте в лазні, роздягальні підлогу». Бригадир у відповідь: «Кожному одну посилку і 4 карбованціна магазин». Начальники, звісно, з цього свої гроші отримали, але й ми мали посилку й додаткові 4 карбованці. Нам ще сказали піти перед закриттям і написати заяву «Прошу дозволити купити канцелярські товари на 4 карбованці додатково».

— **Ви сказали, що 15 осіб були політичними. А скільки взагалі там сиділо людей?**

— На 36-й, коли я туди прибув, було приблизно 120, а тоді стало ще менше. Були поліцаї, були «лісові брати», було кілька чекістів, які займалися шпіонажем на користь Америки чи когось іншого, були колишні співробітники німецької секретної поліції...

— **Німці?**

— Росіяни. Вони були в лісі, співпрацювали з німцями, а коли зустріли червоних партизанів, то передали їх німцям. Були радянські офіцери-прикордонники, які перебігали на Захід, а потім повернулись назад.

Був колишній радянський дипломат, який залишився у Швейцарії. Дружина й донька повернулись у Радянський Союз, і він незабаром теж повернувся — але тут уже його посадили.

— **Кого з українців пригадуєте?**

— Басараба.

— **Михайло Басараб. Він бандерівець.**

ДИСИДЕНТИ

— Він брав участь у бою, у якому вбили польського генерала. На стенді виставили газету «Вісті з України», там у двох чи трьох номерах описували діяльність Басараба. Але ми їх читали із задоволенням. І був ще один росіянин, який опинився в німецькому полоні, потім у Бухенвальді, там став провокатором. І в нас він теж був провокатором. І прийшли якісь журналісти, спілкувалися з ним, а потім надрукували статтю в журналі «К новой жизни». Щоправда, того журналу не можна було знайти, але в нашій бібліотеці на стенді він стояв. І там було написано: «Сидить перед нами... який під час війни виявився карателем. Сидить перед нами підкреслено прямо, кінчики білих вусів молодцювато закручені». А про дисидентів говорять, що це люди погані...

Вахтанг Кіпані, Калью Мятік,

18 травня 2004 р.

Переклад Євгена Редька

МУСТАФА ДЖЕМІЛЄВ

«ВАЖЛИВО БУЛО ВИТРИМАТИ
І НА ПРОЦЕСІ ОТРИМАТИ
МОРАЛЬНУ ПЕРЕВАГУ НАД НИМИ»

Мустафа Джемілев (13 листопада 1943 р., Ай-Серез, Крим). Коли Мустафі виповнилося пів року, його родину разом з іншими кримськими татарами було депортовано. Дитинство та молодість майбутнього дисидента минули в Узбекистані. 1961 року за участі Джемілева виникає організація «Союз кримськотатарської молоді». З політичних мотивів Джемілев відмовився служити в армії, за що 1966 року був засуджений. Йому присудили півтора року позбавлення волі. Відбувши покарання, ще активніше долучається до дисидентського руху, встановлює контакти з правозахисниками з інших куточків СРСР. Він представляє національний рух кримських татар та водночас не стоїть осторонь проблем порушення прав людини у всій країні, виступає проти вторгнення у Чехословаччину. У 1969 році він увійшов до Ініціативної групи із захисту прав людини в СРСР. Того ж року його арештували вдруге. Джемілева загалом судили шість разів,

Мустафа Джемільєв. Фото Аліма Алієва

а вирок, оголошений 1986 року, був умовним. Цьому, ймовірно, сприяли кампанія на захист Джемільєва та спричинене перебувальною пом'якшення політичного режиму.

— Мустафа-ага, як вас у дитинстві називала мама?

— Мустафа.

— Чи не було якоїсь короткої форми?

— Ні, весь час лише Мустафа, синок.

— Вам було пів року, коли ваш народ депортували. Ви не пам'ятаєте, напевно, як і більшість дітей, свої враження. Що розповідали мама або батько, або старші в родині. Як ви або інші діти переносили цю дорогу?

— Я дещо пам'ятаю з 3-4 років. Перші епізоди, які залишились у пам'яті: ми з одного селища Узбекистана переїж-

джали в інше селище. Це була така ніч, виття було таке чи то шакалів, чи то вовків, і я плавав, думав, що з'їдять зараз. А мене заспокоювали: не бійся, тато з тими вовками розбереться. Запам'ятав, що трясло нас уночі, але це було вже в 47—48 роках [ідеться про землетрус].

— А в родині не було розмов на цю тему: як ви перенесли цю дорогу, як перенесла мама, як переніс батько?

— Про це дуже багато було. Зазвичай всі розмови на цю тему були тоді, коли приходили гості. Оскільки в ті часи для нас був комендантський режим, ми були під комендантським наглядом аж до смерті Сталіна, нам не можна було виїжджати за межі чотирьох кілометрів, тож основне задоволення кримських татар було ходити одне до одного в гості. І в нас навіть був такий список, хто до нас приходив і потрібно було візит у відповідь нанести. І навпаки, вважалося некоректним до когось двічі поспіль завітати, поки вони до тебе не прийдуть. Тому що коли приходять гості, потрібно виставляти все найсмачніше, що є в людей.

І от під час цих візитів всі розмови були про депортацію. Хоча, звичайно, були епізоди і взагалі кримського життя часів Ібраїмова [Велі Ібраїмов, визначний діяч національного руху кримли, розстріляний 1928-го]. Або про 1917—1918 роки, коли влада змінювалась — червоні на зелених, потім на білих, потім знову червоні.

І діти все це слухали. І взагалі у кримських татар, напевно, світогляд формувався здебільшого в колі сім'ї, і тому вся ця радянська пропаганда, яка зомбувала, вона якось не дуже впливала на кримських татар. Вони цим і відрізнялися від оточення.

— Бабуся моєї дружини (її родину депортували як кулаків) весь час згадувала свій дім, що там був хороша долівка, вона цей дім згадувала все життя, 50 років після 30-х років. Що згадували ваші батьки про дім, про свою землю?

— Наш рід був із села Ай-Серез Судацького району, але в тридцятих роках, так само, як і вашу бабусю депортували як куркулів, і відправили в Молотовську область, на Урал, зараз це Пермський край. Вони звідти втекли, приїхали спочатку у Мелітополь, а з Мелітополя потайки перебралися в Крим. Але у своє рідне село не повертались, щоб не видали. Жили в Степовому районі.

І там у них дуже багато було спогадів, пов'язаних із цим розкуркуленням: як поводитися ті чи інші співвітчизники, про людську невдячність — як вони були у добрих стосунках, а як прийшла радянська влада, як вони вчиняли. І водночас епізоди високої порядності від людей, від яких нічого такого не очікували.

— А радянську владу за тими столами, коли гості приходили, лаяли?

— Лаяли, але мати завжди осмикувала батька й говорила: «Ти стеж за язиком, там же діти». Не тому що ми Павлики Морозови і підемо доносити, просто тому що діти є діти, вони можуть розповісти щось, а потім це дійде до органів... І ми це знали, і тому хитрували, прикидалися сплячими. А у нас все в одній кімнаті було, і вони сміливо говорили, думаючи, що ми спимо. А я їх слухав завжди, мені було дуже цікаво.

І там, звісно, речі називались своїми іменами. Тому я й кажу, що радянська пропаганда на нас не діяла, ми істину брали із цих розмов.

— У радянському союзі всім дітям читали казки. У вашій родині не було такої можливості, чи ви змогли привезти кілька книжок рідною мовою?

— Ні, книжок не було. Коли прийшли солдати і сказали «Вам 15 хвилин на збори», моя мати не могла навіть подумати нічого. Батька ж не було, він був на фронті. І вона навіть не знала, що потрібно зібрати, бо ж п'ятеро дітей. Мені потім розповідали, що всіх дітей забрали, а мене забули. Це потім уже згадали. Мама в першу чергу взяла Коран. Але солдат виявився чуйною людиною, він їй сказав: «Що ви робите, вас же везуть далеко!» І цей солдат узяв десь пів мішка борошна, в руки їй дав — і це нас дуже врятувало тоді в дорозі. З цього борошна робили щось їстівне і годували дітей.

Казок не пригадую, але... кримськотатарською співала. Вона співала колискові, коли нам не спалося, я пам'ятаю, своїм приємним голосом кримськотатарською співала.

— А ви знали людей, які безпосередньо втратили свою дитину під час депортації і як вони переживали цей досвід?

— Такого не пам'ятаю, але знаю, що родичі опинялися в різних вагонах. Адже спочатку було начебто заплановано всіх у Середню Азію відправляти, але потім прийшла якась вказівка, що кілька ешелонів потрібно відправити на Північ. І люди, особливо, скажімо, родичі, які жили в різних селищах, опинялись по різні боки Уралу. І вони потім довгі роки шукали одне одного за листуванням, з розповідей хто де кого бачив. Поїхати і шукати не можна було, бо діяв комендантський режим. Це вже потім, після смерті Сталіна, після знаменитої промови Хрущова 56-го року, почали одне до одного їздити.

— Як ваша родина ставилась до тих людей, які були партійними і які намагалися вже в місцях «нової батьківщини» зробити кар'єру, радянську кар'єру, будучи кримськими татарами?

— Ми оцінювали людей незалежно від посади, адже були люди на високих посадах, які однак не втрачали порядності. А були й такі, що хоч і не піднімалися нагору, а чинили підло. Чіткого поділу, що він там служить Советам чи ні, такого поділу не було. Хоча, звісно, був певний негатив до тих, хто служить радянській адміністрації. Відкрито не висловлювалися, але тримали дистанцію.

— Чи правда, що кримським татарам не давали отримати гуманітарної освіти — ідуть у меліоратори, а істориками бути не можете.

— Там було так. Перші роки після депортації, до сьомого класу ми могли вчитися. А наступний щабель, 8—9 клас уже чомусь не дозволяли. Це тривало короткий час, а потім можна було завершувати середню школу. А от вступати... Відкритого наказу не було, але просто не приймали. Потім стали приймати в технікуми. А потім уже, після промови Хрущова, після розвінчання культу особистості, приймали вже й в інститути й університети теж, але, як ви й казали, не на всі спеціальності. Гуманітарні, пов'язані з військовою кар'єрою, хімічний факультет, оборонного значення — на ці спеціальності не приймали. Саме тому в кримських татар багато спеціалістів в області будівництва, викладачів російської мови та літератури тощо. А юристів, журналістів у нас фактично не було.

А 1961 року, я пам'ятаю, коли ми створювали організацію Союз кримськотатарської молоді, серед нас був юрист

один. Умеров Сеїт-Амза, єдиний студент юридичного факультету серед кримських татар. І ще один був, він теж належав до нашої організації, то навчався на факультеті арабської мови і літератури. Туди взагалі теж не брали. Я, наприклад, теж мав бажання вступити на цей факультет, але начальник приймальної комісії підійшов до мені і відкрито сказав: «Я не маю права вам це говорити, але рекомендую негайно забрати документи з цього факультету і здати на інший. Ви не вступите». — «А чому ви так впевнені? Я зараз готуюся, може, здам на відмінно!» — «Ви не складете на відмінно, бо у нас чітка інструкція кримських татар не приймати».

І це було дивно. Але потім з'ясувалося, що цей факультет Середньоазійського університету в Ташкенті, хоч і називався арабської мови і літератури, і там дійсно вивчали арабську мову і літературу, але здебільшого там готували агентами для Близького Сходу. А оскільки ми, так би мовити, неблагонадійний народ, то нас туди і не брали.

— А розкажіть, як ви вчинили, чому ви обрали інший факультет?

— Врешті я забрав документи. Точніше, можна було податись на технічну спеціальність, але з нуля готуватися до іспитів було пізно. Тому я вступив наступного року. У ташкентський іригаційний інститут.

— Душа не лежала?

— Ні, звісно. У мене там на цьому факультеті взагалі були дуже посередні оцінки. Але гуманітарні дисципліни, історія, марксистська філософія легко мені давались, мене весь час за це хвалили. Щоправда, потім, коли мене виключали

з інституту, так би мовити, за неблагонадійність, там виступали всі завідувачі кафедрми. Їм, звичайно, потрібно було говорити нехороше про мене, щоб обґрунтувати моє виключення з інституту. І мені самому цікаво було, що скаже викладач марксистської філософії, бо він весь час мене хвалив. І коли до нього черга дійшла, я сподівався, що він бодай щось хороше скаже, але ні. Він цікаві речі сказав: «Я не буду заперечувати, що Мустафа Джемільєв знає предмет добре, але ви знаєте, коли він доповідає по темі, то завжди робить обмовку “як стверджує марксистська філософія”, тобто він дистанціюється від марксизму».

— А які люди найбільше вплинули на вас: якісь старші люди або ж однолітки?

— Найбільше вплинув на мене брат. Він на два роки старший за мене. Він дуже багато читав книжок і не за віком книги у нього були. Він мене навіть вчив, як розпізнавати істину, читати поміж рядків. У нього була, скажімо, книга «СРСР у цифрах» або «Світова економіка в цифрах». І от він мені показував: хай би що радянська пропаганда говорить, а дивись, які показники.

Скажімо, я прочитаю щось, а він мені говорить: «Ось що з цього ти зрозумів?» Ну, я кажу, як там написано. «А насправді зверни увагу на такі й такі формулювання». Словом, багато в чому він впливав на мене.

Але найбільше на формування світогляду, я би сказав, вплинув Ісмаїл Гаспринський. Його вже давно немає в живих, із 1914 року. А я, якось порпаючись у бібліотеці, наскочив у картотеці на газету «Терджиман» («Перекладач»), яка видавалась у Бахчисараї з 1783 до 1814 року. І я коли батько-

ві сказав: «А що ти знаєш, що це за газета?», він так розхвилювався. «Ти де цю газету знайшов? Ми цю газету поряд із Кораном тримали». І коли я йому сказав, що в бібліотеці Алішера Навої є ця газета, то він аж до сліз розчулився: «Бодай би подивитися один номер цієї газети».

І я потім, починаючи з 1883 року по 1905 (а вона видавалась паралельно тюркською мовою, арабським шрифтом і російською) читав її. А коли вже до 1905 року дійшов, далі не зміг читати. Тому що вона видавалась кримськотатарською. Я тоді умовив батька, щоб він мене навчив. І ми кілька місяців так навчались, а я потім уже далі читав цю газету в оригіналі до 1814 року. Ну і не тільки його газети, де він свій світогляд випробовував, а й інші його книги, листи.

— А його життя, його трагедія для кримськотатарського народу, його філософія вплинули подібно тому, як для українців творчість Тараса Шевченка?

— Він вважається просвітителем не тільки кримськотатарського народу, взагалі всього мусульманського Сходу. Його навіть на Нобелівську премію миру висували, але його ідеологія протирічила британському колоніалізму.

Ісмаїл Гаспринський, кримськотатарський інтелектуал, просвітник

У нього був антиколоніальний світогляд і він не пройшов. Ця людина була відома у всьому світі, навіть у Каїрі майдан носить його ім'я — Ісмаїлія називається. Він був найбільшим реформатором освіти для мусульманських народів, займався просвітницькою діяльністю в умовах досить-таки жорсткої цензури. Протидія була не тільки від царської адміністрації, а й серед духовенства.

Читаючи його публікації, просто дивуєшся: там начебто і цензурі причепитися ні до чого, і водночас він так ясно викладає свою думку! Зараз, правда, намагаються спекулювати його іменем. От вам, мовляв, він говорив про Катерину II, незважаючи на те, що вона завоювала Крим, хороші слова, про Росію хороші слова говорив. А він дійсно говорив хороші слова, але це він так добре говорив, що нормальній людині було зрозуміло. А зараз просто виривають із контексту.

— А його можна назвати національним лідером того часу для кримських татар?

— Він національний лідер того часу не тільки для кримських татар, але і для всього тюркського світу. Він і в Туреччині вважається лідером, там багато пам'ятників Ісмаїлу Гаспринському, його шанують всюди в тюркському світі.

— Я чому запитую. У публікаціях про вас дуже часто можна побачити слова «національний лідер кримських татар». Як ви до цього ставитеся?

— Лідер взагалі-то я був раніше, коли я дійсно очолював представницький орган кримськотатарського народу. Орган, який обирається безпосередньо самими кримськими татарами. Зараз я по праву вважаю лідером Рефата Чубарова, бо він голова Меджлісу.

— На Курултайі сказали, що ви, так би мовити, духовний лідер кримських татар. Важко ходити з таким ярликом?

— Ну, доводиться вести святий образ життя, — сміється Мустафа-ага. — Грішити складно, всі очі на тебе. А грішити інколи хочеться.

— У вас в юності був дядько, його звали дядя Магомет, який впливав на вас як людина вільнодумна, критично налаштована... Про що ви розмовляли з ним?

— Старший брат мого батька у нашому роду був найбільш освіченою людиною. Коли мій дід помирав, а він дав йому добру освіту, витратив на нього великі кошти, тож коли помирав, сказав: «Я тобі дав освіту, тому тобі зі спадщини мало що дістається». А моєму батькові, який не вчився, матеріальні цінності. Дідові останні слова: «Але однаково допомагайте один одному. Іноді матеріальні цінності не допомагають, потрібна освіта».

Я в останні роки копався в архівах КГБ, і його ім'я там зустрічається. У документах, донесеннях НКВД є, що вони чинили опір колективізації, когось із активістів побили. Він за це навіть сидів. Але після того, як був заарештований Велі Ібраїмов, його випустили. Під час Другої світової він, мабуть, мав якийсь

Мустафа Джемілев у 1970-х рр.

стосунок до мусульманських комітетів, бо після війни його теж було заарештовано. Років п'ять сидів, а потім відпустили його. І він, звісно, публічно не висловлювався, бо прекрасно знав, що за ним ведеться постійне спостереження, але в приватних бесідах він був дуже відвертий. Я пам'ятаю такий епізод: після другого звільнення, моєї відсидки, він прийшов до нас в гості і став мені нотації читати. «Все, Мустафа, ти вже двічі відсидів, втретє уже непристойно, нехай інші тепер. Будь із батьками вдома». А мені мати: «А ти в нього запитай, скільки разів він сидів сам?» — «А ти на мене не рівняйся!». А він чотири чи п'ять разів був арештований.

— А з його розповідей ви, коли ще були дитиною, уявляли себе в тюрмі? Вам було страшно чи ви думали, що ви маєте пройти це випробування, якщо так судилося?

— Ні, дядько не розповідав. 1961-го за організацію і участь у Союзі кримськотатарської молоді тривав процес у Ташкенті. Судили наших хлопців. А звинувачення були такі: формально це була антирадянська пропаганда і агітація і створення антирадянської організації з наміром підризу радянської влади. Хоча нічого такого не було, жодних терористичних актів не передбачалося, йшлося тільки про необхідність консолідації народу, щоб передати урядові наші вимоги щодо повернення на батьківщину. Суд був закритий і нас викликали як свідків для дачі показань, а потім після надання свідчень виводили на вулицю. Відкрили для всієї публіки зал тільки коли вже зачитували вирок. І ось тоді я зрозумів, дав собі слово: «Ну що ж, будемо битися з тобою до кінця». До кінця — я мав на увазі до свого кінця, а що буде кінець радянської влади, мені, звісно, і в голову тоді не

ВАЖЛИВО БУЛО ВИТРИМАТИ І НА ПРОЦЕСІ ОТРИМАТИ...

приходило. І я знав, що рано чи пізно прийде моя черга теж. І я дуже серйозно готувався, добре проштудіював, як відбувалися тодішні політичні процеси, сумлінно вивчав процесуальний і кримінальний кодекси. Знав, що буду затриманий. Звісно, я розумів, що посадять, відправлять, перетворять на табірний пил. Але важливо було витримати і на процесі отримати моральну перевагу над ними.

Вахтанг Кініані, Мустафа Джемільєв.

20 серпня 2015 року.

Переклад Олени Рибки

ЛЕВКО ЛУК'ЯНЕНКО

«НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ — ЦЕ УСВІДОМЛЕНЕ УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСТВА»

Левко Лук'яненко (24.08.1928 р., с. Хрипівка Городнянського району Чернігівської області — 07.07.2018, Київ) — письменник, дисидент, політичний в'язень СРСР, співзасновник Української Гельсінської групи, голова Української республіканської партії. 1959 року спільно з кількома однодумцями Лук'яненко вирішив створити підпільну опозиційну організацію — Українську робітничо-селянську спілку (УРСС). У планах була мирна боротьба за дотримання прав людини, а потім і за незалежність України. Комітет держбезпеки доволі швидко дізнався про існування УРСС і на початку 1961 року арештував її членів. Левка Лук'яненка засудили до розстрілу за «зраду Батьківщині» (ст. 56, ч. 1) та «організаційну діяльність, спрямовану до вчинення особливо небезпечних державних злочинів» (ст. 64 КК УРСР). Пізніше Верховний Суд замінив страту на 15 років позбавлення волі.

— Нещодавно було повідомлення, що Левко Лук'яненко покинув Республіканську партію, яку створив майже десять років тому. Чому це так?

— То була помилкова інформація. Той, хто її написав, видно, чув дзвін, та не знав, звідки він. Я з Республіканської партії не виходив, про це не заявляв. Було інше. Я заявив, що вийду з проводу Республіканської партії, для цього була давня причина. Ще 1998 року перед виборами до Верховної Ради я сказав Ярошинському, тодішньому голові Республіканської партії, і Шандруку, його заступнику, що хочу зменшити організаційну роботу. Я старший чоловік, хочу по собі залишити якісь мемуари. Однак тоді я погодився ввійти в п'ятірку, бо думав, що тим допоміг нашому Національному фронту на виборах. Мене просили — я погодився і ввійшов у цю п'ятірку, але сказав: якщо виграємо, то у Верховну Раду не піду, тоді хтось піде по черзі за списком. А якщо не виграємо, то й не збирався йти у Верховну Раду.

Сталось так, що програли; якщо програли, то мені незручно було кинути підлеглих. Так що не кинув усе одразу, ходив на засідання проводу й на засідання Ради, тобто продовжував організаційну роботу. Коли надійшли вибори президентські, я подивився на кандидатів і вирішив, що мушу підтримати одного з них, а отже, знову повертаюся в цю роботу. Тепер, коли вибори закінчилися, насправді настав той час, коли можу вже здійснити те, що давно збирався, — відійти від активної організаторської роботи. Оце була основна причина, чому я сказав, що виходжу з проводу Республіканської партії. Інші причини персонального характеру: я був окремими рішеннями незадоволений, але то вже на другому плані. А на першому це.

— Скажіть, якщо звернутися до радянського минулого, чи не вважаєте ви особистою помилкою те, що так активно підтримували кампанію Євгена Марчука?

— Ви знаєте, я не вважаю, що це була помилка. Я й сьогодні, коли починаю розглядати ту обойму кандидатів, то не бачу кращого кандидата за Марчука, адже зліва в нас були Симоненко, Вітренко, Мороз і Ткаченко. За цих людей голосувати я не міг і підтримувати їх не міг із відомих причин.

— І Мороза?

— І Мороза так само. До нього я загалом ставлюся... ставлю знак рівності між усіма чотирма, кожен із цих чотирьох має свої особливості. Може, Мороз до мене ближче, ніж ті троє, але я його зараховував до цієї четвірки лівих комуністів, яких не міг підтримувати з принципів, бо поки на ділі вони ще не показали, що хочуть зміцнювати Українську державу. Хоча, певне, Морозу тут можна найменше закинути тої червоності. Однак він щороку ходить до пам'ятника Леніну й молиться на того ідола, ката української нації. Тобто якщо він і відходить від лівих, то ще не настільки, щоб я міг чітко сказати, що його відокремлює від цієї четвірки. Поки що для мене це була четвірка більш-менш комуністична, тож я не міг їх підтримувати.

Тепер подивімося на середину. Усередині був Кучма, якого точно не міг підтримувати з тої причини, бо за попередній період він показав, що Україну розвалює, а не зміцнює. Голосувати за Кучму суперечило б реальним речам, які бачу на кожному кроці.

А тепер посуньмося трохи правіше. Хто правіше? Є Марчук, а потім Удовенко, Костенко і ще п'ятеро, які за рішенням Центральної виборчої комісії стали кандидатами на посаду президента. Ті люди, може, дуже гідні, може, і заслуговують на велику пошану як особистості, але не стали

політиками українського масштабу. Вони прийшли нещодавно в Верховну Раду, може, здібні люди, перед ними велике майбутнє, але вони ще не стали лідерами загального українського масштабу, а отже, про них нема чого говорити.

Залишаються троє: Марчук, Удовенко, Костенко. Щодо Удовенка та Костенка. На виборах 1998 року Рух набрав 9,3 відсотка виборців, а тепер вони поділилися. Поділити 9,3 відсотка навпіл — це приблизно 4,5 відсотка. Зважте, що поділ багатьох виборців відкинув узагалі. Отже, і Костенко, і Удовенко не мали права розраховувати навіть на 4,5 відсотка, тому що Костенко візьме три відсотки. Це мій розрахунок перед виборами. Якщо Костенко не візьме трьох відсотків, то як можна його підтримувати? Він ближче, звісно, мені, я його знаю, але це не реальна фігура. Щодо Удовенка, то він теж не реальна фігура, хоч належить до Руху, але не набере навіть трьох відсотків, які Костенко мав шанс набрати. То чому буду підтримувати нереальні фігури. Залишився один — Марчук.

— Даруйте, я переб'ю, але Марчук, на думку багатьох ваших товаришів з ув'язнення і громадської думки, морально не мав претендувати на цю посаду. Він силовик, хай би працював у силових органах, а не претендував би на публічну посаду, адже це певною мірою нівелює той шлях, який ви пройшли раніше.

— Він не мав права чи я не мав права?

— Ні, він не мав права.

— Ви дивіться, що робиться у світі. Азербайджаном керує колишній кагебіст Алієв, Грузією керує колишній кагебіст, міністр закордонних справ Шеварнадзе. Росією керують кагебісти, крім Єльцина.

Левка Лук'яненка несуть на руках після проголошення Незалежності України. Фото УНІАН

— Ви ж не можете сказати, що їхнє життя від того на краще змінилося.

— Але Джордж Буш, президент Сполучених Штатів, був головою ЦРУ перед тим, як став президентом. Розумієте, практика післятоталітарних радянських республік, держав, світова практика показує, що колишні голови служби розвідки стають президентами.

Як бачимо, мораль світова або правосвідомість не заперечує такого варіанту, тому це його й не стримувало. Питання тепер із мого боку: чому я Марчука підтримав? Я підтримував його методом виключення. Я не міг підтримувати лівих, не міг підтримувати Кучму: він розвалює Україну шість років,

він робить життя наше дедалі гіршим. Кучма — особа двоїста. Він на словах часом говорить дуже добрі речі. Я суджу про людину не по тому, що вона говорить, а по тому, що вона робить, а Кучма шість років розвалює Україну й тримає її в залежності від Москви. Він не постарався збудувати одеський нафтовий термінал, щоб зменшити прив'язаність України до російської труби. Це ж діла, а не слова. Підтримувати президента, який розвалює Україну шість років, я не міг. А справа кандидати не реальні, вони добрі, але не реальні. То що лишилося?! Я міг сидіти просто вдома й зовсім не займатися цією пропагандою, але міг пустити справу України самопливом. Крім того, Марчука знаю з 1990 року. У 1990-му, коли я прийшов у Верховну Раду і з ним власне познайомився, 16 липня ми ухвалили Декларацію про державний суверенітет. Тоді ми організували мітинг на площі Незалежності, я виступив перед людьми (там було, напевно, тисяч триста, страшенно багато було) з текстом цієї декларації і сказав: «Люди добрі, оцей документ може перетворитися на папірець, а може стати програмою будівництва незалежної України. Усе залежить від того, як поставимося до цього документа. Ми зробимо все, щоб партократії не вдалося перетворити його на пустий папірець, як вони раніше робили».

Але люди — то люди: послухали й розійшлися. Цікаво було знати, як КГБ до цього ставиться, адже ми з ним як партія республіканська, націоналістична партія, безпосередньо стикаємося. Вони десь за нами слідкують, десь нас блокують, а ми з ними підпільно боремося. Отже, пішов я тоді й поговорив з Марчуком щодо цієї декларації, півтори години, певне, був. Я поставив йому різні питання, але не почув від нього жодного

речення, яке йшло б проти незалежності України. Не було такого. Від того часу я почав за ним слідкувати.

Ми потім працювали вже в 1991 році над законом про Службу безпеки, а згодом я й голова партії були на різних нарадах у Верховній Раді, у президента, тож доводилося зустрічатись. У кожному такому випадку, де можна щось про Марчука почути, я старався слухати й уважно стежив за його розвитком, як за іншими політиками. За цей час я не зловив ні разу, щоб він висувався проти незалежної України. Якби це був один випадок, то можна було б сказати, що він зіграв, обдурив мене. Однак якщо це з 1990 до 1999 року — так довго людина придурюватися не може. Крім того, у період виборчої кампанії я багато прочитав статей та матеріалів, які Марчук писав, і він послідовно стояв на позиції державності. Навіть, знаєте, якщо ще не визначився, можна так сказати.

Коли була зустріч у Спільці письменників України і Марчук виступив там сам, йому ніхто не поставив запитання, чи він за реабілітацію ОУН-УПА, точніше за визнання УПА воюючою стороною. Потім він сам закликав до того, щоб ми будували Україну на прощенні одне одному в тих політичних розбіжностях та прирівняли солдатів, які служили в Радянській армії, із солдатами, які були в Українській повстанській армії, так само як офіцерів Радянської армії з офіцерами УПА. Тобто це позитивна думка. Нещасна доля України, що одна її частина була під поляками, друга — під мадярами, третя — під румунами, четверта — під москалями. То чи можемо ми звинувачувати когось, хто служив у польській, мадярській, румунській, російській чи німецькій армії. То що будемо робити? Голови битимемо тим, хто служив не

в тій армії. Повинен настати час, щоб ми те давно простили одне одному й зрозуміли, що ми — діти одного народу, будувати самостійну Україну треба. Ця ідея мені сподобалася.

І після того виступу в Спільці письменників я дивився, що це був його крок назустріч правим силам. Я міг сумніватися, чи це гра, але потім під час самих виборів усі статті його переречитав, книжку про п'ять років української трагедії прочитав. І переконався, що він твердо стоїть на державницьких позиціях. А раз він твердо стоїть на державницьких позиціях, то тоді подивіться, які величезні переваги в нього порівняно з іншими кандидатами на посаду президента. Щоб визначити, чи Марчук годиться, погляньмо на проблеми, які потрібно розв'язати в Україні, адже ми, як і будь-яка людина або колектив, спочатку маємо завдання, а потім до завдання треба залучити виконавця.

Яке найголовніше завдання стоїть перед Україною? Розгромити мафіозні злочинські клани. Не будуть вони розгромлені, не буде в нас ані справедливості, ані справедливої приватизації, не з'явиться в нас власник, якого давно вже чекаємо, буде в нас олігархічна диктатура, щось на зразок латиноамериканських країн. Ось щось буде. Так ось, хто може найкраще розгромити мафіозні клани? Мороз, Ткаченко, Вітренко чи Симоненко? Та ні, вони не мають ані підготовки юридичної, ані практики. А Марчук — кандидат юридичних наук, у КГБ колись працював у відділі, що боровся з економічними злочинами, тоді це так називали, тепер називають відділом із боротьби з організованою злочинністю. Він був у відділі з боротьби з економічними злочинами. Значить, якась практика, що тепер потрібна, є, і теоретична підготовка є. Я думав, що

це просто Господь Бог дає нам таку людину, котра, ставши президентом, може розправитися з тими злодіями, які озброєні й фактично перетворили конституційну владу України на владу кланів. Хіба міг це зробити Удовенко чи Костенко? Ні, хоча в принципі Костенко. Костенко — не реальна кандидатура, а отже, такі міркування привели мене до того, щоб підтримати Марчука. Я його підтримав і думаю, що це була лінія правильна.

— Пам'ятаєте, на початку дев'яностих УРП обстоювала суд над компанією, винуватою в бідах, які має Україна. Марчук кілька років керував відділами, які займалися боротьбою з українськими патріотами, нема правди діти. Чи є послідовність: спочатку ми говоримо про декомунізацію, навіть була розмова про люстрацію свого часу, які ніяк не реалізовані, тепер ми, патріоти, підтримуємо Марчука?

— Я тоді був і тепер виступаю за суд над КПРС і за те, щоб розглянути Службу безпеки та винести кримінальні рішення щодо цієї організації, найжорстокішої, нелюдської організації, яка зробила страшенно багато злочинів і щодо якої має бути публічний суд. Але є орган, а є людина. Якби в процесі цього розслідування виявилось, що Марчук особисто в чомусь винуватий, хай відповів би. Він пройшов дві перевірки. До першої перевірки я не мав стосунку, до другої перевірки мав умовний стосунок. Коли ми ухвалили 1991 року закон про Службу безпеки, коли Україна була проголошена, тоді була утворена комісія з перевірки КГБ. У ту комісію увійшли Михайло Горинь від Республіканської партії, Хмара від Республіканської партії, Мовчан, здається, Алтунян, не пригадаю ще, але там комісія мала представників різних: і від

комуністів, і від нас. Перед тим на посаду голови Служби безпеки України було кілька кандидатів, і ми, перш ніж вирішити на фракції, будемо підтримувати Марчука чи ні, слухали доповідь цієї комісії. Комісія доповіла: у результаті перевірки вони не встановили особистих гріхів Марчука. Рішення Народної ради було таке: хай хто хоче, так і голосує. Немає даних, які сказали б, що Народна рада голосувала за: хтось підтримав, хтось не підтримав. І Марчук став головою Служби безпеки. Це перша перевірка, яку здійснили члени Республіканської партії, я був у групі з підготовки закону про Службу безпеки, а частина республіканців входила в комітет, який перевіряв саму Службу безпеку. Не було зачіпки, щоб голосувати проти його призначення на голову Служби безпеки. Він і став.

Другий раз була вже менша перевірка, коли призначали його прем'єр-міністром. Від державності нас було четверо на співбесіді з Марчуком. Я йому поставив таке запитання: «Я, знаєте, віком старший від вас, то буду прямо говорити. Коли мені нічого було робити в тюрмі, я вивчав психологію управління, і коли якийсь орган працює і в тому органі змінити людей, замінити новими людьми, то серед цих тридцяти відсотків нових людей частина пристосовується, а частину виганяють. І орган працює по-старому. Щоб орган змінив характер діяльності, треба водночас міняти більш ніж тридцять відсотків. Ви знаєте це?» Марчук каже: «Знаю». «Ви будете міняти в Кабінеті Міністрів, у міністерстві зразу тридцять відсотків?» — «Буду міняти». Нас було четверо, різні запитання ставили йому, я з такими питаннями, зокрема, до нього підійшов. Для мене важливо було міняти кадри, старі

комуністичні кадри. Марчук сказав, що це зробити. І тоді ми вирішили державністю підтримати його на посаді прем'єр-міністра. Таке було рішення.

— **Чи дотримав він свого слова?**

— Ну, минуло десь місяців два-три, і він цього не зробив. Ми почали дивитися, чому так. І побачили, що його насправді повісили над людьми, які від нього не залежать. Його призначає Верховна Рада, але віце-прем'єрів призначає президент, міністрів призначає президент, начальників управління й начальників відділів призначає президент. Отже, усе в такий спосіб. А тепер усі інші від нього не залежать, а залежать від президента. Це, звичайно, страшенно зв'язало руки. І ми тоді обговорювали на фракції, що можна зробити. Нічого не вдієш. Треба або міняти конституційний лад, щоб зробити прем'єра більш незалежним, або мусимо добиватися цього через президента. У всякому разі, що від нього будемо вимагати, коли він висить. Ми змирилися з такою реальністю ще до тої заміни. Однак Марчук щось зробив усе-таки. Відправляв за кордон на стажування наших людей молодих, щоб міняти кадри тут. Ця система була налагоджена, тут ви знаєте, і Інститут при Кабінеті Міністрів є, що займається підготовкою кадрів. Це за ініціативи посольства України в Канаді, з моєї ініціативи зроблено цей інститут. Тож він працює й тепер направляє на стажування за кордон за планом уже Марчука. Така мінімальна робота.

— **Останнє запитання про Марчука. Після виборів ви з ним зустрічалися? Чи підтримуєте якісь зв'язки? Чи подякував він вам?**

— Після виборів була зустріч. Спочатку було небагато людей, потім менше, потім знову багато. Він подякував усім,

тоді поговорили в такому трошки вужчому колі, що робити і як робити. Я йому сказав так само, бо могли бути якісь напрямки роботи і якісь обов'язки. Сказав, що на цьому активну організаторську роботу кінчаю: він молодший, хай займається, я старший чоловік. Буду там щось писати, хотів би звільнити себе трохи від тої біганини, організаційної всякої роботи. Так ми попрощалися з ним і розійшлися. Після того з ним я не зустрічався, може, було б добре, якби зустрічався. Не знаю. Немає великої потреби наполягати на цих зустрічах. Якби зустрілися, звісно, мені, може, було б приємно поговорити, але не маю великої потреби. Не думаю, що він переді мною зобов'язаний, не відчуваю, що він мені щось заборгував. Я його підтримував не тому, що він мені сват чи брат. Я з ним був різний, залишаюся з ним різний. Це не той чоловік, про якого можу сказати: ага, він у Республіканській партії десять років, то я з ним бігав на мітинги разом, у мене з ним минуле велике. Ні, ми з ним різні люди, але дивлюсь, що з усієї обойми тодішніх кандидатів не це було найкраще. Я його підтримував, я для себе це підтримував. Я вважав, що він для України найбільш гідна особа. Не пройшов, ну не пройшов [...]

— Не прикро вам, що з Михайлом Горинем опинилися по різні боки передвиборчих барикад? Певною мірою, розумію, складно, але, може, помилюся, та якісь ментальні служби, те, що не змогли зробити академії в 1960 роках, змогли зробити політичні обставини кінця 1990-х.

— Ви знаєте, мені дуже гірко, що ми так розійшлися. Це завжди в мене викликає дуже неприємні почуття. Але це не вибори президентські й не вибори до Верховної Ради винні,

це раніше трапилося через просту річ. Це трапилося наприкінці 1994 року. П'ятий з'їзд Республіканської партії, аналізуючи діяльність Кучми на посаді прем'єра і вже тоді трохи на посаді президента, дійшов висновку, що треба стати в опозицію до такого президента. В опозицію стати — це було нове, жодна партія ще не заявляла, що вона пішла в опозицію. Саме слово «опозиція» багато хто розумів навіть серед республіканців так, нібито це проти держави...

Однак ми пішли, бо керівництво не розуміло, що таке опозиція. Ми пішли в опозицію; не до держави в опозицію, а до влади, влади, яку очолює Кучма. Бо та влада робить погано, а не так, як треба. Це був кінець 1994 року. Михайло Горинь нічого не зробив, щоб реалізувати ту опозицію. Чому не зробив? Тому що його брат Микола був головою Львівської обласної державної адміністрації. Звісно, як він довбав би Кучму? Кучма міг би викликати його: «Слухай, я держу твого брата на такій величезній посаді, а ти мене тут довбаш». І тому Михайло ніяк не виявляв опозиційності. Це викликало незадоволення.

Я їздив областями, говорив з багатьма їхніми керівниками, після того як приїхав із Канади, хотів активізувати діяльність Республіканської партії, надати їй більш революційний, наступальний характер. Це ніяк не вдавалося, бо Михайло — голова, він офіційно відповідає за політичну лінію, і я не міг повернути. І потім це скінчилося тим, що з'їзд змінив Михайла Гориня. І це нас роз'єднало. Михайло перед тим мені в Канаду писав, що вже набридло йому тягнути, треба когось молодшого брати, то я й повірив цим словам. А потім, коли його обрали на п'ятому з'їзді, як я зараз із вами вдвох, з ним

я там спілкувався. Це прості люди. А коло людей, з якими в мене серйозніші відносини, то це в колах політичних.

— А що зараз робите? Казали, що пішли з політики, щоб займатися мемуарами. Чи вдається писати?

— Ні, майже не вдається. Я голова Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Ця асоціація робить дуже добре діло, ми оголосили конкурс. Дуже багато творів прийшло на конкурс, я змушений був їх читати.

Такою справою я займаюся, крім того, постійно є якісь гарячі речі. Кінець-кінцем у мене з усіх областей республіканці дзвонять. А я не можу, розумієте, грюкнути й покласти, бо це люди, з якими роками йшов разом. Так що за мемуари ще майже не сідав, думаю, що все-таки поступово буду більше писати.

— Чув, що ви зібрали майже всі матеріали Служби безпеки, які стосувалися вас особисто. Усі зібрали чи ні?

— Я взяв із Києва ті матеріали, які в мене вилучили під час другого арешту в Чернігові. Мені повернув їх заступник керівника Служби безпеки генерал Пристайко. Я попросив — і мені віддали. Ще одне: перед тим як я їхав у Канаду, один із чернігівських офіцерів із тюрми передав мені переведення суду в першій справі, виконавче переведення, і перше виконавче переведення, і те, що мені передали. Є виконавче переведення, як і є судове. Виконавче — це те, яке складає Міністерство внутрішніх справ. Це офіційні документи. Починається зі звинувачення, а потім вирок і все інше, далі історія. Офіційні документи. Я не одержав їх, дуже хотів би одержати агентурне переведення, бо є ще таке. А ці два я одержав. Вони дали можливість написати

книжку «Не дам загинуть Україні», я використав там дуже багато матеріалів.

— **Чи зверталися ви до...?**

— Я звертався в Перм. Написали мені, що все знищили. Страшенно шкода, бо там деякі речі були, які писав, а в мене забрали й вилучали. У Саранськ писав, там теж масово речі забирали такі, які дуже шкода, бо, по-перше, написано не у звичайних умовах, а по-друге, я там ховав їх, щось пропадало, забирали, вилучали. Самі собою документи за змістом цікаві, і історія всіх документів цікава, і там не раз названі прізвища людей — наглядачів, офіцерів. Це об'єктивна інформація. Написав у Саранськ, звідти також писали, що в нас нічого немає, тобто нічого більше не візьмеш.

— **Скажіть, у вас скільки соток? Є якась там робота? Чув, що городиною займаєтеся?**

— П'ятнадцять соток. На цих п'ятнадцяти сотках хата, гараж і літня кухня. Хата ця була звичайна, як перша, друга, третя, там радгосп був, і той радгосп її розбудував. Вони в ряд стоять, і всі вони були однакові. Але коли її купив у 1980 році, таємно купив, бо мені за законом тоді не дозволяли жити в столиці й на сто кілометрів ближче до столиці, але через одну особу я купив ту хату. Не дозволяли в Києві купити квартиру, так би жив у квартирі в Києві. Через таку примушеність купив ту хату. Була хата страшенно холодна, хоч батарея була гаряча часом, що руками не можна доторкнутися. У хаті холодно, тринадцять градусів. І коли поїхав у Канаду, жінка моя, ошадлива людина, і я, ми вирішили там зібрати гроші. Зібрали гроші, трохи більш ніж сім тисяч доларів, і, приїхавши, збудували другий поверх. Тепер тепло,

мабуть, і нормальну маємо хату. А щодо городини... Є і яблука, дерева різні. Люблю у вільний час навколо того саду копатися. Звичайно, нам уже зараз трохи тяжко, бо обоє не молоді, тож ми все більше запускаємо під зелену травичку. Лише ще є трохи городу, там картопля, полуниця, цибуля.

— Чи читаєте якісь журнали, книжкові новинки? Що цікавого з останнього знаєте?

— Із журнальних я дуже мало що читаю, газети стараюся переглянути, ті газети, які передплачую. Я їх читати просто не встигаю, а то із задоволенням почитав би часом, але не встигаю. Думав над новою темою, може, займе в мене якийсь час. Я почав виписувати спогади з концтаборів, але потім їх відклав, думаю, що до того трохи пізніше повернуся. Хочеться обдумати, що таке українська національна ідея. Удома в мене є бібліотека, усі свої книжки перечитав. Це цікавий дуже матеріал, він уже об'ємний, тому що на цю тему в Україні чимало людей писали, дуже ця тема цікавить, і я те все перечитав. Тепер хочу все осмислити й постаратися якось узагальнити. Це те, що мені ближче.

— Розумію, що національний рух складний дуже, але чи є якась квінтесенція така, щоб пересічна людина, читач масовий зміг зрозуміти, у чому та національна ідея полягає?

— Більшість авторів не дають дефініції, усі описують; очевидно, тому, що недостатньо українські вчені-філософи зібрали ще емпіричного матеріалу, і українська наука перебуває на стадії збирання різних думок на цю тему... і самі поняття ще не вироблені. Якщо потім повернуся знову до цього, якщо моє визначення витримає критику, передусім мою, після того залишу, ні — то теж перегляну все. Навіть

підходи різні: є національна ідея, є державна ідея, є українська національна ідея. Кажуть, що про терміни можна домовитися.

Може, українська філософська література просто дійде згоди, що українська національна ідея — це найкраще поняття, яке охоплює те, що всі мають на увазі, і ті, які пишуть просто «національна ідея», і які пишуть «державна ідея», і які ще щось уживають. Так-от, усі автори, які описують, що таке національна ідея, по-перше, говорять, що фактично національна ідея — це діяльність, спрямована на утвердження нації, а звідси утвердженням національної ідеї є Хмельниччина, пізніше була Коліївщина, тоді боротьба за Українську Народну Республіку в період Першої світової війни, Другої світової війни тощо. Хочу провести різницю, що національна ідея — це усвідомлене утвердження українства, бо ми говоримо в якомусь філософському чи політологічному розумінні, а є ще утвердження українства неусвідомлене.

Навіть коли українка приїхала на Кавказ і їй побудували хату, вона хату білить. Або коли виїхали прості селянки наприкінці XIX — на початку XX століття в Канаду. Там дали землю за дуже умовну плату, вони збудували хати. Хати вони побілили. У хаті ікони є чи щось, і жінка рушниками її оздобила. Є стіл чи якась тумбочка, і вона туди поклала якийсь рушничок. Жінки перенесли туди український дух. Вони теоретичного поняття не мали, бо то зовсім прості жінки. Це утвердження чи не утвердження українства? Це утвердження українства. Але чи можна назвати їх носіями української національної ідеї? От проблема складна.

Якщо говоримо про ідею, то якоюсь мірою говоримо не про первинне, а про вторинне, про віддзеркалення. Бо маємо матерію й маємо її віддзеркалення. Чи, може, спочатку було слово, а потім матерія? Але не будемо вдаватися в цю філософську проблему, що було спочатку: матерія чи дух. У всякому разі є предмет і є його розуміння. Є український національний дух, виражений у хаті, побілці, жіночих вишивках, сорочці чоловічій тощо. У вусах. А як це розуміти, як це витлумачити? Так учені витлумачують, що це вторинне. Первинне — що є факт: є вуса, є вишивана сорочка. Це первинний факт. Я поки що схильний українську національну ідею вужче тлумачити — як свідомі утвердження українства. У такому випадку несвідоме утвердження випадає за межі цього утвердження, але це теж проблема складна, над якою треба ще попрацювати й тут провести різницю. Адже та сама українка поруч із французенкою в канадському селі, вона теж хотіла показати своє. От вона знала, що вона українка? Знала, бо це українські вишивки. Значить, у неї просто інший підхід до утвердження. Вона не думала про державність, може, не думала про самостійність, може, не думала, що ота ідея приведе до піднесення національної свідомості, не думала створити більшу армію, самостійницьку якусь там. Але на своєму рівні вона теж може усвідомлювати, що робить це, бо вона — українка. Тоді вона утверджує українство чи ні? Утверджує. Оце складні речі. Про це зараз думаю й мені хотілося б трохи на це витратити часу. Якби був час і, знаєте, отак журналів із десятком перегорнути, напевне, багато цікавого на цю тему міг би знайти. Але не вистачає часу, бо різні інші справи ще є, і ті партійні речі, і поїздки. Але в будь-якому разі це для мене найважливіше.

— Скажіть, будь ласка, а хто, на вашу думку, з українців у ХХ столітті чи не найбільше доклав зусиль до утвердження національної ідеї?

— Це питання складне. Грушевський написав «Історію України» у дванадцяти томах. Причому деякі томи з двох книжок складаються. Він історію до XVII століття довів. Він дав ідейний ґрунт для цілого того державницького напрямку мислення. Він багато зробив.

Донцов виховав ціле молоде покоління. Донцов прийшов після Грушевського. І Донцов інший зовсім, ніж Грушевський. Але покоління борців створив Донцов. Оті люди, на яких Донцов діяв з 1920-х років до 1940-го, до 1939-го... То десять років, коли він панував над свідомістю молоді галицької! І галицька молодь була під впливом двох речей: Кобзаря і Донцова. У Кобзаря молодь черпала глибинну національну душу. А в Донцова вона навчилася твердості й залізної мужності до боротьби. І якщо справді та генерація бандерівська — це винятково сміливі борці, які самовіддано боролися, то їх створив Донцов. Шевченко — загальне тло. На тому загальному тлі — Донцовська робота. То хто зробив більше?

А тепер узяти далі. Тобто розумієте, у нас ХХ століття... От ХІХ століття в нас таке просвітянське. У ХХ столітті ми маємо два здвиги збройної боротьби, страшенно завзяті й затяті. З 1918 року й до 1922—1925-го... он зараз Коваль пише про тих отаманів, дуже довго вивчає, коли вже була розгромлена Українська Народна Республіка, то десятки збройних загонів продовжували боротьбу. А тепер середина ХХ століття й далі — те йшло під гаслом «петлюрівщини». Тепер іде те, що набуло слово «бандерівщина». Хто більше зробив? Слово

«петлюрівщина» вийшло з уст чекістів як звинувачення тим, хто боровся за незалежність України до Другої світової війни. Слово «бандерівщина» теж нав'язане. Тут можна сказати, що вони, очевидно, об'єктивно бачили найбільшу фігуру, яка бореться за незалежність України. Бо не стали б другорядною фігурою називати тих, хто став на цей шлях, бо це ж звинувачення було! Петлюрівець — це означало, що в суд маєш іти й тебе засудять. То, може, їхня боротьба проти українства виділила саме ту першу особу, яка, мабуть, і була найважливіша на ціле десятиліття від 1920-х до 1940 року. Від того часу починається між ними, ворогами, які давили національно-визвольний рух, звинувачення всіх, хто став на шлях боротьби за незалежність, — бандерівець. Знову вони, мабуть, виділили на основі зовнішнього спостереження й боротьби ту фігуру, яка найбільше символізувала цю боротьбу, — значить, Бандера.

А тепер третє національно-визвольне змагання вже мирним способом іде. Тут маси людей, і це вже не зосереджене на якійсь одній особі, а широкє. Тобто така річ. Тож є практичні керівники — Петлюра і Бандера, іменами яких названі два періоди. А є люди, які ідейно те створили. І якщо до Петлюрівщини, до Першої світової війни, то це просвітянство, Шевченко, Міхновський, Дорошенко, інші оті діячі. А вже після того — то, звичайно, Донцов. Не можна виділити одну фігуру. У ХІХ столітті ми умовно можемо виділити одну фігуру — Шевченка. У ХХ столітті рух ширшає, і тут ми маємо не одну, а кілька фігур видатних.

— Багато хто з демократів має великі надії на Віктора Ющенка. Чи є у вас віра в цю постать?

— Ющенко — щирий чоловік. Він широко хоче Україні добра. Не думаю, що йому вдасться переламати хребет отим злодійсько-мафіозним кланам, які є навколо. Тим більше, що треба мати на увазі, що сталося з Марчуком. Він виступив лише перед телевізором і тільки вказав: «А де гроші ось ті?» Де ті гроші? Це ж величезний рахунок? Бачите, як заплатили за це. Це додатковий доказ того, що Марчук широко стоїть на державницьких позиціях, додатковий доказ того, що я не помилявся, вважаючи, що він може стати президентом, так само як у мене немає ні на грам сумніву, що це підроблено, то ніяка не випадкова аварія. Це плата за те, що він заявив. Так ось, якби там була група вгорі, Ющенко, Марчук, таких із десяток, то можна було надіятися, що вони змінять. Поки бачу, що сила не на його боці. Я просто буду радий, якщо Ющенко довше протримається, бо він принаймні хоче добра Україні. І що довше протримається, то більше, може, йому вдасться хоч мінімально обстоювати інтереси України.

*Вахтанг Кіпіані, Левко Лук'яненко,
23 лютого 2000 р.*

ЛЕОНІД ПЛЮЩ

«ДИСИДЕНТАМИ НІХТО НЕ НАЗИВАВ —
НЕ ЛЮБИЛИ ЦЕ СЛОВО»

Леонід Плющ (народився 26.04.1939 р., м. Нарин, Киргизія — 04.06.2015 р., Бессеж, Франція). Математик, кібернетик. Відомий публіцист, правозахисник, літературознавець, член Ініціативної групи захисту прав людини, член Закордонного представництва Української Гельсінської групи. У 1964 році, після усунення Микити Хрущова, Леонід Плющ пише листа в ЦК КПРС, де висловлює свої погляди на демократизацію в СРСР.

З 1966-го починає писати статті для самвидаву. У травні 1969 року став членом Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР (ІГ). 20 квітня 1969 року підписав перший лист ІГ про її створення, згодом,

Леонід Плющ, 1950-ті роки

26 листопада 1969 року — про репресії проти членів групи. У травні 1970-го надіслав листа АПН та агентству Рейтер з розповіддю про ІГ, а в листопаді 1971 року — П'ятому міжнародному Конгресу психіатрів із закликом виступити проти використання каральної психіатрії в СРСР. 15 січня 1972 року після кількох обшуків Плющ заарештований, звинувачений за ч. 1 ст. 62 КК УРСР у проведенні антирадянської агітації та пропаганди. У січні 1973 року Київський обласний суд, який відбувся без його участі, визнав Леоніда Плюща неосудним і направив на примусове лікування в Дніпропетровську спецпсихлікарню з діагнозом «млявотічна шизофренія».

— Які були зв'язки між українським і російським дисидентським рухом у 1960—1970-х роках?

— Я був у певному сенсі зв'язковий, тобто спочатку ввійшов у загальнорадянський демократичний рух. Його по-різному називали: правозахисний, демократичний рух. Дисидентами ніхто не називав — не любили це слово. А потім якоїсь миті я зрозумів, що дуже важливо нав'язувати такий контакт. Тоді, знаю, Лесь Танюк, уже живучи в Москві, його встановлював. Потім люди почали їздити туди та обмінюватися самвидавом. У ті часи саме Москва, очевидно, була в центрі правозахисного руху. З Москви передавали на Захід матеріали, інформацію, давали інтерв'ю західним радіостанціям тощо. І Москва дуже чесно поводитися щодо українського руху, тобто передавали майже всі матеріали, які в нас були.

— Один знайомий дисидент мені свого часу скаржився на московських колег-дисидентів, які не пропускали націоналістичних текстів або текстів, які вони вважали націоналістичними,

молодших людей, які створили «Хроніку текущих событий». Це насамперед Наташа Горбаневська.

Як виникла «Хроніка текущих событий»? У татар це був масовий рух, на відміну від усіх інших. Ну, була купка українських дисидентів, балтійських дисидентів, сіоністів, російських дисидентів — це все поодинокі інтелігенти. Ну, більш-менш. А в татар увесь народ був дисидентами. Тому в них виникла така форма інформаційного бюлетеня, який розповсюджували серед народу, а потім уже почали передавати в самвидав — у Москву, Київ та інші міста. І вже під впливом татарського бюлетеня виникла «Хроніка текущих событий», а тоді вже «Український вісник». Це було дуже позитивно, бо скупчувало всю інформацію.

— А наскільки був поширений російський самвидав на території України?

— Досить поширений. Я сказав би, може, навіть і більш поширений, ніж український самвидав. Саме в Україні, і не тільки в Києві чи Львові. Ну, у Львові, узагалі в Західній Україні, зрозуміло, що був насамперед український самвидав. А так це йшло в усі великі міста. Однак ми усвідомлювали, що лише самвидав мало що робить. Але поступово в усіх великих містах інтелігенція й молодь починали розуміти, у якій країні живуть. І навіть якщо вони не протестували, то вже знали суть події.

Вахтанг Кіпіані, Леонід Плющ.

Фрагмент програми «Історична правда з Вахтангом Кіпіані»

МИХАЙЛО ГОРИНЬ

«Я РИЗИКУЮ, АЛЕ БУДУ ВИСТУПАТИ З ОСТАННІМ СЛОВОМ ГОСТРО»

Михайло Горинь (17 червня 1930 р., с. Кнісело Жидачівського району Львівської області — 13 січня 2013 р., Львів)

Шістдесятник, активний учасник самвидавного та правозахисного руху, український політв'язень. У 1962 році став один із засновників Львівського клубу творчої молоді «Пролісок», активно поширював самвидавні тексти. У серпні 1965 року заарештований за «антирадянську агітацію та пропаганду», засуджений до шести років таборів суворого режиму. Покарання відбував у мордовських таборах, але за пропаганду й поширення самвидаву серед в'язнів 1967 року отримав ще три роки ув'язнення у Володимирській тюрмі.

1976 року брав активну участь у розробленні основоположних документів Української Гельсінської групи. Коли засновники УГГ були заарештовані, видавав її інформаційний бюлетень. Наприкінці 1981 року знову був заарештований.

...Я приїхав до Львова в березні 1961 року, почав працювати в лабораторії [експериментальній науково-практичній лабораторії психології і фізіології праці при Львівському заводі автотранспорту] і зацікавився настроями у Львові. 1961—1963 роки, сказав би, були піком псевдодемократизації у хрущовському варіанті. Зустрічі з інтелігенцією Львова переконали мене, що знову треба відкласти свої наукові аспірації і взятися за набагато важливіші, ніж наука, справи — пробувати відродити українське в Україні й думати, як народові вискочити з тих лещат, у яких він опинився.

Десь, мабуть, у квітні 1962 року до Львова приїздить група молодих київських письменників — Іван Драч, Микола Вінграновський, Іван Дзюба і, як ми завжди говорили, «примкнувший к ним» Дмитро Павличко, оскільки він був галичанином і виїхав до Києва спочатку як аспірант, але відразу поринув у мистецьке життя.

Цей приїзд справив на нас надзвичайне враження. Ми побачили молодих людей (а Драчеві тоді було всього 26 років), які сповнені величезної жаги відродити українство. Їхні вірші наелектризували аудиторію. Я сидів за спиною письменника Антона Шмигельського. Він свого часу був у «Сільробі» і всіляко підтримував радянську владу, не звертаючи уваги на те, що вона робила. Шмигельський сидів у першому ряді, і коли ті хлопці виступали в університеті,

сказав: «Та що вони говорять? То мухи-одноденки. Скоро вони видохнуться».

Тоді я піднімаю руку і прошу дати слово. А вечір вів Ростислав Братунь, уже відомий поет: «Тут Горинь буде виступати. А є ще другий Горинь — можливо, і другий Горинь виступить?» Кажу: «Ми є свідками народження нових настроїв в українській літературі. Є тут люди, які говорять, що ці молоді українські поети — мухи-одноденки. Але хочу вам сказати, що в літературу приходить нова сила, і це не мухи-одноденки — це назавжди!» Була буря оплесків.

Того вечора я вперше зустрівся з Іваном Дзюбою. А він перед тим, у 1959 році, опублікував у журналі «Вітчизна» мою першу статтю. Ми не були особисто знайомі — тільки листувалися. Я поговорив із Дзюбою, і тут ми зійшлися.

З того часу почалося те, що називається шістдесятництвом. З'являються цікаві статті. Першу таку статтю, яка була спрямована проти політики Комуністичної партії, написав хтось із Кубані — «Думки і роздуми збентеженого читача». Він був збентежений русифікацією.

Емоційні настрої в тих статтях наростали в напрямку від якихось загальногуманістичних принципів до різкої критики імперської політики Компартії. У 1964 році [у самвидаві] була стаття у зв'язку з підпалом бібліотеки Академії Наук «З приводу процесу над Погружальським», яку, либонь, написав Євген Сверстюк. А потім була ще гостріша стаття — «Українська освіта в шовіністичному зашморзі». До неї мала причетність Євгенія Кузнецова. Вона дала матеріали міністерства освіти про русифікацію української освіти. Її в 1965 році засудили до п'яти років ув'язнення. Вона відбула їх і через рік-

два померла. То була дуже дивна смерть, але про це ніхто не пише. Її дуже високо оцінили: п'ять років — то було одне з найтяжчих покарань. Тоді тільки двоє на Україні мали шість років — я і Михайло Масютко, по п'ять років мали Опанас Заливаха і Кузнецова. Інші три-чотири, брат Богдан мав три, Михайло Осадчий — два, а Мирослава Зваричевська — лише рік. Начальник КГБ УРСР генерал-полковник Нікітченко був «лібералом». Уже через кілька років нікого не засуджували на три роки — то тільки нам так повезло.

Хочу звернути увагу ще на одну особу. Це Іван Світличний. Знаєте, мене дуже цікавило, як приходили до руху опору люди, які народилися на Наддніпрянщині. Коли я познайомився з Дзюбою — ми відразу перейшли на «ти». Я кажу: «Іване, ти мені скажи, як ти — хлопець, який закінчив російське відділення Сталінського педінституту, вступив в аспірантуру, почав писати дисертацію про Маяковського — як ти то все покинув?» Я запитав, як він подолав стереотипи шкільного та вузівського комуністичного виховання і перейшов до гострої антикомуністичної літературної критики? А він каже: «Дуже на мене вплинули листи Бориса Грінченка». Мене постійно цікавили витoki нонконформізму. Виявляється, у кожного були свої.

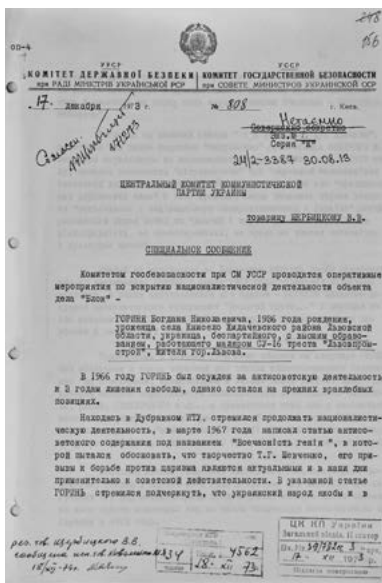
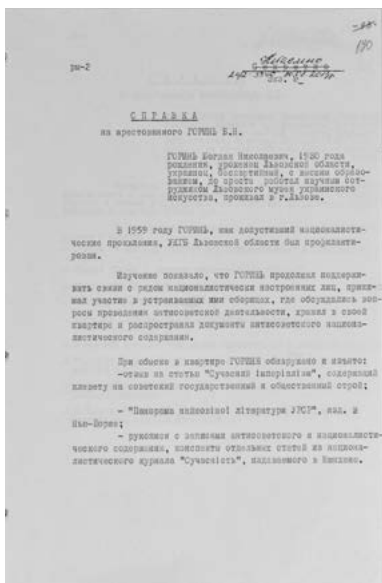
І ось у 1962-му приїздить Іван Світличний. Зі Світличним та Дзюбою я мав багато зустрічей — і сам, і разом з братом Богданом. Дзюба одружився з галичанкою. Це була цікава тенденція: на галичанках одружилися ще й Драч та Вінграновський. Ми вважали, що це своєрідний прояв подолання певної недовіри та підозрілості між населенням Наддніпрянської і Західної України, які розпалювала імперська пропаганда.

Отож улітку 1962 року я познайомився зі Світличним і мав дуже серйозну розмову про те, що нам робити. Гадаю, такої серйозної розмови я не мав ні з ким із наддніпрянців. Була розмова і з Дзюбою. Він сказав: «А ти знаєш що? Треба б написати теоретичне обґрунтування того стану речей, який є і що робити далі». Дзюба ще в 1962 році задумував те, що з'явилося в 1965-му, — «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Весняне повітря п'янило нас. Ми з перших днів, не знаючи один одного, починаємо відверто говорити зовсім антидержавні, зовсім антикомуністичні речі. Десь зник страх, десь зникла перестраховка. Не зможу відновити тих розмов, але ми відразу говорили на «ти» і відразу висловлювали дуже гострі думки.

Отже, коли ми зустрілися зі Світличним (не пам'ятаю, чи був при цьому Богдан), я поставив питання, що далі робити. А він: «А ти як думаєш?» — Відповідаю: «Є досвід УПА, є досвід ОУН: підпілля». А Світличний каже: «Знаєш, підпілля, по-перше, охопить дуже мале коло людей і не буде мати виходу на широкі маси українського народу». Тому він запропонував іти з відкритим забралом: ми повинні проголошувати свої ідеї відверто. Можливо, ті ідеї не будуть виголошені на всі сто відсотків — десь будуть елементи конформізму, але краще так, через те що за той час ми охопимо велику кількість людей. Світличний порекомендував створити якісь структури, через які можна було пропагувати наші ідеї. Він згадав: «Он, дивися, Лесь Танюк створив Клуб творчої молоді. Уже є клуби в Києві, у Харкові, у Дніпропетровську, створюється у Львові. Через клуби ми зможемо пропагувати наші ідеї». Я кажу: «Це мені нагадує сімдесяті роки минулого століття, народників.

Я РИЗИКУЮ, АЛЕ БУДУ ВИСТУПАТИ З ОСТАННІМ СЛОВОМ ГОСТРО

Зі справи Михайла Гориня.

(Ф. 16, оп. 01, спр. 1109-0318; ф. 16, оп. 01, спр. 1175-0115)

Я піду в бібліотеку, пошукаю матеріали про народників. Бо різниця між царською охранкою та комуністичним КГБ невелика — та ж практика і досвід той же».

Я пішов у бібліотеку. Мені вдалося знайти кілька збірників праць, слідчих і судових справ людей, які брали участь у народницькому русі сімдесятих років. Був час, коли народники теж ішли в народ. Проте були різні форми роботи. Але їхні організації існували недовго. Згодом вони почали вести пропаганду підпільно, бо виявилось, що за тоталітарного режиму вести легальну антидержавну роботу неможливо. Адже час їхньої діяльності був короткий — два-три роки — і арешт.

Переглянувши судові справи, я поїхав до Києва й розповів це Світличному. Арифметика проста. Якщо в діях кагебістів спрацює досвід царського жандармського управління, то нас братимуть у 1964—1965 роках. $1962 + 2 = 1964$, $1962 + 3 = 1965$. А Іван на це відповів: «То крутімо колеса!»

Отже, ми були свідомі того, що довго не протягнемо. І справді, моє передбачення було унікально точним: через два роки, у 1964-му, приїжджає з Києва Іван Драч і каже: «Михайле! Я розмовляв з полковником КГБ і він сказав, що вас будуть брати».

Ну, ми поховали все, приготувалися: будуть обшуки, будуть бр'яти. Дружина моя, Ольга Мацелюх, ще студенткою була ув'язнена на 25 років (відсиділа чотири), то для неї це не було дивним. У нашій сім'ї не було конфліктів через те, що я зайнявся політикою, що можу залишити її саму з дитиною. У нас не було тих проблем.

Я почекав-почекав місяців зо два, зо три — не беруть! Давайте знову робити те саме. Але в жовтні 1964 року прийшов до влади Брежнєв. Похолоднішало, відлига минала. Кількох людей з нашого оточення викликали в КГБ і попередили, що посадять: «Перестаньте». Мене жодного разу ніхто не викликав.

Через десять місяців нас заарештували. Засудили й відправили в концтабори — всього 20 осіб. А затриманих, перебували під слідством десь біля 100. Так закінчився перший період шістдесятих років.

— Але що ви конкретного робили?

— Перше, що ми робили, — проводили вечори, дискусії з національного питання, створювали клуби творчої молоді.

Друге — організовували концерти. Пам'ятаю, як прекрасно декламував Шевченка Андрій Козак. Він створював

пречудові композиції з використанням Шевченкового «Кавказу» так, що всі розуміли: це проти Російської імперії. Чудові були Шевченківські вечори. На них збиралося багато людей у Львові, ми виїжджали з ними в райони.

Третє — друкували на машинці і у фотокопіях матеріали, статті, вірші та поширювали серед людей. Ми поширювали не тільки статті, а й вірші Івана Драча, Миколи Вінграновського, Ліни Костенко, Василя Симоненка, Бориса Мамайсура, російських поетів теж. Ця видавнича діяльність була дуже об'ємна й пов'язана зі значними витратами на папір.

Четверте — вечори зустрічей з працівниками різних вищих навчальних закладів. От зібралися на квартирі близько двадцяти викладачів і студентів торговельного інституту. Я там виступав із доповіддю про політичну ситуацію в Україні.

Але найважливішим було друкування на машинках статей і поширення їх серед людей. А ще їх перефотографування. Принцип був такий. Ось, скажімо, ми перефотографували книжечку «Вивід прав України», видану за кордоном, і зробили товсті книжечки з фотокопій. Я передав до Івано-Франківська Валентині Морозу фотоплівку і сказав: «Ти повинен зробити п'ять копій — чотири зали-

Родина Горинів у 1950 році

шаєш собі, а одну копію віддаєш мені для того, щоб далі поширювати».

Ця робота займала багато часу. Це робило багато людей у багатьох установах. Треба було все це організувати.

Таким було шістдесятництво: клуби творчої молоді, вечори Шевченка у Львові, у Києві — походи до пам'ятника Шевченкові 22 травня — та праця наших талановитих публіцистів, статті яких піднімали температуру настроїв українства по обидва береги Збруча.

У той час у Львові був Вячеслав Чорновіл. Він то працював секретарем комсомольської організації на будівництві Київської ГЕС, то практикував на телестудії і довший час перебував у Львові, особливо після одруження [ідеться про шлюб з лікаркою Оленою Антонів]. Ми мали постійні контакти. Хочу вам сказати, що Чорновіл як організатор, Чорновіл як редактор — унікальна особистість. Він був невичерпним продуцентом нових ідей. І не тільки в журналістиці.

1964 року приїздить Чорновіл із Києва й каже: «Михайле, нам потрібно зустрітися». Ми виїжджаємо за межі Львова, де тепер етнографічний музей просто неба. Він привіз із Києва статтю «Шляхи і завдання українського визвольного руху. Короткі тези для обговорення». Я не знав тоді, хто її написав. Тепер знаємо, що це був Євген Пронюк, може, ще з кимось. Це був проєкт чи проспект майбутньої програми, де ставилося питання про утворення української незалежної держави. Я був захоплений статтею. Ми прочитали її, ходимо, обговорюємо. А ходимо отак довкола гори. Думаємо, щоб нас ніхто не зловив. Кругла гора, поросла лісом. Як стіжок сіна. Дивимося — раптом вискакує на самий вершечок — хоч то ліс —

якась молода дівчина, оглядається так. Ми привели за собою хвоста! Кажу: «Славку, все — нас зафіксували».

Це був 1964 рік. Ми надрукували ту статтю «Шляхи і завдання...», поширили її. Вона власне була початком нового етапу політичної діяльності шістдесятників. Я розумів, що ми вже входимо в гостру конфронтацію зі владою. Цю статтю ми поширювали у вузькому колі для обговорення, щоб потім можна було зібратися й остаточно сформувати програму. Отже, перша моя розмова про це була з Чорноволом. Він цю ідею підтримував.

Та ми не встигли зібратися. У 1965 році я кажу дружині: «Олю, я далі так не можу». Я був виснажений до краю. Кандидатські екзамени, дисертація, праця в лабораторії, створення другої лабораторії... Я працював на заводі автотранспорту і одночасно організовував лабораторію на залізниці. Я їздив у кабіні електровоза, щоб зібрати спостережувальний матеріал. Ви ж розумієте, як робиться наука? Є експериментальні дані, але є спостереження. Ти їдеш із машиністом електровоза чи тепловоза, скажімо, зі Львова до Шепетівки, і безпосередньо спостерігаєш за ним, фотографуєш його — і маєш дуже цікавий матеріал із психології праці машиніста. Я це все робив. Мій робочий день був такий: до четвертої години я працюю на заводі автотранспорту, роблю дослідження робітників, з четвертої до сьомої я працюю на залізниці й роблю там дослідження. Крім того, ми самі в майстерні виготовляли наші апарати. Після сьомої йду в бібліотеку Академії Наук і готуюся до екзаменів, щось там пишу.

Виснаження було крайнє. Я кажу: «Олю, хоч на два тижні поїдемо кудись». Грошей, звичайно, у нас не було, бо гроші

йшли на друкарський папір, на машинки. Розумієте, кожного разу потрібно було відкладати певну суму з зарплати на ці справи. А зарплата в нас була невисока: я мав 140 крб, чи 100—150, а дружина — 60—70. Так що на сім'ю — 200, відірвати від них 30—40 крб було, знаєте, досить складно.

Кажу: «Поїдемо відпочити». Поїхали відпочити у Феодосію, де жив наш добрий знайомий Масютко Михайло. А погода була дуже погана — вітри страшні, купатися в морі неможливо, сидіти на березі й мерзнути — теж. А кажуть, що в Коктебелі, за 30 км від Феодосії, є курорт для Спілки письменників СРСР. Там морська затока, з обох сторін високі гори, а в тій затоці тихо, ніякого вітру, там можна купатися й відпочити. Ну, домовилися, сідаємо на автобус, 30 км — то не так далеко.

Приїжджаємо в Коктебель — хтось мені повідомляє, що там відпочиває Дмитро Павличко. Ми не пішли на море, а почали шукати Павличка. Прийшли в той Будинок відпочинку Спілки письменників. То огорожена велика територія з такими маленькими будиночками на дві кімнатки. То для сім'ї. Тих будиночків — як грибів! Виявилось, що там є Роман Іваничук, Дмитро Павличко, Іван Драч.

Ми поговорили. За другої зустрічі я кажу їм: «Ви знаєте що, хлопці? Я їду оце в Коктебель, а зі мною кожного разу їде якийсь чоловік — високий, кремезний, з наплічником. У мене таке враження, чи не є то кагебістська креатура». Хтось із них каже: «То вже манія переслідування, ти вже захворів».

Пішли ми в гори. Я розповідаю їм статтю Хрущова про смерть Сталіна в перекладі на російську мову з французького

журналу «Парі матч». Ми її поширювали. Детальна, правдива розповідь.

А коли я вдруге приїхав і кажу: «Хлопці, у мене таке враження, що той чоловік, який їде зі мною, — кагебіст». Вони мені повторили, що то манія переслідування. Пішли на Кара-Даг — така велика гора і крутий берег стометрової висоти над морем. Стоїмо над тою кручею, у голові паморочиться. Аж дивимося — великий кущ дикої троянди, у діаметрі, може, метр. Підходимо ближче — під тим кушем троянди мій знайомий з наплічником, а з наплічника стирчить антена. Я кажу: «Ну що, хлопці — манія?» Павличка як підмінило — він злякався. Він мав справу з кагебістами, його колись тягали. Отож зрозумів, що це означає.

Але тут закінчується моє перебування в Криму, бо я взяв із собою тільки 70 рублів, а ще 70 рублів залишив у хаті — потім кагебісти їх украли, ми залишилися без копійки. Так ось, кажу Павличкові: «Дмитре, ти їдеш машиною до Києва. У мене грошей майже нема — тільки на квитки і один рубль, щоб можна було купити шматок хліба на дорогу, більше нічого нема. Візьми нас до Києва — ти з дружиною та нас двоє. А з Києва я вже доберуся до Львова». Дмитро каже: «Якщо вийдеш на трасу, то я тебе візьму».

Я кажу: «Знаєш, жінка, як їде, то завжди бере з собою валізку — набирає того шмаття, нікому не потрібного, та й я книжок набрав із собою, то мені буде тяжко. Я не вийду. Якщо схочеш, то приїдь — від шосе до помешкання Масютка якихось півтора-два кілометри. Приїжджай машиною, ми сядемо й поїдемо. Якщо не приїдеш — значить, не приїдеш». Дмитро не приїхав.

Уже у Феодосії встановилася добра погода, хотілося б іще побути, а грошей нема. Ми вийшли на море, розстелили коц. Оля пішла плавати, а я став збоку. Дивлюся — йде якийсь чоловік, розстеляє біля нашого коца свій і лягає. Оля виходить із моря, я підходжу, лягаю. І той чоловік відразу: «Добрий день! Ви пані Оля?» («Пані Оля» — в 1965 році!). Вона каже: «Так». — «А ви знаєте, я був на засланні з вашими товаришками Ірою Стрільчик і Геною Павлюк». Почали говорити, він сказав, що його звати Ярослав. Він і прізвище назвав, але я запам'ятав. «Де ви зупинилися?» — «Ми зупинилися в Масютка». — «Я прийду до вас у гості».

Він прийшов, приніс коньяк. Масютко любив випити. П'ємо коньяк, розмовляємо. Не сподобався він мені. Я кажу Олі: «Він мені не подобається, нав'язливий дуже». Питає: «Доки ви ще тут думаете бути?» — «Ми завтра їдемо». — «Квитки маєте?» — «Ні, квитків не маємо, надіємось придбати на станції». А там у серпні поїзди йдуть через десять хвилин, маса людей виїжджає з Криму. «Я піду з вами, я вам допоможу», — каже Ярослав. — «А ви залишаєтесь?» — «Ні, я свою дослідну роботу зробив і сьогодні літаком вилітаю до Львова».

Приходимо на вокзал. Та хто тебе візьме? Усе переповнене! Кидаємося до вагонів — нема. Приходить, може, другий-третій поїзд. Ярослав підходить до одного вагона і, бачу, показує якусь книжечку. Це я зауважив. А він стояв до мене спиною й не зауважив, що я бачу. Ярослав махає нам рукою: «Я влаштував ваші справи». Але квитків у нас нема. Питаю в того провідника, яка найближча станція. «П'ятихатки». То вже за межами Криму. «Добре, купите нам квиток?» Я даю йому гроші, але квиток уже дешевший, бо до П'ятихаток ми

Родина Михайла Гориня, 1970–ті роки

приїхали задарма. Провідник приносить нам квитки, я хочу чимось віддячити, а він категорично відмовився. Помістив нас у купе, в якому є чоловік років сорока з дитиною.

Тоді я був контактабельний. Виходжу в коридор і дивлюся: ходить такий ну стовідсотковий галицький панок. Ви знаєте галичан 1930-х років? То костюм, під піджаком обов'язково камізелька, обов'язково годинник-цибуля, закладений у кишеньку камізельки. Типовий галичанин. Такий круглий животик, обличчя кругленьке — як попик. Я почав із ним розмовляти. Ясно, що відразу почав критикувати радянську владу. Він мені підтакував. Оля каже: «Ну, ти дивний чоловік — ти до стовпа міг би заговорити».

Приїжджаємо до Красного — а це 40 км від Львова. Раптом заходить у купе якийсь чоловік. Не казав нічого, а швиденько

сів. Я кажу: «А ви чого тут сіли? Ви бачите, що це купе зайняте. Що вам треба? Жінка готується до виходу — ану забирайтеся з купе!» Це майже дослівно. Він вискочив. Але за хвилину відчиняються двері й заходить уже четверо людей на чолі з капітаном міліції. Або два, або три міліціонери і, як звичайно, один у цивільному. Представляється, питає моє прізвище й каже: «Ви затримані. Збирайтеся, поїдемо до Львова для з'ясування ситуації». Моє обурення вони проігнорували. Але ще перед вигнанням першого візитера я встиг сказати дружині: «Олю, все!» Я зрозумів, що то був кагебіст.

Збираємося й виходимо. Люди заповнили весь коридор того вагона. Я кричу: «Шановні, хто їде до Львова — повідомте, що я заарештований! Прізвище моє Горинь!» І називаю адреси — брата, ще якісь там.

Нас саджають у машину. Кагебісти любили бутафорію — беруть двох людей, чоловіка і жінку, а їде три машини. Перша машина їде порожня, у другій — я, у третій — дружина.

Нас привозять до Львова й поміщують у КГБ. Відразу, не даючи опам'ятатися, кажуть, що поїдемо на обшук. Повезли мене одного, Олю не брали, Оля залишилася в тюрмі. Приходимо додому. Я був вражений. Коли їхали у Феодосію, то всю літературу поховали. А приходили хлопці (мали ключі) і нанесли мені тої літератури... Без сумніву, якби не було тієї літератури, я би почував себе на слідстві інакше. Я вважаю, кагебістам потрібно було мати «паровоза» в тій справі. Та оскільки в мене в хаті знайшли стільки літератури, то «паровозом» став я.

— Ви сказали «хлопці». Ви мали на увазі своїх хлопців чи кагебістів?

— Своїх хлопців, своїх. Зокрема, брата Богдана. Та була цікава деталь. У Житомирі в типографії працював Анатолій Шевчук — брат Валерія Шевчука. Про це дізнався Богдан. Коли Анатолій працює в типографії, то чи не можна дістати шриффт? Бо хтось із наших львівських типографів сказав, що шриффт можна набрати в квадратovu рамочку, зв'язати й робити відбитки. Це набагато швидше, ніж на друкарській машинці. То Богдан поїхав у Житомир і привіз кілька кілограмів того шриффу. Частина його була в Києві (Галя Севрук десь його сховала на Печерських схилах), а частину Богдан привіз до Львова. Я подумав собі, чи не покласти його у велику банку від кави, а зверху насипати кави? І воно спрацювало: не знайшли його.

Як розпочали обшук, я кинувся до схованих грошей — а грошей нема! Був серед них такий Батищев. Він навчався зі мною в університеті. Я вже не пригадую як, але виявилось, що то Батищев украв тих 70 рублів.

Було це 26 серпня 1965 року. Привезли мене до хати по обіді. Обшук тривав годин вісім, до пізньої ночі, може, до пізньої ночі, може, до першої години. Забрали мене в тюрму. Олю випустили.

Я відразу опинився в дуже складній ситуації — проти мене компромату було, скільки хочеш. Найгірше — «Шляхи і завдання українського визвольного руху».

Яка була моя поведінка під час слідства? Перші шість днів я взагалі відмовлявся з ними розмовляти. Коли мені кинули на стіл свідчення покійного Теодозія Старика й інші покази, то я зайняв таку позицію: «А тут нема нічого антирадянського! Критика радянської влади, але це не є порушення

конституції, це не є боротьба за відокремлення України від Радянського Союзу». І так далі. «Але ви мали цю літературу?» — «Так, я мав». Не міг же я сказати, що мені її хтось приніс до хати. Тому я визнавав, що мав ту літературу, проте в ній нема нічого кримінального. «Ви давали її читати комусь?» — «Так, давав».

Я вважаю, що, коли стараєшся довести, що ти не сива кобила, — це абсолютно безперспективно. Я усвідомив це під кінець слідства. Тоді я зайняв жорстку позицію. На судовому процесі я виступив з останнім словом, де дав гостру критику політики Хрушова, Косигіна, Брежнєва.

Серед нас було багато таких людей, які думали, що їх можуть заарештувати. Але було багато людей мистецтва, політика їх не торкалася. Із киян був заарештований Іван Світличний, але не зачепили Івана Дзюбу, Євгена Сверстюка, багатьох інших.

Я сказав би, що шістдесятники були строкаті за світоглядом. І тактика була різна. Світогляд галичан був спрямований на побудову української незалежної держави. Багато наддніпрянців, у тому числі й Дзюба, були спрямовані на критику існуючого режиму і вдосконалення комуністичної державної машини. Отже, мета різна, підхід один. Вони це відчували.

У слідчій тюрмі — а ми там були вісім місяців до судового процесу — були ми наївні, як на наш вік. КГБ підсаджувало нам тих «наседок». Я ще надіявся, що можна сконтактуватися з іншими камерами. Нас виводили до умивальника — там було таке корито-умивальник, а під брусом того корита дірки. Я не знав, що дірки спеціально зроблені для таких, як ми. Я запихав туди записки й ніби намагався керувати

слідчим процесом. Але то все потрапляло в руки слідства. Одного разу мене за це кинули до карцера.

Була одна дуже цікава пропозиція. Був такий кагебіст Клим Євгенійович Гальський... Я вважаю, що то дуже розумна людина. Гадаю, найосвіченіша з усіх кагебістів Москви, Києва і Львова. Такої широко обізнаної з літературним процесом людини я не бачив ні серед кагебістів-москвичів, ні серед киян. Він дуже добре знав літературу. Приходив час від часу на слідство. Мені навіть цікаво було з ним поговорити. Але я вже знав, що є «наседки», знав, що я провалився, а вони використали мої намагання встановити контакти (більше ніхто з нас того не робив). Богдан пізніше розповідав (його заарештували того дня, що й мене), що одного разу його завели в кабінет до Гальського. Гальського нема, стоїть якийсь кагебіст біля дошки і старанно вчиться писати моїм почерком.

— **На дошці?**

— Я так думаю. Деталі я забув, але Богдан це зауважив. Зайшов Гальський і закричав: «Ідіоти! Що ви робите!» Це вони дали йому можливість зрозуміти, що готується якась провокація.

Пред'являючи мені обвинувальний висновок після закінчення слідства, мене запитали, чи визнаю я себе винним. Я, як і інші, сказав, що визнаю себе винним частково. У фактичній частині, але не в кваліфікації моїх дій як антирадянських. Я вирішив виступити на суді.

— **Ви у справі проходили один чи вас було декілька?**

— Нас було багато, але нас потім поділили на групи. Зі мною залишився Михайло Осадчий, Мирослава Зваричевська та Богдан Горинь. Четверо. Я старанно готувався до суду. Хотів

дізнатися, як розпочалася наша справа. Приходив Гальський: «Що ви тут так вишукуєте, що ви докопуетесь, звідки ростуть ноги?» А справа була з сімнадцяти томів. «Уже всі давно прочитали, підписали ту статтю — а ви ще й досі не прочитали?» — «Я не можу прочитати все за тиждень — кожний том має 300 сторінок. Я маю право ознайомлюватися зі справою, скільки мені треба». Я зробив собі цілий томище виписок.

А починалася наша справа дуже просто. Ніби Мирослава Зваричевська прийшла в Бібліотеку Академії Наук УРСР і забула в книжці, яку здавала, якусь статтю. Альберт і Москаленко, дві працівниці Бібліотеки, написали заяву в КГБ про те, що знайшли в книжці антирадянський документ. Така була версія КГБ, щоб прикрити свою агентуру, яка з нами працювала.

Я підготувався до виступу. Але коли почався судовий процес, то вони хочуть забрати всі мої виписки: не можна нічого з собою брати. «Як не можна нічого брати? А чому не можна брати своїх записок? Я ж буду себе захищати!» Вони хотіли дізнатися, що я понаписував. Бо коли мене виводили на прогулянку, то я все те брав із собою. «Чому ви берете з собою?» — «Тому, що то є мої записи». Вони намагалися забрати їх на прогулянці, хотіли забрати, коли везли на судовий процес, — я не дав. Мій виступ теж був наперед написаний.

Першого чи другого дня я вирішив робити якось так, щоби не всі постраждали дуже. Я знав, що коли виступлю гостро з останнім словом, то мені додадуть один чи два роки. Написав записку Богданові, Осадчому, Зваричевській. Був такий наглядчак Іван — місцевий, галичанин. Судді пішли на обід, а нас тримали в «боксіках». Це вузенька камера, де не

можна навіть повернутися. Шириною якихось 50 см, довжиною, може, метр. Сидіння — і більше нічого. Кажу Іванові, який мене охороняє: «Іване, слухай, ти міг би передати записку моєму братові?» А їх — Богдана, Зваричевську та Осадчого — вивели в іншу кімнату, тільки мене окремо тримають. Я так зрозумів, що мене готують «у царі». «Ти міг би передати записку братові?» — «Передам». — «Іване, але я тебе прошу: якщо хочеш мене продати, краще не бери. Якщо ж візьмеш, то віддай братові, а не кагебістові». — «Передам». Я пишу записку приблизно так: «Богдане, я ризикую, але буду виступати з останнім словом гостро». Не пригадую, чи я писав: «А вам не треба». Чи щось таке, не пригадую. І віддаю Іванові.

Повертаємося після перерви до зали засідань. Дивлюся — у прокурора якийсь такий папірець, ніби моя записка. Невже Іван це зробив? Прокурор урочисто встає (ще судове засідання не розпочалося) і каже: «Ну що, Горинь, ризикуєте? Горинь намагався передати записку своєму братові. Прошу записку долучити до справи». І передає судді. Ну, тоді я зрозумів, що все. Суд тривав, здається, шість днів...

Усі відмовилися від останнього слова, а я хочу сказати. Починаю говорити — аудиторія здійсмає шум. КГБ зібрало до зали людей з перукарні, яка була поруч з обласним судом, своїх людей — зовсім чужі нам, з нашого кола нікого нема. Коли я висловлював свою думку, вони шуміли і кричали. Потім суд пішов на нараду. Повернувся суд, суддя оголошує вирок, а вони кричать: «Мало! Мало!»

Нас виводять і садять у машину. І що дуже цікаве: я не знав, що на суд приїхала автобусом група киян, що тут є Ліна

Костенко, Іван Драч, Михайлина Коцюбинська, Іван Дзюба, інші люди, що вони створюють певні труднощі судові. Не знав я й того, що їх розганяла міліція. Нас виводили з суду не через центральний вихід, а якимись манівцями, через офіцерську їдальню, що на зовсім іншій вулиці — Пекарській. Я побачив, що на стіні щось написано, але що ж ти прочитаєш? А то, кажуть, Ліна Костенко написала якогось вірша чи що там було.

Засудили нас 18 квітня. Я вже спокійно зітхнув — шість років. Я маю шість років, Іван Гель — три роки, Богдан — три, Осадчий — два, а Зваричевська — рік. Навіть не рік — обмежилися відсидженням, усього вісім з лишком місяців. Я прийшов додому спокійний, але побачив, як різко змінилося ставлення до мене наглядачів.

— Додому — це в камеру, так?

— Ага, додому — то в камеру. Ставлення наглядачів змінилося — якась більша повага, людяність. Я подумав собі: ти диви — очевидно, вони навіть співчують мені, вислухавши моє останнє слово? Мене одразу перевели в одиночку.

Тоді трапився цікавий випадок. Молодий наглядач — хлопець низенького зросту, говорить чистою українською мовою — одного разу ввечері підходить до камери й каже: «Михайле Миколайовичу, чи не могли б ви мені написати кілька творів? Бо я поступаю в університет на юридичний факультет, писати не вмію, а дуже хочеться вчитися. Я вам знайду теми, а ви напишіть, будь ласка». Я кажу: «Козаче, мені тем не потрібно — я працював у школі, теми стандартні. Я тобі напишу на всі теми, які можуть бути, але тільки принеси мені книжки з російської літератури, бо я не викладав російську.

А з української я тобі й так напишу. Але єдине тебе прошу: перепиши грамотно, щоб ти не помилився. Якщо переписеш грамотно, не пропустиш жодної коми чи букви — тобі буде “п’ятірка”, це я тобі гарантую». — «Добре. То не треба мені шукати тем?» — «Не шукай — принось мені паперу, чорнило, щоб я тут мав, і я тобі напишу».

Я щодня писав йому по кілька творів — по три-чотири, залежно від настрою. Заочники складають екзамени раніше, не в серпні. І от одного разу він приходить і каже: «Михайле Миколайовичу, я дістав “п’ятірку”!» — «А я ж тобі казав!» Потім за російський твір — знов «п’ятірку»! Кажу: «От бачиш! А тепер ти мені допоможи». — «А що таке?» — «Піди до моєї дружини і скажи їй, коли мене будуть вивозити. Я хотів би ще раз її побачити». — «Добре». — «Але май на увазі, що ваші хлопці стережуть нашу хату, там є агентура. Якщо попадешся, то не тільки в університет — ти роботи цієї не будеш бачити! Будь дуже обережний!» — «Добре».

Минуло не дуже багато часу. Яюсь уночі відчиняються двері, заходить той наглядч і несе отакої висоти рюкзак, десь сантиметрів 80—90. Я підняв — пів центнера! Кажу: «Чи ти дурний? Як я то потягну з собою? Ти бачив дружину?» — «Бачив». — «То вона тобі передала?» — «Вона». — «Коли мене вивозять?» — «Зараз». — «Як зараз?» — «О п’ятій годині». А це була, може, друга година ночі. Я почав передивлятися — Боже мій! А там був цукор — кілограмів десять. Шпротів 10—15 штук, різні консерви. А насподі отакі четвертини, 35 на 35, сала, може, з 15 штук. В одній четвертині щонайменше 2 кг... І справді, о п’ятій годині під’їхав воронок, мене повезли на вокзал... Власне, не на вокзал, а туди,

де формувався зеківський вагон, «столипін», десь кілометрів за шість від Львова. Виходжу з воронка — моя дружина! (Згодом дружина так само проводжала Опанаса Заливаху. Надіялась побачити брата Богдана. Але його повезли в Житомир іншим поїздом.)

— **То він їй сказав?**

— Сказав, той цікавий хлопчина. Моя дружина через конвой кидає квіти, тиснеться, цілуємося, обнімаємося... Я був захоплений: ти дивись, яка дитина! Як він це зробив! Удвох з Осадчим їдемо до Мордовії.

— **Вас у «столипіні» тримають, у «трійнику» чи де?**

— Ні, їдемо разом зі злочинцями. У тому купе 15—20 осіб. Везли з нами одного чоловіка з Рогатинщини. Він засуджений на 15 років за участь у підпільній організації ОУН. Був старостою за німецької окупації десь на Вінниччині. Його туди послала ОУН, щоб створював підпілля. Питаю, чому його заарештували так пізно? А він був секретарем Рогатинського райви-конкому. Знали про нього, але тримали до часу. Бо вони судили як — щоб підтримувати температуру в суспільстві. Кагебісти — хитрі люди! Не всіх одразу садили, щоб відбулося і затихло, а по дві-три особи кожного року. Щоб підтримувати антинаціоналістичну, антиукраїнську температуру.

*Фрагмент розмови, записаної Василем Овсієнком
і Вахтангом Кіпіані 7 та 19 грудня 1999 року.*

НАДІЯ СВІТЛИЧНА

«НА МАШИНЦІ ВНИЗУ ПИСАЛИ
“САМ СОБІ ВИДАВ”»

Надія Світлична (8 листопада 1936 р., с. Половинкине Старобільського району Луганської області — 8 серпня 2006, м. Матаван, штат Нью-Джерсі, США). Учасниця руху шістдесятників, правозахисниця, членкиня Закордонного представництва Української Гельсінської групи, редакторка-укладачка «Вісника репресій в Україні» (США), лауреатка премії імені Т. Шевченка. Чи не щодня після арештів 1972 року Надію Світличну викликали на допити в КГБ у справі брата. Перед візитом туди вона щоразу прощалася зі своїм дворічним сином Яремою. На черговому допиті, 18 травня 1972 року, жінку ув'язнили й майже рік

Надія Світлична

тримали в ізоляторі КГБ на Володимирській. Ярему відвезли в будинок дитини у Ворзель під Києвом. Тільки зусиллями братової дружини Леоніди Світличної вдалося забрати його звідти й віддати бабусі на Луганщину.

Наприкінці травня 1973 року за антирадянську агітацію і пропаганду засуджена Київським обласним судом на 4 роки таборів суворого режиму. У селі Барашево Теньгушовського району Мордовії, де відбувала покарання, разом з іншими ув'язненими жінками Надія Світлична брала активну участь у протестах і голодуваннях.

У травні 1976 року повернулася в Київ, а за якийсь час виїхала до США.

— Перше питання трохи філософське і методологічне. Коли вперше ви (не кажучи про цей період, а вперше взагалі) почули слово «самвидав»? У якому історичному часі з'явилося це слово чи термін, який означав...

— Я припускаю, що це було 1964 року. Чому я це припускаю, бо пам'ятаю, що передруковували для самвидаву, який тоді ще так не називався, а просто передруковували для поширення різні речі, і пам'ятаю, що писали внизу (не знаю, хто це придумав, підказав, але я особисто це друкувала), на машинці внизу писали «сам собі видав». Не «самвидав», а «сам собі видав». Спочатку. Це був, здається, 1964 рік. Я забула вже, які саме матеріали. Можливо, то були збірки віршів, бо тоді багато передруковували таких саморобних добірок... Мені недавно з КГБ повернули кілька таких видань.

— Можливо, це була добірка віршів Симоненка?

— Там різні автори. Василь Симоненко, Драч, Вінграновський... Тельнюк, Холодний, — тоді були дуже популярні, і їх або разом, або поокремо, але здебільшого разом вибирали по одному-два-три вірші і друкували... Ну, кого більше, кого менше... Але такі добірочки були, різного формату і різного обсягу. Були на 10—15, були на 20—30 сторінок. Переважно на тонкому папері, але, як правило, прошиті, оформлені якось.

— Оформлені художньо?

— Художньо не оформляли, як правило. Може, й були оформлені якось, напевно, бо ж їх виходило багато. Але зазвичай це була книжечка простенька: кольорова тверда обкладинка, обліплена збоку, а всередині тоненький папір і надруковані на машинці вірші. Не перші примірники переважно.

До речі, у тих збірничках, які в мене тепер є, повернуті з КГБ, я не зустрічала цього слова: «самвидав» чи «сам собі видав». Але знаю, що писали також на передруку матеріалів капусника одного. У 1964 році було 70-річчя Горської і Світличного, і там друкували... Я вже забула, які саме матеріали, але знаю, що там був «дівеляріум» з їхніми зобов'язаннями.

— Там ЦЮК був такий — Центральний ювілейний комітет...

— Так, Центральний ювілейний комітет... І я не пригадую, чи там була промова, скажімо, голови цього чи ще якісь матеріали були, але знаю, що там було слово від ювілярів, і воно ходило в цьому самвидаві. Там були зобов'язання наступну п'ятирічку прожити за два з половиною роки, там всяке таке...

— Не тільки подивитися, я встигла навіть узяти якусь участь у тому.

— **Розкажіть мені трошечки про це.**

— Про один випуск я скажу. Я забула, який це — чи перший, чи четвертий був 1970 року, де про Аллу Горську і Симоненка. Здається, їм двом присвячено: пам'яті Горської і Симоненка. Оцей випуск я добре пам'ятаю. Знаю, що в березні, на самому початку, може 2—3 березня, 1970 року Оленка Антонів, колишня дружина Чорновола, приїхала до Києва привітати мене з новонародженим сином і привезла десь там у спідниці зашитий «Український вісник». Але це, мабуть, не був номер, присвячений пам'яті Алли Горської. Я мала на другий день, здається, 5 березня, їхати до мами в село на Луганщину, і я не знала, що ж мені з цим робити. Тим більше, що не з кожним і порадишся навіть. Але мене відпровожувала Алла Горська в аеропорт, ми в аеропорту сиділи довго, там літак затримувався на кілька годин... І я їй віддала цей «Український вісник». Тож, перепрошую, цей номер не міг бути присвячений Аллі Горській...

— **А може, у цьому номері було щось із її художнього доробку, так би мовити?**

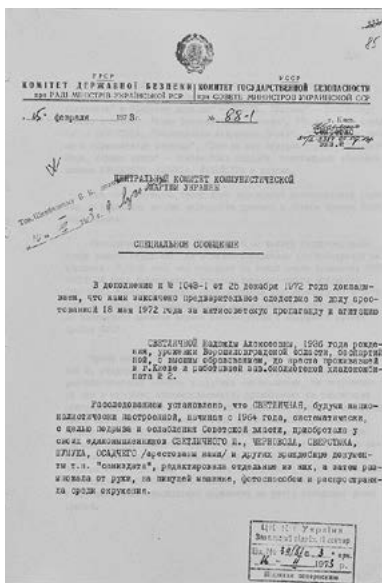
— Ні, це не був Аллі Горській присвячений, бо Аллі Горській присвячений...

— **По її смерті...**

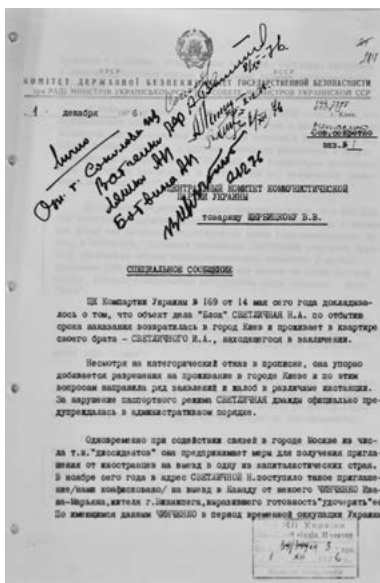
— По її смерті, так... Ні, це був перший випуск, очевидно. Я вже забула, які там матеріали були. І вона мені потім казала, що вона його занесла до Євгена Сверстюка, але чи вона в нього залишила, чи вона ходила до нього потім, чи де-не-де віддала, я не знаю. Тобто я не пригадую його

Зі справи Надії Світличної.
Ф. 16 оп. 01 спр. 1064-0108

Зі справи Надії Світличної.
Ф. 16 оп. 01 спр. 1124-0229

мабуть, Оленка щось привозила такого... Але вони про це не знали. Я, звичайно, не збиралася їм про це говорити, але те, в чому підозрювали, того не було, і я легко могла їм заперечувати, хоча довести то тяжко. Я тільки казала, що, добре, я згодна, я можу погодитися підписати те, що ви мені кажете, що я друкувала «Український Вісник» під Києвом, але скажіть конкретно, де це було? Я мушу знати конкретно — де це було? Ви мені кажете: покажіть хату... А яку я вам хату покажу, якщо цього не було? Куди я дитину дівала в цей час? Такі речі конкретні... І це звинувачення, воно не було офіційно ніде. Я тепер не знаю нічого про

свою справу, чи було то в офіційних протоколах, тому що все це тільки в розмовах було.

— **Ви забрали цю справу взагалі?**

— Ні. Льоля її вивчала, Льоля робила виписки, і в мене є ці виписки, але я і їх ще не дивилась, бо там дуже багато, в мене немає часу, там 15 томів цієї справи. Мені, насправді, ніколи. Ну, цікаво було б, але ж так, щоб сідати... Ні.

— **З Миколою Даниловичем [Руденком] ви стикнулися вже у вигнанні. Чи в цей проміжок між звільненням та виїздом за кордон?**

— Я заарештована була в травні 72-го, звільнилася в травні 76-го, бо чотири роки в мене було терміну, і наприкінці 1978-го року, в жовтні я виїхала з Києва. У цей період я була пов'язана з Українською Гельсінською групою, яка тоді тільки зароджувалася. Членом, тобто офіційним членом, я не була, хоча мені пропонували. Але я відмовилася.

— **А хто робив вам цю пропозицію?**

— Пропозицію робили молодші члени групи, тобто Матусевич і Маринович, з якими я товаришувала, і от буквально десь за тиждень до арешту останній раз у той період мені робив пропозицію Руденко.

19 грудня я була на дні народження Миколи Даниловича у Конча-Заспі, і тоді, здається, була така розмова, але я добре пригадую, як він прийшов до мене додому, прийшли на Уманську, десь буквально за тиждень перед його арештом, і дуже просили, щоб я вступила в Гельсінську групу, але відмовилася, мотивуючи це тим, що я не бачу в тому необхідності, бо роботу для групи я робила і роблю. Я вважала, що для вступу треба прізвище... А за тиждень Руденка вже заарештували.

— Я знаю, що Горинь випускав у Львові, не будучи членом групи, інформаційні бюлетені... У Києві теж були якісь інформаційні бюлетені? Поширювали, друкували?

— Тут були в основному меморандуми...

— Їх писав Микола Данилович, наскільки мені відомо?

— Не лише. В основному, мабуть, Бердник був в той час. Але ще, мабуть, Руденко їх писав, і щось, мабуть, Мешко писала...

— Вони поширювалися самвидавним чином чи робилися більше для пересилання по радіо?

— Тяжко сказати. Я думаю, все ж таки орієнтація була на захід. А наскільки вони тут поширювалися, мені важко сказати. Яку я участь брала у тому? Якісь меморандуми я перекладала — чи то з російської на українську, чи то з української на російську, але про це йшлося в судах. Мені потім зробили офіційне попередження, за указом якимсь 72 року. Таке попередження, яке робилося з включеними магнітофонами, і все таке... І попередження, після якого вони вже могли мене притягати до відповідальності, тобто судити чи інше. Це було в грудні 77 року, якщо я не помиляюсь. І там, власне, вони звинуватили мене в роботі в Гельсінській групі, хоча я насправді не була офіційним членом. Але я не відмовлялася, що їм допомагаю. У якій формі то було, ті розмови, я вже не пам'ятаю.

— От ви потрапили за кордон, в грудні 78-го. Там вже ви могли дізнатися про канали передачі саме ударних матеріалів за кордон?

— Їх було дуже багато. Про канали я не всі могла дізнатися. Був такий випадок: у перший місяць, як я приїхала, відбувся другий чи третій конгрес СКВУ.

Світовий конгрес вільних українців (СКВУ) був створений 1967 року у Нью-Йорку. Мета об'єднання — допомога українському народові у його змаганнях за волю і державну незалежність та координація діяльності членів. 1993 року назва була змінена на сучасну — Світовий Конгрес Українців [Ukrainian World Congress].

То було в Нью-Йорку, в готелі «Американо», в листопаді 78-го року. Я приїхала восьмого листопада, а то наприкінці листопада було [23—26 листопада 1978 року]. І до мене зателефонував Зінкевич, директор «Смолоскипу», питаючи, чи я знаю почерк Шумука: що він отримав першу частину, тобто початок першої частини, без якої вийшла друком книжка «За східним обрієм». А це він дістав початок першої частини, рукопис, і хоче ідентифікувати, чи це його почерк. Я відповіла, що добре знаю почерк та можу ідентифікувати. Домовилися зустрітись там у готелі.

Зустрілись. Він мене показує зошит, вірніше, копію рукопису, зроблену моєю рукою. Історія з тим зошитом була цікава. Той зошит випадково знайшовся після мого звільнення, і я знайшла його на полицях у ванній. Як він туди потрапив, чого він там був? Але я настільки побоялась навіть Льолі про це сказати, тому що в неї інфаркт буде, тому що хтозна, що там ще можна знайти, і я його швиденько взяла, і домовилася з одним знайомим, чоловіком моєї приятельки, що він це сховає. Домовилися, що ми не будемо нікому про це говорити, і він там ще якісь свої речі ховав,

Надія Світлична у редакції «Радіо Свобода», 1988 р.
З фондів Музею шістдесятництва

чи то щоденники, чи ще щось. Я ще якісь листи зібрала [...], десь там зустрілися, пішли в якийсь будинок зруйнований, в який він мав доступ, і заховали за якоюсь трубою, він мені показав це місце, і домовились категорично, що нікому у світі, ні він, ні я про це говорити не будемо. Нікому в світі і не говорили [...]. Ми мовчки це робили, навіть підслухати ніхто не міг. І от я буквально через два місяці приїжджаю туди і бачу копію з того зошита. І я питаю Зінкевича, як він до нього потрапив, тому що це мій твір, це копія з такого зошита, який пройшов дивну трансформацію, і я хотіла знати, як

це. Він каже: «Ми не можемо своїх джерел розкривати». Так він і сказав. Я не знаю, як...

— Але, зазвичай, я знаю, працювали через советських моряків у портах... Або ж через спортсменів.

— Українці також через спортсменів багато працювали... Особливо «Смолоскип» через спортсменів... Можливо, і «Пролог» також. Ну і, крім того, просто через якісь особистості, через якихось довірених людей, які приїжджали. Раніше, у 60-х роках, багато йшло через Чехословаччину, через Польщу, але найбільше через Чехословаччину.

[...]

— Яким чином вам прийшла ідея стати посередником між українським рухом тут, в Україні, і світом? Багато людей кажуть, що завдяки вам, Зінкевичу, кілька було таких місць, через які йшов самвидав, там оприлюднювалися твори...

— Оскільки я в Україні багато займалася самвидавом, то це було природно — продовжувати там, де є всі можливості, вишукувати і оприлюднювати. Крім того, я там зблизилася з середовищем «Прологу сучасності». І в них були найбільші архіви якраз самвидаву, багато архівів, до яких я була причетна, і це мене також до них прив'язувало. І третій мотив: одразу по приїзді, якраз під час того СКВУ, ми там були почесними гостями: я, щойно приїхавша, така свіженька, молоденька, Петро Григоренко, який приїхав трохи раніше, на рік раніше за мене, і Леонід Плющ, він приїхав на два роки раніше, і ми втрьох там зійшлися і домовилися створити закордонне представництво Української Гельсінської групи, тим більше що доручення — письмове доручення — було на ім'я Леоніда Плюща.

— **Воно ще в Києві було зроблено Групою?**

— В Києві було зроблено Групою... Воно написано — то відомо, воно вже публікувалося, факсимільна копія друкувалася — воно написано таким почерком, як би вам сказали... Не друковані літери, а такі мальовані літери, незвичайним таким почерком, не знаю, хто то писав, — і воно від імені Групи. Воно є у нас в архівах. І до Григоренка також зверталися, по-перше, по-друге, він же був членом-засновником Групи... Він був посередником між українською і московською групами, тобто він був членом і української, і московської.

І ось ми зробили таке закордонне представництво Української Гельсінської групи. Петро Григорович його очолював, ми з Леонідом — він у Франції, я в Америці — були помічниками. Як треба було підписувати якісь звернення, то підписувало більше людей. І теж підписували члени представництва, часом просто прізвищами, наприклад: Айше Сейтмуратова, Раїса Мороз, Віктор Боровський, він часто був з нами, ще декілька людей. А крім того, серед засновників представництва Української Гельсінської групи, для того щоб його зареєструвати офіційно, треба було також представників діаспори, американських громадян треба було... І приїхав Мирон Смородський. Він сюди приїжджав з юристами і робив цю справу. Кожного разу на все треба було багато коштів... Хоч усі ми працювали на громадських засадах, але дуже багато видавали повідомлень. Як тільки приходив якийсь документ, ми старалися одразу віддавати його до преси і часом не нумерували ці повідомлення, забували нумерувати, тож зараз важко визначити і кількість їх.

— Пресу — мається на увазі, в українську пресу?

— Не тільки...

— А яка кількість видань отримувала такі повідомлення про події в Україні?

— По-різному... Від трьох до десятка півтора, скажімо...

— «Америка», «Свобода»?

— «Свобода», «Народна воля», «Америка», була тоді ще... були такі газети «Батьківщина», «Мета», «Наша мета», була ще така дуже підтримувана сторінка закордонного представництва УГГ, яка звалася «Українське життя». Ще посилали в канадські «Голос України», «Новий шлях»...

— «Національна трибуна»?

— «Національна трибуна», да...

— А англомовна преса якісь отримувала повідомлення?

— Англомовна... Без сумніву, отримували «Ukrainian Weekly»... в американську пресу ми посилали, але не завжди, звісно, вони находили відгук... але зрідка таке бувало...

— Як можна пояснити те, що на політичному рівні Америка засуджувала те, що відбувалося в СРСР, а американська преса холодно ставилася до смажених фактів репресій в СРСР?

— Тяжко мені сказати... Річ у тім, що з нашого боку не було такого наступального темпу поширення самвидаву... Скажімо, на конференції правозахисній ми готувалися і готували документацію англомовну, час від часу звертали до сенаторів, конгресменів, розсилали поіменно кожному з них чи загально до Конгресу. По-різному було... Чи до президента... Але цього недостатньо. Для того, щоб воно ефективно працювало, треба лобіювати постійно, треба, щоб була відпрацьована технологія цього. А ми... Я, Григоренко, ми на-

друкували, надіслали і заспокоїлися на тому. А треба пробивати. Треба шукати знайомих, треба видзвонювати, ходити... Така організація є «Американці в обороні людських прав в Україні». Вони нам дуже допомагали. Вони мають досвід, знайомства, протоптану стежку... Серед сенаторів мали своїх прихильників, і вони допомагали пробивати... Потім у Філадельфії «Комітет оборони Валентина Мороза», там усі були «комітети Мороза» спочатку. Часом вони допомагали.

Наприклад, було слухання у Конгресі на тему поштових порушень Радянського Союзу. І через філадельфійський комітет попросили зібрати не просто документи, а речові докази таких порушень. І я оригінали віддавала, а не копії. І я шкодую, що віддала туди, наприклад, лист Оксани Мешко, в якому вона дуже виразно описувала свої митарства поштової, обстоювала свої поштові права. Я віддала туди лист від брата, котрий повернувся до мене... Моя адреса на конверті була чистісінька, а його адресу було розмито. І через технічні пошкодження повернули. Це я передала як речовий доказ.

Потім ще в мене була така цікава історія: я посилала посилки, звичайно ж, на допомогу, і не одного разу — і мені повертали. Дуже часто вони не доходили... Одного разу я почала домагатися, щоб визнали, чому повертають. І «Внешпосилторг» московський прислав на фірму, через яку я посилала, пояснення. Вони дали їм копію (у мене теж така копія є, цікавий документ): «посилки номер такий, такий і такий» — а там була посилка на ім'я брата, з друкарською машинкою, яку дозволено було посилати, тобто це не було порушенням правил. А він був вже спаралізований, і я сподівалася, що це

йому допоможе якось у творчій роботі, може на перших порах. Значить, братові машинка, Андрію Горбалу, це син Горбаля, якісь дитячі речі, і третя посилка моїй мамі. Також речова посилка... І всі три посилки вони повернули, а сформулювали це так, що це не дозволено. За якимись їхніми законами не дозволено. Далі вони кажуть, що на ім'я цих адресатів ні від кого не приймати посилки, і від мене ні для кого не приймати посилок. Це такий цікавий документ є в мене.

— **Я ще запитував про американську пресу, не дуже зацікавлену...**

— Вони часом друкували... У газеті «Вашингтон Пост», по-моєму, була велика публікація листів Зеновія Красівського, але ж це, знову, не наша заслуга з Петром Григоровичем, це заслуга групи «ЕмСі Інтернешнл», Айрі Сакагоші, у нас листування з ними було. Аня Процак була їхнім перекладачем... Бували такі публікації в американській пресі, бували. Була публікація про Стуса, велика, теж я забула де, чи у «Вашингтон Пост», чи у «Вашингтон Таймс», з віршами, з перекладами віршів.

— **Це ще до смерті Стуса?**

— Здається, до смерті. Я не пригадую... вони є, звісно, але де?

— **Коли ви взялися передруковувати цілі номери «Українського вісника»?**

— Як тільки вони почали приходити. Як тільки вони до нас потрапляли, ми одразу старались передрукувати.

— **Це рік 87-й, вже була трохи лібералізована система...**

— Ну, вони трохи конспірувалися... Хоча ми вже часто говорили по телефону. Багато інформації в той час уже йшло

через телефонні розмови. Я, скажімо, дзвонила до Богдана Гориня, наприклад. Він мені начитував інформаційні листки, просто начитував, я записувала їх. Бували й листи. Вони були і з конкретними дорученнями, до мене чи до Григоренка, бували й просто в діаспору. Ось Зінкевич мав таку тенденцію, це було трохи хворобливо, він старався перехоплювати це все. А може, вони всі так ставилися, я не знаю...

— **Це для нього з видавничої точки зору...**

— Можливо. Але там переважно була якась хвороблива така тенденція бути першим. І кожен старався бути першим. Це нормально, в принципі, але не за рахунок... Зінкевич якраз часто просто перехоплював нахабно. Дзвонив до мене й казав: «Вам має прийти там така та й така збірка. Чи ви отримали збірку Калинця?» — «Ні, не отримала». За кілька днів я отримую збірку Калинця, але це моя збірка, переписана моєю рукою, до якої він не мав ніякого відношення. Тоді я йому вже й не казала, що я отримала... Звідки він довідувався, то я не знаю, бо через різних людей воно передавалося. Такі випадки були не раз і не два, але я припускаю, що цей азарт першовідкривача, він був в багатьох, не лише в нього.

— **Ви перевидавали перші шість номерів «Українського вісника»?**

— Ні, ні. Взагалі вони перевидавалися, але то ще до моєї участі в тому. Перевидавалися — теж, мабуть, шляхом змагання, хто перший перехопить, хто перший надрукує, і в «Пролозі», і в «Смолоскипі», і у «Видавничій спілці» в Лондоні. Я забула, який — п'ятий, здається, до нас не дійшов, дійшов у Лондон. Я впевнена, що він був виданий, але його дуже важко було знайти у будь-якому вигляді, потім за допо-

могою Ніни Строкатої я дістала копію. А так були навіть паралельні перевидання, скажімо «Смолоскип» і «Пролог», «Смолоскип» і прес-видання Гельсінської групи. Можливо, паралельно отримували, я не знаю. Ми видали, тобто закордонне представництво Гельсінської групи, наша офіційна назва була «Людство в двадцятому сторіччі», так було зареєстровано, але неформально ми називалися Закордонне представництво Української Гельсінської групи, так більше нас знали. Ми перевидали восьмий випуск, це вже після поновлення, «чорноволівський», дев'ятий-десятий в одній книзі, одинадцятий-дванадцятий в одній книзі. І тринадцятий. Крім того, «Експрес-вісники». Я не пригадую, чи є вони у вас там в списку...

— **В мене є в списку... Я, звісно, знаю, але в мене їх нема.**

— Ми перевидали десь три-чотири їх.

— **То вам, мабуть, їх по телефону начитували?**

— Ні-ні, вони були завеликі, щоб начитувати по телефону. Вони були сторінок тридцять... п'ятдесят... різні. Восьмий випуск був... ні, перший був. Тому в нас були переплутані обкладинки, тому потім виправляли з вісімки на одиницю, тобто перший був восьмий... Так обкладинка була оформлена... там художник і для «Експрес-вісника» також робив. Перший, восьмий і тринадцятий також. Ми старалися давати «Експрес-вісник» такого кольору, як і «Вісник» відповідного номеру. Тобто одинадцятий-дванадцятий у нас жовтого кольору, відповідно й «Експрес-вісник» жовтий був. Тринадцятий рожевого кольору, то й тринадцятий «Експрес-вісник» рожевий був. Тринадцятий «Експрес-вісник», це, здається, про мітинги в Києві, а ще один із випусків «Екс-

прес-вісника» присвячений мітингам у Львові, називався «Десять днів, що потрясли Львів». Такий підзаголовок був. Перший я вже забула, якого часу і який матеріал був.

— **Які тиражі були? І самих «Вісників», в сенсі «Українських вісників», і «Експрес-вісників»?**

— Я вже забула... Мабуть, до тисячі... мабуть, менше тисячі...

— **Ви мали стосунок до друкування «Кафедри»?**

— То два випуски «Кафедри» ми видали, потім дістали ще «Кафедру», але вже не мали змоги видавати. Та й, здається, тоді в Україні вже змінилась атмосфера, не було вже нагальної потреби поширювати... Тут [в Україні] уже, мабуть, дешевше було друкувати, як там... У нас уже вичерпалися фінансові можливості, бо Петро Григорович помер, Руденко трохи інакше був зорієнтований, хоча він очолював після Григоренка представництво Української Гельсінської групи, але в нього інакша була орієнтація. Він більш на партійну діяльність був спрямований. Він Українську Гельсінську спілку став підтримувати, а я особисто не підтримувала, тобто я не хотіла входити в Українську Гельсінську спілку, тим більше це вже партією ставало.

— **З чим це було пов'язано?**

— Це не було із принципових міркувань. Я підтримувала Чорновола, його діяльність, ту Спілку, і я допомагала їм, але щоб закордонне представництво Української Гельсінської групи ставало органом Гельсінської спілки, я не хотіла, я була проти того. Можливо тому, що там була орієнтація на партію, а ми не хотіли і за статутом, здається, ми не могли. Там були якісь обмеження, наші статутні, з одного боку, а з іншого боку, я особисто не хотіла витратити енергію на

партію, я не хотіла пов'язуватися з партією, хай би яка симпатична вона мені була.

— **Ми бачили, що там було дев'ятсот видань, принаймні про які відомо нині. Чи ось ця неформальна преса потрапляла до ваших рук? Не тільки літературно-політичні журнали товсті, а й більш масові листки, газети?**

— Так, потрапляли. Потрапляли окремі випуски, різні газети. Ну, «Наша віра» потрапляла регулярно. Я думаю, що в мене є всі випуски «Нашої віри», навіть починаючи від перших, найперших. Ще деякі окремі, скажімо, «Кам'яний брід», у мене декілька випусків є.

— **Я навіть не знаю такої газети.**

— Луганська. Луганська. Ну, в мене кілька номерів є.

— **Я навіть не чув про це...**

— А це Гайворонська була редактором цієї газети. Вона, здається, чергувала по світу, чи щось таке.

— **Як її звали?**

— Ганна, по-моєму, Гайворонська. Я буду в Луганську наступного тижня... Я з нею ніколи не зустрічалася. Одного разу я з нею зустрілася, не знала, що то вона, і відійшла, бо вона почала говорити з моїм супутником, а я відійшла, щоб їм не заважати, а потім взнала, що то Гайворонська.

Потрапляло багато газет через «Матеріали самиздата»...

— **Що то за канал був такий, розкажіть.**

— При «Радіо Свобода» організувався такий окремий відділ: «Матеріали самиздата». Заснував його американець Пітер Дорнан. Я забула, в якому році він виник, коли я приїхала, він уже працював на повну потужність, там уже був штаб в тому відділі, і фактично дуже багато матеріалів йшли

ДИСИДЕНТИ

ще живий. Не дуже старий чоловік, але вже на пенсії. Там кілька чоловік працювали в тому відділі — може, чоловік шість було. І вони публікували ці матеріали і розповсюджували — не знаю, яким тиражем, але на «Радіо Свобода» кожен відділ діставав ті матеріали. І бібліотеки діставали.

— Це були книжки чи брошури?

— Це були «зшитки». І в них, крім «Матеріалів самиздата», були ще кілька відділів, що займалися розповсюдженням матеріалів. От, скажімо, для бібліотек можна було передплатити, і декому з дослідників пересилали просто так. «Смолоскип», вочевидь, це діставав, «Пролог» це діставав, я окремо ще сама замовляла, і мені присилали кожного дня, я діставала... і російський самиздат, і український.

— То що, щоденний випуск був?

— Щоденні випуски були. Але це не «Матеріали саміздату».

Вахтанг Кіпіані, Надія Світлична.

21 серпня 2003 р.

ІВАН ГЕЛЬ

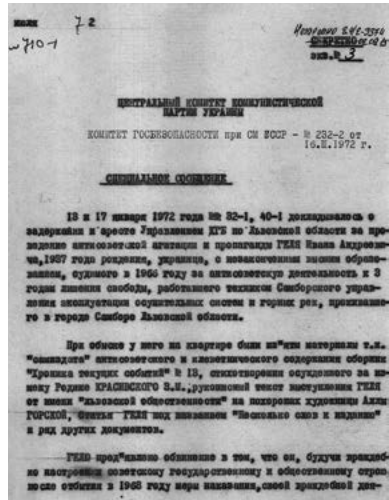
«КОДЕКС ЧЕСТИ. СТАТУС ПОЛІТВ'ЯЗНЯ»

Іван Гель (17 липня 1937, с. Клічко Городецького повіту Львівського воєводства, Республіка Польща — 16 березня 2011, Львів, Україна) Народився в сім'ї колишнього вояка УГА, який очолював місцеву «Просвіту», а з приходом «советів» став головою колгоспу, але активно допомагав підпіллю ОУН. За співпрацю з останнім батька Івана Геля 1950 року було засуджено до 20 років таборів. Познайомившись із Михайлом Горинем, долучився до дисидентського руху й почав виготовляти та поширювати самвидав. 24 серпня 1965 року був заарештований, а в березні наступного року засуджений до 3 років таборів суворого режиму за «антирадянську агітацію та пропаганду» та «організаційну діяльність». У 1972 році заарештований удруге й засуджений до 10 років таборів і 5 років заслання, визнаний особливо небезпечним рецидивістом. В ув'язненні написав книжку «Грані культури», у якій проаналізував становище української культури за часів російської окупації.

— На календарі вже 1975 рік. У нас із Караванським виникла ідея боротися за Статус політв'язня. Це дуже болісна,

Іван Гель

Зі справи Івана Геля.
Ф. 16 оп. 01 спр.1050-0280

але й потрібна справа була — і той Статус, і сама боротьба. Боротьба дуже важка, виснажлива, невдячна, бо ти зобов'язаний голодувати, відмовлятися від роботи, зняти на грудях нашивку з прізвиськом... Надзвичайно потужна ідея, але потрібна була самовіддача, справжнє подвижництво.

На той час у психологічній атмосфері був дуже суттєвий момент. Якби на тому особливому режимі сидів хоч один або два політв'язні-шістдесятники — Іван Світличний, Левко Лук'яненко, Василь Стус чи навіть хтось меншого калібру. А хто тут був? Кримінальні злочинці. А також Данило Шумук, Баліс Гаяускас — люди втомлені. Едуард Кузнецов, Олексій Мурженко, Юрій Фьодоров — «самольотчики» [«Летуни» — учасники спроби захоплення пасажирського літака в Ленін-

граді 15 червня 1970 року. — **Ред.]**, які тікали за кордон, щоб краще жити. Вони не хотіли брати в тому участі. Вважаю, що я тут повинен сказати про це відверто. Ми мусимо говорити правду, правдиві факти, найсуттєвіше. Ми з Караванським завжди були ініціаторами. Отож коли я говорив Кузнецову про Статус політв'язня і про голодівки, то він відповідав так: «Андреевич, мы с тобой тяжеловесы. Нас не будут спрашивать, как мы выжили, — важно, чтобы мы выжили, и мы уже тем будем национальными героями. А как мы выживем — это уже другой вопрос. На хрена тебе эти голодовки? На хрена тебе эти протесты? Да живи спокойно, пока живется»¹.

А «самольотчики» ще мали стереопоштівки (та й дехто з наших хлопців, особливо Михайло Осадчий і трохи Василь Романюк, як не жаль). Їх присилали з Ізраїлю і з Москви. В'язні й тюремники називали їх по-простому — «моргушки». Повернеш її під кутом — відкриваються жіночі груди і красуня моргає. Часом оголена жінка. А для карних в'язнів та ментів мати «моргушку» — то був «кайф» незвичайний, дорожчий і важливіший від валютного фонду. Стереовідкритка — конвертована валюта.

— **То був найважливіший еквівалент усього, — докидає Вахтанг Кіпіані.**

— Так, усього. Кримінальний злочинець брав п'ять таких «моргушок» у Едика Кузнецова і віддавав йому на цілий місяць дієту. А сам хворий туберкульозом. Та дієта не вельми

---

¹ «Андрійовичу, ми з тобою вагомі фігури. Нас не запитуватимуть, як ми вижили, — важить, щоб ми вижили, і вже через це будемо національними героями. А як ми виживемо — то вже інше питання. Нахріна тобі ці голодування? Нахріна тобі ці протести? Живи спокійно, поки живеться» (Пер. з рос.).

відрізняється від загальної пайки, але в неї входить близько 30–40 грамів масла, 50 грамів цукру, білий хліб, у ній більше м'яса, рис давали, а не «кирзу» і пшоно. Одним словом, вона відрізнялася від звичайної зеківської пайки. А ще він дає 5 «моргушок» — і на нього працюють кримінальні, виконують місячну норму. Робота шкідлива — кришталь шліфуємо абразивом і треба виконати місячну норму. Кримінальнику — дві. Таким чином, Едик нічого не робить — на роботу виходить, але має час читати, бере книжку на роботу. Разом із ним Шумук. Йому за 60 років і він уже має право не працювати. Весь робочий час сидять і балакають. Вони не читають і не роблять, а за Едика інший «пашет». Такий статус в'язня дуже заразливий. Він як зараза наживи в олігархів. Витримати, бути морально стійким у тих умовах дуже важко, бо ти весь час голодний і весь час тяжко працюєш. Отож Кузнецов, Мурженко заразили тим усіх наших. Тоді ми з Караванським написали «Кодекс чести політв'язня». Той «Кодекс чести» складався десь із 20 пунктів. У ньому елементарні речі: політв'язень не має морального права купувати чужу пайку; політв'язень не має морального права купувати норму роботи в іншого в'язня, спекулюючи на слабостях людини. Адже чому кримінальні продавали свої пайки і норми? Бо вони були наркоманами, чиферистами. Кримінальний злочинець дає одну поштівку ментові, а мент приносить йому за одну поштівку п'ять пачок чаю. Уявляєте? П'ять пачок чаю на спецзоні — це ж можливість п'ять днів чифірити. Дає поштівку іншому — той йому приносить п'ять упаковок таблеток від кашлю, в яких повно кодеїну. Кримінальник хворий, наркозалежний. Таким чином «летуни» спекулювали на цьому, прискорюючи туберкульоз-

никам смерть. Забігаючи наперед, скажу, що з прибуттям Олександра Гінзбурга торгівля «моргушками» по суті припинилася. Він демонстративно взявся за важку роботу: з Кузнецовим не розмовляв і між ними назрівав відкритий конфлікт.

Отже, ми з Караванським написали той «Кодекс чести», дали прочитати всім політв'язням. Однак більшість мовчки торгувала. Та не мовчали кримінальні. Вони хоч і продавали пайки, норми, але обурювалися, що з них забагато беруть, що «жиріють» на дістах туберкульозників. Зате «летунів» вельми обурив сам кодекс. Як ви, мовляв, смієте навчати нас жити. Особливо Кузнецов. А Осадчий: «Та що ти, Іване... Святим хочеш бути — ми ж у тюрмі». Бо часто було так: йому нагадуєш про голодівку, скажімо, на 10 грудня, а він каже: «Та ж ларка позбавлять...». А ларьок — на 4 рублі можна було купити кури-во чи кілограм тих «подушечок», або пів кілограма комбіжиру, чи ще чогось. Одним словом, життя важке, то випробування, важливий період у житті в'язня: вистоїш чи не вистоїш.

Поєднання всіх тих факторів спричинилося до того, що зона поділилася на дві частини. Я з Караванським у меншості. Баліс Гаяускас — нейтральний. А найголовніші «летуни». Вони вміють ті речі крутити: ми з Мурженком в одній камері. Отож підкине якусь негативну інформацію... А з тієї сторони Шумук, Саранчук, Осадчий, трішки отець Романюк. (Коли помер Іван Свігличний, я приїхав на похорон у Соборі Святого Володимира. Романюк запросив мене у захристя і вибачався за те, що було в Сосновці. Дуже, каже, мені полегшало, що я очистив душу перед вами. Довго ми говорили, я його не звинувачував, але він, власне, опинився серед тих, хто приєднався). Кузнецов був хитрим і, до речі, непоганим організатором на кшталт

«пахана»: одних залякував, іншим давав «пряника» — «моргушку». Отож якщо ти виступаєш проти, то він тобі нічого не дасть. Та я б, звичайно, і не взяв, але він має таких поштівок достатньо, щоб дати Осадчому, Романюкові. Шумук виходив на роботу постійно, але норми від нього не вимагали. Стосовно роботи він мав спокій. Найбільше саме камерний режимний побут у тюрмі спричинювався до того, що в'язні поділилися на дві частини, на тих ніби чистих і нечистих. Але життя є життя.

Коли Мороз повернувся з критої тюрми, він ускладнив конфлікт. Бо Мороз як політв'язень — був на дуже високому рівні, у моральному, в усіх відношеннях. Він брав участь у голодівках, був дуже активний політв'язень. Однак біда Мороза в тому, що він не вмів з людьми розмовляти так, як цього вимагала ситуація. Склалося дві групи, і його запросили як арбітра, щоб він розсудив, бо є дві позиції. Але хотіли його перетягнути на свою сторону. А Мороз допустився тактичної помилки. Мороз каже: «Хлопці, та ви були такі стійкі на слідствах, і всюди себе по-геройськи поводите, а тут вами маніпулюють два паршивих жидки?» Якби він був цього не сказав, то конфліктна ситуація була б, може, і не розгорілася. Може, вона остаточно й не зникла б, але й не вибухнула б. Та фраза Мороза була як атомна бомба, коли набирається критична маса, то вона вибухає. Чому? Бо Мороз замість суто морального чинника вніс національний. А Шумук свідомо спровокував конфлікт: Мороз так висловився тільки серед українців. Можна було його осудити. І крапка. Та Шумук зустрівся з Кузнецовим і видав «на гора» позицію Мороза. Тобто свідомо здав Мороза. Мороз із цього часу мав абсолютно негативну оцінку. А Шумук як досвідчений

інтриган отримав союзників. Вони відразу ж написали на волю, що Мороз антисеміт, потім почали писати на мене, що я з кримінальними злочинцями якшаюся — за оту позицію щодо купівлі дієт і норм. І вони переважили, бо об'єдналися, їх стало більше. Справді, вони на мене полювали: Едік Кузнецов і Мурженко підмовляли, провокували інших, особливо кримінальних, мовляв, Гель проти доставки «моргушок». Треба його провчити. Я саме в цей час голодував за Статус політв'язня. До мене в камеру прислали Саранчука, щоб я зняв голодівку. Але трохи згодом стало легше дихати. Алік Гінзбург, коли приїхав, то включився в нашу групу. Він демонстративно робив норму. Демонстративно, щоб знецінити ті «моргушки», безплатно віддавав їх хворим кримінальникам, бо йому їх також багато присилали. І назрівали конфлікти між Кузнецовим та Гінзбургом за оту аморальну поведінку. Вони вже не віталися, не розмовляли.

У такій, уже доволі напруженій атмосфері, але ще задовго до конфлікту, ми зі Святославом Караванським запропонували ідею і написали Положення про Статус совєцького політв'язня. Караванський написав преамбулу, а я сформулював 14 пунктів вимог. У цілісному документі, як згодом виявилось, преамбула і перших 14 пунктів залишилися без змін. Було лише доповнення ще з дев'яти чи десяти пунктів. Їх сформулював В'ячеслав Чорновіл.

А ситуація розгорталася так. На той час Кузнецова, Мурженка, Саранчука і мене, а також Івана Лозинського і Остапа Кнапа (вояків німецького батальйону, що його використовували для боротьби з білоруськими партизанами, до яких Кузнецов і Мурженко ставилися з особливою зневагою і нетер-

пимістю) тюремники утримували в одній камері. Природно, що Кузнецов, Саранчук, Мурженко читали документ одними з перших, хоч із ним ознайомилися всі політв'язні. Кузнецов був відвертим противником боротьби за Статус, а Шумук сказав, що це «дурна затія», бо цього ніхто не підтримає, бо потребує надто великих затрат.

Документ ми запакували в целофан. На інші зони його можна було передати тільки через лікарню. Саме в Барашево відправляли Кузнецова. І до того ж з нашої камери, де документ чекав свого часу. Від імені «спеца» передаємо документ через Кузнецова для інших зон. Вважаю, що він, зустрівшись у Барашево з Чорноволом, повинен був назвати авторів, бо знав, хто написав «Положення..». А Кузнецов Чорноволу подав себе як автора документа. Чорновіл доопрацював його і передав у Москву, назвавши (бачите, яка порядність) «співавтора». Отож зрозуміло, чому Людмила Алексеева у своїй праці назвала ці прізвища як авторів ідеї і документа про Статус політв'язня.

А ще в довідці про О. Мурженка здається саме ви, пане Василю, пишете, що вперше про Статус політв'язня говорили в Барашево Кронід Любарський з О. Мурженком. Також усе зрозуміло: ще задовго до етапу в Барашево Мурженко ознайомився з Положенням і цілком «компетентно» говорив на цю тему з Любарським. А Любарський, коли вийшов з-під варти, також шляхетно й чесно проінформував людей про «дотичність» Мурженка до Статусу політв'язня. [Автори довідки про О. Мурженка в «Словнику дисидентів» — В. Кі-піані та В.Овсієнко. — Ред.].

Отак два «летуни», які найзатятіше виступали проти ідеї боротьби за Статус політв'язня, іронією долі та умінням

вкрасти й присвоїти чуже, увійшли в історію як автори ідеї і Положення про Статус політв'язня. Навіщо їм було боротися за Статус, коли вони, хай і куцою Статусу, купляли його за «моргушки».

Після повернення з Барашево Кузнєцов якось поспішно й без видимих причин перейшов в іншу камеру. Ми розійшлися цілком дружелюбно. Хоч Караванський запримітив: щось Едік затіває, коли безпричинно пішов з нашої камери, де йому жилося як барину. Кузнєцов і Мурженко Караванського не сприймали, вважаючи його німецьким посібником, а Шумук просто ненавидів, бо Караванський не визнавав у ньому крайового провідника ОУН, яким всюди представляв себе Шумук. Йому демонстративно не подавав руки Михайло Сорока — це я бачив декілька разів у товаристві, але Михайло нічого не пояснював, лиш заявляв: я цій людині руки ніколи не подам. І це було ще в Явасі, під час першого ув'язнення. А вже на «особливому», коли Шумук у черговий раз, під час звичайних балачок про давні часи, назвав себе крайовим провідником, Караванський не стримався й у присутності кількох осіб саркастично зауважив: «Та що ви, Даниле, щодня по декілька разів нагадуєте всім, що були крайовим провідником. Ті, що ними були, про це не говорять. А вас послали на Житомирщину, дали 13 бойовиків і доручили створити підпільну мережу. Якби ви її створили, то, можливо, стали б її провідником. ви ж пройшли від точки базування 40-50 км і потрапили до рук облавників. Як розповідали ваші ж хлопці, навіть бою належного не дали — відразу ж зробили *Hende hoch* (руки вгору)». — «Та не вам судити про мене, ви ж каялися», — спалахнув в істеричі

Шумук, зірвався з місця і пішов. Але мусів чекати виводу з роботи. Всі також розійшлися по робочих місцях. Це було добрим ковшем оливи до назріваючого, але ще не палаючого конфлікту.

На початку 1976-го я також допустився жакливої помилки. [...] Я готувався до голодівки за Статус політв'язня, але чекав весни, бо камери перестають опалювати в середині квітня, а до середини травня собачий холод. Здобувши стосовно голодівок великий досвід, розумів, що коли почати голодівку у міжсезоння, то, ослабнувши від голоду й холоду, довго не витримаю. Тому планував на середину травня, коли вже потепліє на дворі й у камерах-одиначках, куди ізолюють голодуючих.

Орієнтовно в лютому-березні, а може й у квітні, з «великої зони» надійшла інформація, що Осадчий пише додому розпачливі листи про нестерпні умови тюремного буття і в депресивному стані готовий каятися. Це було дуже серйозно і прикро, хоч на самому Осадчому цього аж так помітно не виявлялося. Джерелом інформації був отець Василь Романюк. Він її приніс із побачення з дружиною. І ще одну інформацію приніс у лагерь із побачення: що начебто Рая Мороз співпрацює з кагебістами.

Стосовно Осадчого Шумук запропонував оголосити йому бойкот. Оскільки ми не спілкувалися, то з цією ідеєю до мене прийшов о. Василь. (Отцем, між іншим, я його почав називати, бо коли він прийшов у лагерь, то представився як Вася Романюк, і кримінальники так його кликали. А я демонстративно почав називати його отцем Василем, пояснив йому важливість цього для нього і навіть, як духовній особі, допомагав виконувати норму. Він, зрештою, і тілобудовою був

щупленьким, як стеблина). Я відповів отцеві, що не можу з цим погодитися, бо Осадчий ще не покався, а ми вже наперед почнемо його бойкотувати. Саме це й штовхне його до каяття, якщо він з такою думкою носиться. Навпаки, Осадчого треба оточити увагою, підтримати морально, допомогти. А Шумук, Осадчий і Романюк були в одній камері, тож могли впливати на його психологічний стан. Відносно ж Раї, то я дуже просив Романюка, щоб не ділився ні з ким тією брудною інформацією, бо це, швидше всього, провокація напередодні приїзду до нас Мороза. Романюк обіцяв і деякий час дотримувався слова, поки не прибув Валентин і не вибештав їх за скандал, про що я вже, здається, говорив вище.

Через декілька днів о. Романюк знову вийшов в одну зміну зі мною і сказав, що Шумук погоджується з думкою, що Осадчому не можна ще до вчинку оголошувати бойкот, а опікуватися ним, допомагати. І додав: Шумук визнає вас лідером у лагері й готовий бути вашим заступником. Мене наче холодною водою облили, я буквально спалахнув гнівом, бо майнула думка: ось у чому справа — замість воювати, боротися з режимом, він воює за лідерство, примарну владу. Мені, очевидно, слід було «милостиво» прийняти таке «визнання», подякувати чи просто спокійно прореагувати. А я з гнівом випалив: «Та хіба справа в лідерстві і чи потрібно мені його визнання!» Саме це вважаю своєю жадливою помилкою. Бо такі типи характеру або самі визначають себе лідерами і кришать усе навколо, якщо їх не слухають чи не визнають, або шукають собі лідера і мстять тим, хто їх «образив чи скривдив» своїм невизнанням. Шумук знайшов собі такого авторитарного лідера в особі Кузнецова. І почалося...

Мені до сих пір невідомо, що про конфлікт у своїх книжках написали Шумук, Кузнецов чи хтось інший. Зокрема, про причину конфлікту. Бо їхні книжки — бібліографічна рідкість. Та я їх і не розшукував. Бо в моєму віці мені це вже байдуже. Але конфлікт випив стільки моєї крові і з'їв стільки нервів, що багато років я не міг бути байдужим до нього. Аналізуючи і свою поведінку, й поведінку інших людей, точніше, типи характерів, давно прийшов до висновку, і за окремими нюансами не змінював його до сих пір: конфлікт був немов би запрограмованим, неминучим у тих умовах буття і в середовищі людей, з яких складався лагерь особливого режиму у Сосновці.

Вивчаючи себе немовби зі сторони, я, ще задовго до тридцяти, тобто, вже під час першого ув'язнення, знав чи усвідомлював, що не маю лідерських даних і за своїм внутрішнім станом не сприймав авторитаризму, категоричности суджень і відповідних рішень. Мене тягнуло до духовного братства і гармонії душ у взаєминах і одержимості в діях. Очевидно тому ще у Львові я більше зблизився з Михайлом Горинем, а не з Богданом, з яким також мав ділові контакти. У Явасі — з Михайлом Сорокою, Василем Левковичем, Іваном Покровським, Степаном Сорокою. До мене дуже тягнулися — і я до них — Панас Заливаха та Ярослав Лесів. У Києві такими людьми були Алла Горська, Надійка та Іван Світличні. Вони мали притягальну силу як духовно насліджені й цілісні особистості. І вони ніколи не претендували на лідерство, а просто віддавали себе справі. Це був навіть не обов'язок, самооблізація, а внутрішній поклик, посвята.

У лагерь і під час першого терміну, і вже на особливому я собою дуже кидав, немов «закривав амбразуру» — голодував,

зі власної ініціативи чинив чи організовував акції протесту, зокрема, Статус політв'язня, дні советського і українського політв'язня, день прав людини тощо. Не було випадку, щоб не відгукнувся на прохання підтримати чиюсь особисту акцію протесту. Тому, повертаючись до розмови з Василем Романюком і пропозиції Шумука визнати мене лідером, а себе моїм заступником, мушу сказати, що це не могло не викликати обурення і образи. Я у цьому й сьогодні переконаний, адже реакція була відруховою, моментальною на цинізм Шумука. Я дотепер не знімаю з себе частки вини за те, що сталося. Разом з тим, це були наші з Шумуком особистісні взаємини, і моя реакція на його пропозицію не давала йому морального права обговорювати це публічно, скаржитися в листах, які кагебісти публікували в газетах, ще більше роздуваючи скандал, а тим паче разом із Кузнецовим організувати змову, щоб помститися: один за начебто особисту образу, другий — за «Кодекс чести політв'язня» і «моргушки».

У березні або квітні 1976 року, але ще до вибуху скандалу, Кузнецов несподівано й безпричинно пішов з нашої камери, хоч ми були в нормальних, доброзичливих стосунках. За весь час нашого спільного життя, а тривало воно півтора-два роки, не виникло жодного камерного тертя чи скандалу. Але й дружби не було. Просто джентльменські взаємини. Тому його поведінка як головного організатора змови була спочатку незрозумілою. Лише згодом я дізнався від Караванського, що Кузнецов активно включився до розпалювання конфлікту після отієї сакраментальної фрази Мороза. Саме вона спричинилася до вибуху скандалу, хоч Шумук ще до цього розпочав писати листи-доноси.

10 або 15 травня я оголосив голодівку з вимогами Статусу політв'язня, а також протесту проти конфіскації листів — п'яти підряд, тобто упродовж понад пів року — один лист у місяць, — рідні не мали вістки про мене і, звичайно, тривожилися, що сталося. Це була одна з перших, а в нашому особливому — перша голодівка зі статусними вимогами. Інформацію про неї повинен був передати Мурженко задовго до голодівки — ми були співкамерниками й капсулу із заявою і вимогами я йому дав особисто. Куди вона поділася й де — в Соснівці чи Москві — невідомо. Та інформація про мою голодівку з'явилася лише через місяць-півтора після оголошення, і то цілком перекрученою [...].

Про подальший розвиток конфлікту, концентрації його на особі Мороза та всі заходи щодо нашої дискредитації, зокрема, листи Шумука у «велику зону», я дізнався значно пізніше від Караванського і Мороза, тобто десь у листопаді-грудні. Це сталося тому, що голодівку я тримав рівно сто діб. Такий тривалий час не був моєю метою, але стільки я зумів витримати, і тюремники пішли на деякі поступки. На 11-й день після голодівки, коли я почав більш-менш переставляти ноги, два санітари в супроводі наглядача завели мене в медпункт для огляду. Зважили. Моя вага була 44 кг. Ще через декілька днів за вимогу Статусу мені дали 3 місяці одиночки.

Зате під час голодівки до мене — а була ж винятково строга ізоляція! — привели Петра Саранчука, який від імені Шумука і Кузнєцова вимагав припинити голодівку, бо, мовляв, я дискредитую людей — нема бажаючих продовжити — і саму голодівку як форму протесту — ніхто в майбутньому стільки не витримає, а якщо оголошувати її з невеликою кількіс-

двері камери. У вічко не заглядає. Я швидко виколупую зі штукатурки контейнер і ховаю його куди треба, самі знаєте. Починаю складати речі, а їх обмаль. З речового складу, так званої каптьорки, інший мент приносить мого наплечника, обшукують і його, і мене виводять до запертки, садять у «ворона» і ним до Потьми. А звідси етапами до Львова.

Розрахунок був «геніяльним». Кагебісти виходили з того, що я, ослаблений голодівкою, депресований конфліктом, не чинитиму сильного опору і вони мене зламують. Через тиждень як «пряник» дали побачення з дружиною. Особисте. На три доби! Навчений досвідом, я не відкладав і відразу ж позбувся контейнера. Його заховала Марія. Забрали мене з побачення через півтори доби, мотивуючи тим, що порушуємо режимні правила, мало розмовляємо, дружина не агітує мене каятися. А ми справді обговорювали тільки побутові теми, і хоч не мали паперу та олівця, більше спілкувалися письмово: Марійка замісила й розтачала великий шмат тіста, посипала борошном і ми, наче на шкільній дошці, писали сірником. Виходило чудово: написав, прочитала, стер. Знову написала, прочитав, стерли. Наглядачі декілька разів вривалися, обшуквали кімнату побачень і, нічого не знайшовши, йшли, бо Марійка під час обшуку саме «розточувала» тісто справді «для лапші». Але тиша їх дуже насторожувала, тому нас передчасно позбавили побачення. Хоч, можливо, так і було задумано. Забираючи передчасно з побачення, мене ретельно обшукали, а Марійку пропустили через гінекологічне крісло. На її обурення ніхто не зважав, але контейнер був в іншому місці... Так доволі легко, щасливо і без пригод моя праця опинилася у «великій зоні». Марійка її переписала, точніше, розшифрувала

з допомогою шестикратної лупи. Надрукувала на машинці. Зеньо Красівський під столом на випадок камери спостереження у хаті Михайла Гориня перезняв «Грані культури» на плівку. Через добрих знайомих Ярослави Менкуш, які приїхали до Львова з Англії (пам'ятаймо, що це роки так званої «розрядки»), плівки вже в січні 1977 року також без пригод опинилися в Лондоні у видавництві «Український визвольний шлях». Воно попросило Леоніда Плюща написати закриту рецензію, в якій він, загалом позитивно оцінивши роботу, подав декілька категоричних умовиводів:

- а) в Україні зараз немає публіциста такого рівня, що міг би написати цю роботу. Це під силу хіба Іванові Дзюбі, але він уже написав «Інтернаціоналізм чи русифікація?» з марксистських позицій, а ця праця написана з ідеалістичних і націоналістичних, державницьких позицій, чого Дзюба не міг би зробити;
- б) в анотації сказано, що книжка написана в ув'язненні, а в советських тюрмах і лагерах цього взагалі не можна зробити навіть теоретично: зробити це означало б звершити подвиг, і це ще раз засвідчує неправдивість історії вивезення роботи з СРСР;
- в) на думку Л. Плюща, «Грані культури» написав один з ідеологів ОУН у діаспорі, аби показати, що ОУН має зв'язок і пряму дотичність до тих процесів, які відбуваються тепер в Україні.

Такою рецензією Плющ «зарубав» видання книжки аж на сім років. Марійка машинописний варіант книжки запустила у Самвидав. Її поширювали і цілою, і частинами, а в Лондоні праця лежала у видавництві без руху. Лише коли на Захід знову

прибула одна із частин, у Лондоні заворушилися й видали книжку аж 1984 р. Щоправда, з передмовою видатної особистості діаспори — Богдана Стебельського. Мій рукопис знову начебто герметично запакували у целофан і заховали: закопали у вазон із квітами, де він спокійно зігнив, адже квіти поливали. Я вважав, що робота, як багато інших матеріалів, пропала. І тільки на початку 1990 року Зеньо Красівський зробив мені подарунок з двох примірників, що їх передала для автора Слава Стецько. Але зі власним коментарем: «Іване, прочитавши книжку, я переконався, що і ти маєш пряме відношення до українського націоналізму, а я весь час думав, що ти, як і Чорновіл та інші, звичайний дисидент». Книжка здобула визнання, стала лауреатом Фундації Антоновичів 1985 року і того ж року була перевидана англійською мовою. Та це вже інша тема.

Повернімося до тюремного буття. Після побачення кагебісти взялися мене ламати. Обіцянками, що відразу ж звільнять, якщо покаюся, дадуть закінчити університет, захиститися, квартиру, роботу тощо. І погрозами: згнию у тюрмі, дочка і племінники не будуть вчитися у вузах; шантажем — під час етапів кидатимуть до кримінальників, які або «на ніж посадять», або «опустять», тобто згвалтують. Як завжди у таких випадках погрозами займався один кагебіст, обіцянками — інший. Зовні виходило так, що вони начебто й не знають один одного. Насправді ж спільно з психологами розробляли план дій і схема роботи залишалася вже звичайною. Отож окрім того, що голодівкою я був ослаблений аж до краю, духовно залишався сильним і моя позиція щораз більше руйнувала їм психіку. Хоч я тримав себе спокійно, не називав їх фашистами, але вони — і «добрий», і «злий» — частіше почали зрива-

тися, кричати, ледь не в істерику впадати. Можливо, грали, а може очікування були надто великими, а також тиск начальства вже на них виводив обох із рівноваги. Мене викликали два-три рази на тиждень. А вже через чотири, хай п'ять тижнів отак несподівано, як узяли зі Соснівки, так і зі Львова забрали гвалтовно: десь за годину до «подйому», тобто близько п'ятої ранку, мене розбудив наглядач кагебістської тюрми «на Лонцького» і тихим голосом сказав: «Хто на Г?», хоч у камері більше нікого й не було: я ще в день прибуття поставив умову, що хочу бути один, тим більше, що й термін одиночки ще по суті не закінчився, інакше взагалі не розмовлятиму. І кагебісти залишили мене одного. Отож коли я відізався, що я Гель, мент уже голосніше сказав: «Одевайтесь, бистро собірайтесь на виход с вещами». Щоправда, дав мені можливість помитись у туалеті. Через годину-півтори з проходженням усіх «процедур» — обшуку, передачі конвою, заштовхування як «полосатого» в одиночний бокс «воронка» — я вже їхав до тюрми «Бригідки», де ще взяли в загальний салон декількох кримінальних в'язнів і повезли у «п'ятий парк» — залізничний термінал, у якому формували поїзди на різні напрямки, чіпляли вагон-зак, де був спеціальний майданчик для етапних в'язнів з конвоем і собаками, і звідкіля в'язнів саджали в «купе» вагона. Звідтіля поїзд прибував на головний двірць Львова і, забравши нормальних пасажирів, курсував по «необійятних просторах ССРСР». Наші етапні станції були коротшими: Львів — харківська «Холодна Гора» — Воронеж — Рязьк — Рузаєвка — Пенза-2 — Потьма і «рідна» Сосновка.

У Сосновці мене кинули в камеру, де вже були Святослав Караванський, Валентин Мороз, Юрій Федоров, Іван Лозин-

ський та Остап Кнап. Почався обмін інформацією. Караванський розповідав, як розгортався конфлікт після спроби Шумука залучити Мороза на свою сторону і оцінки Мороза як такої, що загалом мужніми людьми — через інтриги і підступи, як-от тепер в Україні Медведчук і Тимошенко, — крутять як хочуть Кузнецов і Мурженко. Мороз скаржився, що під час голодівки Ребрик брутально викрикував під дверима камери образливі фрази. В одиночці я їх чув особисто. І знав джерело гідотної інформації, а також те, що Мороз підтримав мене голодувкою за Статус політв'язня — голодував 65 діб і, наживши пролежні, зняв. Але мені невідомо було про обговорення українцями конфліктної ситуації і того, що після висловлених думок Мороз став основним «винуватцем» і об'єктом цькування номер один. Саме тоді Романюк розповів про Раю, а коли Мороз оголосив голодівку як продовження боротьби за Статус політв'язня, Ребрик «допомагав» і морально «підтримував», вигукуючи під дверима камери [... вульгарні слова на адресу Мороза і Раїси]. Так він вигукував щодня під час виводу на роботу і з роботи. Вважаю, що це стало головною причиною скандального розлучення Валентина з Раєю вже в Америці.

Причиною такої ненависти Ребрика, Шумука, Романюка до Мороза, розпаленої ще Кузнецовим — «Вот напишу тьотке (Єлені Боннер) і Сахарову, что ты антисемит, і нікто о тебе і не вспомніт, будешь сидеть політїческїм трупом і нїм і подохнешь» — була елементарна заздрість.

Світличний, Чорновіл і я зробили дуже багато, щоб підняти популярність Мороза до найвищого рівня. Іван постійно звертався до Заходу з інформацією про арешт і суд Валентина, поки сам був у «великій зоні». В'ячеслав присвятив п'ятий

номер «Українського вісника» Аллі Горській і Валентину Морозу, я зібрав усе, що написав Мороз, і видрукував зі своєю передмовою грубу книжку «Серед снігів», яку передав за кордон і вона була надрукована на Заході. [Уточнення: Аллі Горській присвячений IV номер, у IV і V номерах є кілька матеріалів про В. Мороза. — Ред.]. Отож, коли спалахнув ще локальний конфлікт, Валентин був на вершині слави. До нього писали сенатори, конгресмени, громадські діячі тощо і значна частина кореспонденції доходила як у Владимир, так і в Сосновку (Валентин за вироком мав 6 років «критої» тюрми і сидів у Владімірі). Це викликало шалену заздрість.

А Ребрик, скажімо, був старшиною понадстрокової служби в Советській армії, служив в авіації радистом. Коли він разом з екіпажем летів скидати випробувальну атомну чи навіть водневу бомбу на острів Таймир, щось там це спрацювало як слід, бомба передчасно вибухнула, літак не встиг відлетіти й вибухова хвиля догнала літака, добре його струснула, Ребрика сильно вдарило головою об борт літака, внаслідок чого він почав утрачати зір. В армії з інвалідами, та ще «западніками», довго не церемонились — списали на «гражданку», визначивши малу пенсію. Добиваючись уже на Івано-Франківщині підвищення пенсії, він вийшов на дорогу антирадянщини. Проводив її в усній формі, за що отримав 3 роки суворого режиму. Так ми зустрілись 1967 р. в Явасі. У 1974 р. — у Сосновці за аналогічні дії. Я намагався залучити його до голодівок, інших форм протесту, але для цього людині потрібно мати високу мету, посвяту, волю до дії тощо. Отож він швидко опинився в товаристві Шинкарука і освоїв його методу боротьби «за справедливість» — молотком по колінах. Після скандального самови-

криття Шинкарука в гомосексуалізмі — його застали під час акту з іншим в'язнем наглядачі й співкамерники, коли виводили їх з другої зміни, — щоб уникнути посміховиська, Шинкарука ізолювали в одиночку, не виводили на роботу і незабаром відправили у Владімір, куди повезли й Шухевича. Але Ребрик, минаючи камеру Шинкарука, нічого образливого йому не кричав. Тільки Морозові. Коли не стало Шинкарука, Ребрик немов послухний козачок виконував доручення Кузнєцова. Отож група зосередила свою увагу на Морозі. Ребрик вигукував брудні гасла, інші висміювали його заняття системою йоги, ще дехто знущався над його апелюванням до правил чесної гри та національної солідарности, коли потрібна просто перемога. Удар нижче пояса, листи Шумука, звинувачення в антисемітизмі, створення комітету, яким маніпулював як хотів Кузнєцов, і заочний суд «трійки ОСО» — Кузнєцова, Шумука і Романюка — ось результат тих пристрастей, що їх розпалив Кузнєцов, аби морально знищити своїх суперників-опонентів і диктувати людям свої правила гри. Відомо ж, що коли неформальна група людей об'єднується і повстає проти донедавна (до бунту) визнаваних нею цінностей чи лідерів, то будь-якою ціною намагається знищити оті цінності або при-своїти їх, а лідерів трансформувати в аутсайдерів. Ситуація в лагері особливого режиму — класичний приклад висловленої тези.

Отож після повернення зі Львова я почув від Караванського і Мороза про розвиток конфлікту і події, які відбулися за час моєї відсутности. З Морозом я зустрівся вперше за багато років — від часу нашої дискусії щодо оприлюднення статті «Серед снігів», у якій він гостро пройшовся по Іванові Дзюбі, а я виступав не менш гостро проти її публікації, наші дороги не пере-

тиналися: його арештовано 1 червня 1970 р., мене — 12 січня 1972 р., зустрілися в кінці листопада або на початку грудня 1975-го. Він зумів ще декілька разів вигукнути у моє вікно, що виходило у прогулочний дворик: «Іване, тримайся, я тебе підтримаю». Але за це отримав 10 діб карцеру, а після карцеру його вже виводили в інший дворик. Оголосивши голодівку, зумів протримати її 56 або 65 діб. Точної цифри, на жаль, не пам'ятаю. Дуже тривалу, але на більшу не мав сил. Оте постійне цькування Ребрика його добивало. А ще голодівка у Владімірі і в Соснівці суттєво відрізнялися жорстокістю підходів медперсоналу до примусового годування: у Владімірі починали примусово годувати з п'ятої чи десятої доби й годували постійно через день, через деякий час — щодня, а в Соснівці починали годувати після остаточного виснаження — на 20 добу, на 25-ту — так мене, фізично слабкого о. Романюка — на 16-ту, а під час моєї стодобової голодівки наглядачі з фельдшером прийшли на 32 добу, викрутили назад руки, завели їх у наручники, фельдшер роторозширювачем розкрив рот, щипцями витягнув язика, встромив шланг з лійкою і влив через неї два 450-грамових горнятка ріденької манної каші. (Деталізую для тих, кому невідомо, що таке голодівка й навмисно принижуюче людину штучне, примусове годування. Часто в'язні психологічно не витримували такого приниження й знімали голодівку). Окрім того В. Мороз дістав пролежні. Справа в тому, що у тривалій голодівці людина силою волі мусить заставити себе встати і, опираючись руками в стіну, зробити хоча б декілька кроків в один бік і назад, знову туди ж і назад, аби не віднялися ноги від тривалого нерухомого лежання (так сталося з Анатолієм Лупиносом) і перевертатися з одного боку на інший, хоч

це також важко знесилений до краю людині, інакше лежання на одній спині приводить до пролежнів. Голодівка — сильний і результативний інструмент політв'язня проти тюремників. Вони дуже бояться голодівки й готові йти на поступки, особливо коли про неї говорить світ, тобто коли голодівка підготовлена заздалегідь. Але часто випробовують силу духа людини. Тому слабаку її краще не починати, а шукати інші способи, інакше відбудеться профанація заходу. Тому у Соснівці за Статус політв'язня голодівки оголошували лише я, Мороз і Караванський — називаю у часовій послідовності, а згодом на Уралі в Кучино знову я, Вікторас Пяткус та Василь Стус. Це до початку 1982 року, бо в грудні 1981 року мене вже кинули на етап у Комі республіку — на заслання. У Соснівці ще 16 днів голодував о. Василь Романюк. Не говоритиму про 10 грудня — День прав людини, 12 січня і 30 жовтня — Дні українського і советського політв'язня — тоді голодувало більшість українців, литовців по одній чи три доби. Але піст одного дня годі вважати голодівкою.

Етапи до Львова і назад не вельми сприяли моєму відновленню в силах після такої тривалої голодівки. Але тюремники відразу ж після приїзду почали виводити мене на роботу й вимагати норму. Тому, щоб не сісти зимою в карцер, мусів працювати. Нашу камеру виводили на роботу з камерою Романюка, Осадчого, Ребрика, Шумука, а також литовців і Мурженка. Сталося це під час другої зміни. Була година 10-та вечора. Я ще працював у цеху, а Мороз із Романюком у прогулочному дворіку виясняли взаємини — хто в лагері розповсюдив інформацію про Раю. Вона його пекла, бо про це, коли я приїхав, говорили всі і ніхто не залишався байдужим: одні обурювалися

поведінкою Раї — в ув'язненні кожен переживає за долю сім'ї, здоров'я дітей, міцність родини, тож одні співчували, інші не вірили огидній вістці, ще інші злорадствували й насміхалися. Ми з Морозом ще не встигли поговорити на цю делікатну тему. Але Караванський запитав, чи про щось знаю. Я відповів, що Романюк розповідав мені ще задовго до скандалу та голодівки, але я дуже просив його не розповідати це нікому. Оголосивши голодівку, я вже не бачив о. Василя. «Може, до вашої голодівки він про це мовчав, але після скандалу з Кузнецовим бруд про Раю був в усіх на язиках як «аргумент» проти Мороза. Тому і Ребрик викрикував той бруд — на догоду Кузнецову», — пояснив мені Караванський.

Отож я ще шліфував кришталь на великій чавунній шайбі, коли до мене підійшов Мороз і попросив вийти у прогулочний дворик. Він пішов туди знову, не чекаючи на мене. Я дошліфував «шоколадки» з кристалю, які лежали на шайбі, вимкнув її і вийшов у дворик. У ньому з однієї сторони високого паркану ходили туди-сюди Мороз і Романюк, емоційно жестикулюючи руками та гостро розмовляючи, а з другої сторони — Шумук за тією ж схемою ходив у дворику. Коли я підійшов до Мороза і Романюка, Валентин запитав мене: «Іване, чи Василь говорив тобі про Раю, бо він каже, що це не від нього вийшло». — «Так, говорив, він приніс цю новину з побачення і я дуже просив його не розголошувати її, бо це може бути провокацією КГБ проти Мороза перед його приїздом у лагерь». Василь істерично, а був він дуже емоційною людиною, почав кричати: «Ви що, хочете з мене стукача зробити!» Але ні він, ні я з Морозом навіть не могли й подумати, щоб хтось когось ударив. Зате Шумук, як згодом розповідали Караванський і Мурженко, за-

йшов із дворику в цех і також істерично почав кричати: «Гель і Мороз б'ють Романюка!». З цеху вискочили Ребрик і Осадчий і накинулися на мене, почали бити по голові, копати ногами. Від несподіванки я навіть не захищався, бо був немов би шокованим — адже не чекав такого. Романюк сам кричав ще голосніше і намагався собою закрити мене. Але спалах люті був некерованим. Лише коли вибіг Мурженко, то він разом з Романюком перекрили доступ до мене двом «бойовикам». А Мороз, коли з цеху вибігали Ребрик і Осадчий, залишався стояти й опинився дещо позаду нас із Василем, бо ми продовжували йти, як ходили. Побачивши, що мене б'ють, Мороз не кинувся на захист, а сховався в цеху, де були інші в'язні, які й не чули, що відбувалося в дворіку.

Наступного дня у другу зміну вже не вийшли ні Романюк, ні Шумук, ні Осадчий. Тільки Ребрик свідомо, за вказівкою Кузнецова, пішов на роботу з нашою зміною, аби наглядати, що в цеху діється, та попереджувати: так, мовляв, буде з кожним, хто не дотримуватиметься правил, встановлених Кузнецовим. Щойно нас вивели в цех, як він підійшов до мене і сказав: «Ну що, сподобалася тобі вчорашня наука? Ми тебе поставимо на місце». Цей зухвалий цинізм мене вивів із себе. Я поставив йому зустрічне питання: «Чому ти мене вчора бив?» Він усміхнувся, а я врізав йому в пику. Відразу ж ще раз і ще раз. Тепер уже він від несподіванки на мить розгубився, але почав відбиватися. Хотів ногою з відстані дати мені в пах. Та я ногу перехопив руками, викрутив її і Ребрик гепнувся на підлогу. Підбігли в'язні, розірвали нас, а через хвилину — наглядачі, бо хтось натиснув на кнопку сигналу. Ребрика забрали в камеру. Наступного ранку Ребрика з демонстративною

помпою повезли в лікарню в Барашево, звідкіля інформація про скандал на особливому режимі розійшлася по всіх зонах. В інтерпретації, звичайно, Кузнєцова. За увесь цей час нікого з нас у Барашево, де можна було зустрітися з в'язнями інших лагерів, не возили. Ні Караванського, ні Мороза, ні тим паче мене, хоч після голодівки я почувався дуже слабким.

Після Ребрика в Барашево повезли Шумука, де він зустрівся з Чорноволом. В'ячеслав почав дорікати Шумуку за листи-доноси, які Шумук висилав до знайомих у «велику зону», та інтриганство на спецу. Шумук у відповідь ударив В'ячеслава по лиці. І коли повернувся з Барашева, перед усіма хизувався, що дав ляпаса Чорноволу. Після мого повернення з Комі 1987 року я запитав В'ячеслава, що там відбувалося між ним і Шумуком і за що він отримав удар від Шумука, бо ми той удар сприйняли як моральну підтримку Чорноволом нас. В'ячеслав на моє запитання дуже гостро прореагував і обурювався тим, що Шумук хвалився кожному прибулому листами, які він писав, а також тим, що разом з Кузнєцовим поставив на місце Геля, Мороза, Караванського, які задля власної слави видумували різні приводи для голодування — Статус і дні політв'язнів, Кодекс чести, День прав людини — і вимагали цього від людей, а більшість не хотіла включатися в протести. Чорновіл сказав, що Шумук, очевидно, не володів інформацією, як до участі в протестах ставляться в інших лагерах, і, сподіваючись на підтримку В'ячеслава, був з ним відвертим. Він не чекав іншої реакції Чорновола, тож коли В'ячеслав назвав це підлістю й інтриганством, а листи — доносами, Шумук справді вдарив його по лиці.

Але В'ячеслав не відповів на удар, лише схопив його за руки, щоб Шумук більше не намагався вдарити, і сам почав бити

Шумука словами. В'ячеслав сказав мені: «Іване, я довів його до того, що Шумук упав на коліна, почав проситися, розпочав каятися. Я сказав, що про підлість щодо Світличних дізнається цілий світ, а також за розпалювання скандалу зі шкурницьких мотивів. Після цього Шумук відчув себе морально знищеним, і поки ми були в Барашево, він почувався винним. А те, що ти кажеш, як у Соснівці він хизувався тим, що бив мене по лиці, підтверджує його внутрішню підступність, ницість духу, брехливість». Такими були взаємини, зі слів Чорновола, між ним і Шумуком у Барашеві під час їхнього перебування в лікарні.

Після прибуття в лагерь Олександра Гінзбурга [влітку 1978. — Ред.] психологічна атмосфера докорінно змінилася. Він демонстративно почав працювати. І хоч робота була важкою і брудною, він не купував норм за «моргушки». Що більше: свідомо почав їх знецінювати — отримував їх багато і задарма роздавав бажаним. Так що ні Кузнецов, ні хто інший уже не міг дешево купляти норми чи дієти. Гінзбург відразу ж включився в протестні акції. Це викликало значне напруження між ним і Кузнецовим. Прибуття Олекси Тихого також пом'якшило ситуацію. Але він зберігав нейтралітет, і це не сприяло ні одній, ні другій стороні. Та Олекса незабаром після приїзду, немов би солідаризуючись із нами, оголосив голодівку за Статус політв'язня. І тримав її понад п'ятдесят діб, а коли зняв — зіткнулося два методи виходу з голодівки: Караванський мав справді потужний організм — його шлунок працював, як трактор і, знявши голодівку, він починав їсти все, що було в пайці, вже на другий-третій день. І не мав проблем. Я ж, отримавши величезний досвід, дотримувався правила, що з голодівки треба виходити не менше 10 днів і лише на 10-12 добу починати

споживати всю пайку. Олекса прислухався до поради Караванського — після майже двомісячної голодівки відразу ж почав їсти тюремну пайку, щі та кислий і глевкий хліб, що моментально зіпсувало йому шлунок. Упродовж чотирьох місяців з Тихого буквально лилося. З'явилася виразка шлунку, якої він уже не позбувся аж до смерті, бо дієти йому не виписували. А купувати він демонстративно відмовився.

Приїзд Левка Лук'яненка (в другій половині 1978 року. — Ред.) остаточно поклав край конфліктові, хоч листи Шумука він називав доносом і продовжував так оцінювати їх у присутності Шумука. І, очевидно, саме тому частина людей відійшла від Шумука і Кузнецова і «переорієнтувалися» на Лук'яненка і Гінзбурга. А вони щораз більше переконувалися, що конфлікт не мав ні ідеологічного, ні антисемітського змісту, як це намагалися подати його ті, хто конфлікт спровокував, кажучи словами Чорновола, з особистих шкурницьких інтересів. Уже через деякий час Мороза і Левка перевели до моєї камери, з якої пішов Мурженко, а трохи згодом і Лозинський та Кнап. Утрюх нам було добре і психологічно, і просторово, бо в цій камері спочатку утримували 8 осіб, згодом 6, наостанок — трьох. Та незабаром Мороза, Гінзбурга та Кузнецова взяли на етап, повезли в Москву, а звідтіля видворили за межі СРСР, обмінявши їх на советських шпигунів (27-28 квітня 1979 року). У цій камері я написав заяву-протест, у якій уперше, в 1977 році, вжив термін «сатанинська імперія», за що отримав 15 діб карцеру. Кагебіст мене «авторитетно» попередив, що може бути й новий тюремний термін. У цій же камері (№8) за моєю пропозицією і окремими пунктами Левко Лук'яненко написав, а я редагував

відоме «Звернення українського національного визвольного руху в справі української самостійності».

Найважливішим для мене було сформулювати тези документа так, щоб у ньому фігурували терміни «самостійність», «державність», «визвольний рух» тощо. Бо в більшості заяв чи скарг в'язнів фігурували «порушення прав людини», скарги на сваволю тюремників, протести проти посилення тюремного режиму і т.п. Тому я наполягав саме на такому формулюванні документа і, редагуючи його, я додав декілька формулювань. Левка, як справжнього державника, не треба було особливо переконувати в нагальній потребі таких звернень, але частина в'язнів ще боялися вживати слова «самостійна Україна». Це було зроблено. Ми також спільно підбирали прізвища людей, які мають стояти під цим Зверненням, які не відмовляться на випадок провалу. Левко відкинув і прізвища Шумука, Романюка, Осадчого, бо поряд з їхніми не хотів ставити свого. Я, звичайно, не заперечував. Тому від особливого режиму під документом, окрім Левка, мене і Олекси Тихого, нікого більше не було. З людьми, чії прізвища ми поставили під «Зверненням...», не було заздалегідь узято їхню згоду, адже більшість із них утримувалися в інших лагерах. Але так ми і планували: під «Зверненням» мали стояти прізвища в'язнів усіх поколінь, щоб показати спадкоємність боротьби за самостійність України. На Заході такі речі сприймалися не вельми позитивно — ми це знали, — бо ССРСР звинувачував Захід у тому, що він підтримує політику посягання на територіальну цілісність ССРСР, а саме у Прикінцевому Акті утверджувалася не порушність і цілісність повоєнних кордонів європейських

держав. Але для українців визначальним був саме розвал СРСР і самовизначення України.

Сказане не означає, що я недооцінював правозахисний рух. Відразу ж після прибуття Олекси Тихого, тобто орієнтовно в листопаді — грудні 1977 р., я передав заяву про прийняття мене в УГГ, однак Морозова реакція була негативною: «А що ти, Іване, будеш робити в УГГ — ти ж слюсар». Заява чомусь не потрапила ні до Києва, ні на Захід. Не знаючи про це, я не дублював заяви. А повернувшись у 1987 р. з Комі, не вияснював, є я членом Групи, чи ні, і не шукав винних. Бо і без цього роботи було більше, ніж міг виконати. У моїй хаті постійно були Чорновіл, Красівський, Михайло і Богдан Горині, Василь Барла-дяну, Павло Скочок, обговорювалися різні проблеми, я був відповідальним секретарем «Українського вісника», отож про формальний вступ не було й мови — я був учасником усіх нарад, «у курсі» всіх подій. Але заяви також не подавав. Зате ще до мого повернення з ув'язнення заяву в УГГ подала моя дружина Марія. Однак і вона не фігурує як член УГГ. Ніхто з нас не сприймає це, звичайно, як життєву втрату, йдеться хіба про рівень діловодства: одних зараховували без їхнього відома (Шухевича, наприклад), інших оминали навіть з поданими заявами.

Інтерв'ю з Іваном Гелем розтяглося на три тривалі розмови, почавшись 25 червня 2003 року у телецентрі на вулиці Мельникова, 42, в Києві, а завершилась у Львові 11 вересня. Публікуємо уривок із цієї розмови Івана Геля з Вахтангом Кіпіані та Василем Овсієнком.

ЙОСИФ ЗІСЕЛЬС

«БУДУВАТИ ПОТРІБНО ТЕ, ЩО ТОБІ БЛИЖЧЕ»

1978 року **Йосиф Зісельс** вступає в Українську Гельсінську групу. Того самого року був заарештований і засуджений до 3 років позбавлення волі в колонії посиленого режиму за «наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад». 1984 року знову засуджений до 3 років позбавлення волі в колонії суворого режиму. 1987 року відмовився від запропонованої амністії, оскільки не хотів підписувати зобов'язання з відмовою від політичної діяльності.

— Йосифе, 1988 року в Чернівцях було створено Єврейський громадсько-культурний фонд, у якому згодом почали видавати інформаційний бюлетень. Яким чином створювалося єврейське середовище наприкінці 80-х років — нове єврейське середовище? Яку роль ви в ньому відіграли?

— Особливого «єврейського сентименту» в 1970-ті роки у мене не було. Я контактував, звісно, з групами «відмовників» у 1970-ті роки і в Москві, і в Чернівцях, де я жив, але це не домінувало в моїй діяльності в ті роки. Коли я був

ув'язнений, то мені надсилали багато листів. У перший раз і вдруге.

Причому більшість листів було саме єврейських. Незнайомі люди, активісти, ті, які сиділи як «відмовники», уважали своїм обов'язком листуватися з ув'язненими. Коли я був уперше ув'язнений, мене навіть хотіли оголосити «в'язнем Сіону». Дружина поцікавилася у листі: чи не заперечую я. Але я відмовився від цього статусу, оскільки не був в'язнем Сіону, тобто не боровся. Я сам не хотів їхати до Ізраїлю перед першим ув'язненням, відстоював свободу еміграції, але в рамках загальної Декларації прав людини і в рамках інших прав. Але що сталося? Під час моїх двох арештів, у перерві між ув'язненнями з 1981—1984 років, у найчорніший період самвидаву та дисидентського підпілля, коли люди не виходили з-за ґрат, коли їм у таборах давали другі терміни, був «морок безпросвітний», я називаю це так. А «морок перед світанком» настав 1985-го. Між термінами я їздив до Москви, намагаючись налагодити контакти, оскільки в Києві їх не було. Українські контакти, які

Йосиф Зісельс і Вахтанг Кіпіані

мав з 1970-х років, дуже сильно ослабли. Я нікого не зміг застати 1982-го року, адже багатьох посадили вдруге. І втретє посадили. Поїхав до Москви — там нікого не знайшов, окрім якихось єврейських відмовних груп, що ледь жевріли, викладання івриту та ін. Я шукав можливість активності між термінами на початку 1980-х років, але, на жаль, не знайшов можливостей для досить адекватної активності. Натомість у 1980-ті роки посилювався єврейський сектор моєї діяльності. У Чернівцях ми з приятелями намагалися налагодити вивчення івриту, робили з підручників плівки, копіювали.

— **Який рік?**

— Наприкінці 1981-го я звільнився, отже, 1982-й чи 1983-й... До другого арешту в 1984-му. Разом зі мною ув'язнили двох моїх приятелів, євреїв, які до дисидентства не мали жодного стосунку. Вони, швидше, були єврейськими націоналістами — Леонід Шрайєр і Яків Розенберг. Саме Льоня Шрайєр копіював підручники івриту. У нього під час обшуку знайшли цю плівку. Отже, акценти моєї діяльності дещо змістилися між арештами, а також під час мого другого ув'язнення, коли мені активно надсилали листи. Коли я звільнився, відразу подався до Сахарова, активно з ним спілкувався...

— **Це який рік?**

— Жовтень 1987 року. У мене ще був рік нагляду в Чернівцях, але дорогою я заїхав до Сахарова у Москву, потім — у Пітер. За три дні я встиг там побувати. Перебуваючи на зоні, читаючи там журнали, ми відчували загальну ейфорію кінця 1987 року. Сахаров просив мене не висовуватися, посидіти тихо деякий час. Це, до речі, мене дуже здивувало. Адже здавалося, що вже настала цілковита свобода, тобто роби, що заманеться.

Єврейські кола 1987 року в Москві були дуже активними. Тоді вже почали відпускати «відмовників», які сиділи по 16 років із початку 70-х через відмову, зокрема почали відпускати чернівецьких. Активно працювали курси івриту. У Москві вже видавали бюлетень з питань репатріації та єврейської культури.

Постало питання вже не руйнувати і чинити опір. Зруйнували, припустімо, або саме зруйнувалося (я не перебільшую роль дисидентів у цьому зламі!). Що тепер? Отже, щось треба будувати. Руйнувати може практично кожен, натомість будувати потрібно те, що тобі ближче. Те, в чому ти можеш знайти в собі якийсь базис, якусь основу, від чого ти можеш відштовхнутися. У мене стався цілком природний зсув в єврейські теми. Я виріс в єврейському місті, в Чернівцях, серед євреїв. Усі роки до ув'язнення присвятив НЕ-єврейським справам.

Я відновив свої українські контакти. Чорнівчани прийжджав до мене, коли я перебував під наглядом у Чернівцях. Ми створювали Українську Гельсінську Спілку. Він співпрацював з «Вісником». Я готовий був брати участь у цьому теж, але все-таки в мені стався якийсь зсув. Я це часто обговорював і з Горинем, і з Чорноволом: кожен знає щось своє краще, ніж інше, навіть яке він добре знає. Потрібно відбудовувати те, що ти добре розумієш і знаєш. Я виріс у єврейській родині в українському місті, тому такий перехід до єврейства був досить органічним. Оскільки я сидів під наглядом і мені було заборонено виходити ввечері в місто, не можна було нікуди їздити, то у мене вдома почав збиратися «гурток» з кінця 1987 року.

Я вже був літній чоловік, мені вже було за сорок, і до мене почали приходити молоді люди... Тоді вже було не так страшно, як після першого арешту, після «морозу». 1982 року

Я пам'ятаю перший Йом-Кіпур 1988 року, в якому я брав участь, оскільки вже не був ув'язнений. Він був грандіозний у Чернівцях. Просто було перекрито рух на вулиці, прийшли тисячі людей. Потім уже почалася Велика Алія, і, звісно ж, ніколи вже таке не повторювалося.

— **А що собою являв цей рух?**

— Це ніби відродження духу, тому важко сказати, що це був за рух. Наприклад, той гурток, який збирався у мене вдома, — це була така спонтанна, хаотично виникла форма. Я навіть сам не знав, що з цим робитиму. А тут цілком природно зібралися люди, почали обговорювати. У Чернівцях ніколи не існувало сильного українського руху, не беручи до уваги 1940—1950-х років, коли були ОУН, УПА. У 1970—1980-х роках у Чернівцях не було сильного українського підпілля. Я їздив до Львова, Києва для налагодження контактів. У Чернівцях я нікого не зустрічав. Я там розшукував кого-небудь з ув'язнених. Стороженця, пам'ятаю, хтось у психлікарні навіть був, займався...

— **Намагалися відшукати когось із ув'язнених?**

— Так. Було декілька ув'язнених, але вони відбували невеликі терміни, не мали зв'язків, лише одиничний випадок якогось опору. А ось із цього гуртка, власне, і почалося: організували свята, розмірковували, що робити. Навесні, у квітні, коли стало тепліше, вирішили вийти на єврейський цвинтар. Це була перша наша громадська акція — догляд за єврейським цвинтарем. З цього, власне, усе й почалося. Решта була потім. Свята, цвинтарі. Потім десь з червня 1988 року я умовив викладати одного свого знайомого, який знає іврит, адже сам його вивчав за Торою. Він був дуже обережним.

Я пропонував йому викладати ще на початку 1980-х, проте він тоді відмовився. Перший гурток івриту в нас був започаткований десь у червні 1988-го року. Його членами були люди, які зацікавилися івритом.

— **Скільки приблизно?**

— На мою думку, не більше 20 осіб. Тим паче, що це був не постійний склад, кістяк був чоловік 10. Ось з цієї основної групи — гуртка івриту — потім почали відбуватися, власне, всі інші наші заходи. Це був початок червня. У липні ми оголосили про створення ініціативної групи щодо єврейського фонду. Спочатку вона називалася Чернівецький єврейський громадсько-культурний фонд (стосовно наших справ на цвинтарі). Потім — група зі створення фонду [3 серпня 1988 — Чернівецький єврейський громадсько-культурний фонд. — Ред.]. У серпні вийшов перший номер бюлетеня. Я як старий підпільник, як співробітник «Хроніки», природно, не припускав, що можна вести якусь діяльність без інформаційного видання... Це ази просто...

— **Ви і з «Хронікою» співпрацювали?**

— Звісно. У мене було багато матеріалів за 1970-ті, 1980-ті роки, а також бюлетенів про московську психіатричну комісію в ті роки. Я співпрацював практично з усіма редакторами «Хроніки», готував дуже багато матеріалів про Західну Україну. Вони були здебільшого психіатричні, я ж спеціалізувався на психіатрії.

— **Дуже цікаво, тому що я Захарову буду пропонувати українські матеріали «Хроніки».**

— Ось і що ще... Уже трохи пізніше, з осені 1988-го, організували недільну школу. По-моєму, Іра Бойко була у нас

першим директором школи. Учителями стали ті, хто відвідували перший гурток івриту. З гуртка івриту вийшли ті, хто почав видавати бюлетень: Володя Бойко (нині в Ізраїлі), Марк Харах (нині в Ізраїлі) і мій брат, Семен Зісельс. Саме вони були основними функціонерами цього бюлетеня. Там були і мої матеріали. Я теж був у редакції, але займався ним менше.

— **Його набирали...**

— Я привіз друкований процесор із-за кордону, з однієї зі своїх перших поїздок. Це було щось середнє між комп'ютером і друкарською машинкою. Він стояв у Володі Бойко. Він і зараз десь у Чернівцях припадає пилом на складі. Це був наш перший друкований пристрій, оскільки у мене колись, ще на обшуках, відібрали всі мої друкарські машинки. Ми на ньому набирали цей бюлетень, а потім на «Ері» його копіювали.

— **А де ви «Еру» знайшли?**

— Знайшли в якомусь проектному інституті, адже це вже не було проблемою 1988 року.

— **По-моєму, це проблемою було її знайти і копіювати.**

— 1988 року? Ну, ми копіювали тут 1989-го року. Наш перший бюлетень координаційної ради зі створення ВААДА України, те, що потім стало «Хадашот», ми копіювали тут. Я навіть пам'ятаю, що копіював в університеті, а також на Леніна, де зараз «Домашня кухня», був проектний інститут. Ми там словнички укладали, переплетені підручники з івриту. Цим займався Шура Котлярський. Саме він знайшов цю точку. Але це вже пізніше. З бюлетеню можна все дізнатися: з осені 1988-го почалися заняття — недільна школа у Іри Бойко; цвинтар тривав усе літо — ми проводили недільники, у яких брало участь 300—400 осіб.

— **Єврейський цвинтар ще не був знищений...**

— У Чернівцях же не один єврейський цвинтар. Два були знищені, причому, як на мене, навіть не під час війни, просто були забудовані. Це були два дуже старі цвинтарі. А два залишилися. Ми на одному з них відновлювали могили рабинів. Восени 1988-го року ми отримали якісь кошти з Хабаду. Приїжджав Михайло Грінберг із Москви, привіз якісь кошти. Ми відновили пам'ятники біля Чернівців, у Вішнеці, Косові, Заполотові. Цим займалися Курбан Машковський, Сашко Машковський — хлопець релігійний, який вів усі свята.

— **Він був Сашко?**

— Він був Сашко. Сам із Хмельницького, одружився з чернівецькою дівчиною. Вони зараз живуть в Ізраїлі, в Кир'ят-Ямі, біля Хеврона, там, де стався терористичний акт. Пам'ятаю, я тоді відразу після цього зателефонував їм.

Бюлетень виходив нерегулярно. Як нам удавалося знайти можливість і сили, ми видавали. Усе було так демократично. Ми друкували фінансові звіти на сторінках бюлетеня, коли збирали гроші на ремонт цвинтаря. У цих бюлетенях ми звітували буквально до копійки... Там містилися передруки різних статей, оригінальні матеріали, декілька моїх матеріалів. Писали мій брат, Марк Харах, Вова Бойко. Потім ми почали передруковувати. Коли я наприкінці 1988-го року вперше побував в Ізраїлі, то привіз звідти німецькою мовою два томи «Історії євреїв Буковини» Хуго Гольда. Він жив в Ізраїлі.

— **Хуго Гольд?**

— Хуго Гольд, так. Ці два томи зараз у Чернівцях. Це єдиний примірник в Україні. Мені подарувала його вдова цього письменника. Книга вийшла накладом усього 500 примір-

Збірник за редакцією Хуго Гольда «Історія євреїв Буковини»

ників в Ізраїлі, по-моєму, 1956 року. У ній багато фотографій. Ці два томи великого формату. Ми почали перекладати їх уривками. У мене у Києві є приятель — Марк Белорусець, перекладач з німецької. Саме він перекладав уривки з «Історії євреїв Буковини». Ми публікували їх у бюлетені. Тоді ж, 1988-го та 1989-го, ми розшукали архів громади.

— У державному архіві, так?

— В обласному архіві. Знайшли довоєнний архів єврейської громади, казенної громади. У Чернівцях є общинний будинок, там була казенна громада, державна організація. Ми переглянули її архів, переклали статут, адже нам було цікаво: чим, власне, тоді займалася громада, оскільки довоєнних чернівецьких євреїв майже не залишилося. Ті, хто

не загинули, то практично всі виїхали: хтось — у Львові, Станіславі, а деякі — в Новоград-Волинському. Ми знайшли декілька літніх чоловік, змогли реконструювати статут, а згодом і опублікували його.

1989-го я був в Ізраїлі. По-моєму, тоді у січні було започатковане Товариство єврейської культури. Партиїні органи намагалися перехопити ініціативу в дисидентства, як і в українському русі. Від обкому партії надійшов циркуляр. Його навіть зараз можна знайти, напевно, в партійних архівах. У Києві призначався Левітас від партії, це робилося через Фонд культури. І в Чернівцях... Тим паче там, у серпні 1988-го року (раніше, ніж у Чернівцях) було започатковане Товариство, але наш Фонд уже тоді існував. Наскільки ми знаємо, наша організація була першою в Україні. Потім, коли почалися партійні рухи, реакція на цю активність знизу, на нас вийшли декілька чоловік, яким обком партії доручив цим займатися в Чернівцях. Це були Леонід Фінкель, діячі колишнього Антисіоністського комітету радянської громадськості. Ха! Партія завжди знаходила одних і тих самих людей — тих, кого вона наприкінці 1970-х — на початку 1980-х використовувала як активістів Антисіоністського комітету. Саме їм доручали відроджувати єврейське життя. Була така собі Женья Фінк — унікальна жінка, підпільниця ще з румунських часів, комуністка, яка закидала гнилими помідорами Жаботинського, коли той приїжджав. Вона жива досі! Просто легенда!

— **Серйозно?**

— Так, жива легенда Чернівців. Головне — вона послідовна антисіоністка, на відміну від інших, які змінювали свої переконання залежно від того, куди подме вітер. Вона антисіоністка

до сих пір! Унікальна людина. Незважаючи на те що я маю протилежні переконання, не захоплюватись не можу. Я її добре знаю. Їй уже зараз за 90 років, але вона ще досить така... Так от її запросили в обком партії... Потім там був такий професор... завкафедри напівпровідників... не пам'ятаю прізвище... Він теж був в антисіоністському комітеті. Я у нього на кафедрі співпрацював. Їх теж запросили в цю тусовку. Вони вийшли на нас. Мене не було, оскільки перебував в Ізраїлі. Я туди вперше поїхав, коли нагляд закінчився. У січні 1989-го року Бойки та мій брат брали участь у створенні Товариства єврейської культури.

— **Тобто неформали влилися офіційно?**

— Це була спроба співпрацювати. З цього нічого не вийшло, звісно. Це були зовсім різні покоління, різні ментальності. Молодь більше орієнтувалася на якісь ізраїльські речі, на літературу, хотіли їхати. Якісь радикальні рухи. [...] На початку 89-року була спроба неформально і формально співпрацювати. Ця спроба, до речі, відображена в бюлетенях. Згодом шляхи розійшлися. Фонд сам по собі залишився, а Товариство саме по собі. Я навіть був заступником голови Товариства єврейської культури, але після кількох засідань звідти втік — просто було шкода часу. Вони намагалися різко звузити всі сектори діяльності, хотіли викладати іврит, а тему Ізраїлю взагалі не хотіли обговорювати. Спочатку це було типово по-радянськи. Адже, зрозуміло, це були люди старшого покоління, які боялися. Вони все життя прожили в страху. Вони присідали, тільки почувши назву «Ізраїль». Але все-таки така спроба була.

Бюлетень проіснував відносно недовго — два або три роки.

— **Скільки всього вийшло номерів?**

— 22, по-моєму, або 23.

— **А тиражі які були?**

— Найбільший не перевищував 500 примірників.

— **Продавали?**

— Боже збав! Тільки розповсюджували серед своїх. Ми ніколи не продавали своїх видань навіть у ті роки. У нас існував збір добровільних коштів. До речі, про нього завжди писали в бюлетені — скільки зібрано коштів на цвинтарі. Бюлетень видавався теж на гроші зібрані добровільно. Але це ж відбувалося ще до павлівської реформи, тому в людей були якісь гроші, тим паче вони мали багато ентузіазму. На ці гроші існував бюлетень.

— **А ваші тиражі?**

— Мої тиражі були — три закладки крізь копірку. 20 примірників, не більше. Ми намагалися потім усе-таки на «Ері» копіювати. Оскільки Чернівці було дуже активним містом, нам хотілося, щоб більше людей знали про нашу активність, щоб залучити їх.

— **Люди, які працювали в редакції, отримували винагороду або все було на громадських засадах?**

— Ні-ні, чисто. У нас навіть учителі івриту не отримували нічого. Олег Бубіс — перший учитель івриту в Чернівцях — завжди працював безкоштовно. Потім його вихованці, які пройшли курси івриту, стали вчителями: Марк Харах, Володя Бойко, Юля Кац. Вона зараз представник консервативного напрямку в русі за незалежність Ізраїлю на території Росії, України, Молдови. Так ось вони всі спочатку працювали безкоштовно. Я навіть не знаю, коли почали оплачувати викладання, напевне, не раніше 1990-го. А це ж витрати часу на підготовку... Але перші два-три роки пройшли повністю без

оплати. Я без особливого смутку говорю про це, оскільки це неминучий перехід до професіоналізації. Не можна викладати на дилетантському рівні. Завжди повинні бути ентузіасти, волонтери, але основний кістяк — це люди, які присвячують увесь час цьому. Ми, до речі, стали першою українською організацією, яка професіоналізувалася. Результат очевидний: сьогодні ті Товариства єврейської культури, які діяли тоді за вказівкою, а потім уже самостійно, нині фактично є химерами. Причина в тому, що вони вчасно не професіоналізувалися. Ми добровільно погодилися на професіоналізацію, на структури з підготовки професіоналів, на різні семінари, курси, на навчання, на контакти із західними фондами, на різноманітні програми, тому, відповідно, вижили.

— Наприкінці 1980-х сталися єврейське зростання інформаційного співробітництва, об'єднання зацікавлених людей, ладних визнати своє єврейство, аби виїхати до Ізраїлю. Ви обмінялися інформацією з іншими організаціями?

— Так, звісно. Ми передруковували з московського бюлетеня у свій. У нашому бюлетені постійно містилися якісь матеріали з московського. У 80-ті московський постійно передруковував нас, оскільки ми мали хороший контакт з Москвою, навіть краще, ніж з Києвом.

— Це який московський?

— Інформаційний бюлетень з питань репатріації, єврейської історії та культури. Є ще архіви цих бюлетенів. Вони почали виходити десь 1986-го.

— А зі львівським чи київським бюлетенями мали зв'язки?

— З Сафаром налагодили зв'язок, коли ми почали співпрацювати в Києві. Зі Львовом був слабкий зв'язок. Коли ми

створили першу координаційну групу вже в Києві щодо загальної української координації, тоді вже виникли зв'язки з цими містами, ми почали отримувати інформацію. Це частково відбито в бюлетені, який видавав Котлярський. Там було всього три або чотири номери.

— **Як він називався? Ну, ось той, що «Хадашот» потім став.**

— Просто був журнал «Хадашот» самвидав. Але перший називався не «Хадашот», по-моєму, а також якийсь «Інформаційний бюлетень». З другого номера він став «Хадашот». Він був ілюстрований. Коли оформлювали, то використовували малюнки Лева Філіпова з Києва.

— **Він був схожий на московський журнал «Коль Ціон»¹, якщо ви пам'ятаєте його? Ось «Хадашот» був зліпок з нього.**

— Звісно, це наш був. Не знаю, копіював чи ні. Ним займався Котлярський, який зараз живе в Ізраїлі. Він випустив три або чотири номери.

— **Перший номер «Хадашот» офіційно вийшов у серпні 91-го року.**

— Там була перерва перед цим. 1989-го, по-моєму, почав виходити «Хадашот». Вийшли три або чотири номери. Всі номери є у мене в архіві.

— **А ви до того «Хадашот» уже мали стосунок?**

— Авжеж, саме я запропонував його видавати Котлярському. І він на моє прохання почав... Він був членом нашої ініціативної групи, викладав іврит, створив клуб «Лави», клуб викладачів івриту.

— **У Києві?**

---

¹ Голос Сіону.

— У Києві, так! Мені дали контакт Котлярського, коли я в травні 1989-го року був на першому з'їзді, конференції з єврейської історії та культури. У Ризі відбувся такий круглий стіл. Я виступав там. Мені дали контакт Котлярського. Коли я повернувся з Риги, то знайшов його. Тоді ми з ним почали співпрацювати. Це з червня 1989-го року. І мені здається теж, коли був «Світлий лямбус», вийшов перший номер бюлетеня, який потім почав називатися «Хадашот». Тому ми і газету 1991-го року назвали «Хадашот».

— А як змінилися інформаційні бюлетені — від чернівецького до «Шофара»?

— Інформаційні бюлетені — це щось таке сухе, що тхнуло самвидавом 1970-х років. Не пам'ятаю хто — чи то Бойко, чи то Харах — придумав цю назву «Шофар». Потім «Шофар» виник у Львові, але це вже пізніше. Наш якийсь час називався «Шофар», але недовго. Тобто потім він припинив виходити. На обкладинці навіть був дідусь з цим рогом, з шофар.

— До цієї нової групи ви мали будь-які контакти з міліцією і безпекою?

— Ні. Зважаючи на моє минуле, нас узагалі обходили в Чернівцях. Не чіпали взагалі. Була спроба восени 1988-го року зробити якийсь крок проти нас. Звісно, що за цим стояли партійні органи та КГБ. Це сталося на газетному рівні: з'явилася стаття в газеті «Радянська Буковина», де йшлося про нас, що ми типу «сини лейтенанта Шмідта», але навіть мене не назвали. Чи не назвали на прізвище.

— А в чому пафос?

— Пафос статті був в тому, що ми якусь активність на цвинтарі виявляємо, а це, швидше за все, шахрайство, афера.

Оскільки назва була «Онук лейтенанта Шмідта», то зрозуміло було, що це аферисти. Але прізвище мого навіть не назвали. Тобто якось так обережно. Старожили, там, звісно, відразу почали говорити: «Їх зараз почнуть ув'язнювати». Це вже смішно було: листопад 1988-го. Саме перед моєю поїздкою до Ізраїлю. Тому, коли я поїхав до Ізраїлю, всі вважали, що я там залишуся.

— **А до видання «Чернівецького проєкту» ви мали не стосунку?**

— Жодного. Ані прямого, ані опосередкованого. Було створене Товариство єврейської культури. Там головував Леонід Фінкель. Він зараз живе в Ізраїлі, є секретарем російськомовної секції Спільки письменників Ізраїлю. У правління входив Бург. Потім Фінкель зібрався їхати до Ізраїлю, тоді я запропонував Бурга. Він очолив Товариство, почав випускати «Чернівецький проєкт». Пафос був саме в ідишистській сторінці. Я мав стосунки до ідишистської чернівецької радіопрограми, тому що я...

— **Це на радіо, так?**

— На радіо, так. І телевізійна передача була. Я там знаходив кошти... «Сохнут» підтримував цю справу.

— **Тобто це все «Чернівецький проєкт»?**

— Звісно. Він ніби і батько, і мати. Цінність була в ідишистській сторінці, адже не було іншої газети в Києві, узагалі в Україні з такою сторінкою.

Деякі матеріали містилися в окремих номерах і у львівському «Шофар», і в київських газетах на кшталт «Єврейських вістей». Журнал, який Тищенко видавав в Одесі, був на івриті, але він теж видавався недовго, раз на квартал.

— **Який відсоток чернівецьких євреїв знав ідиш наприкінці 1980-х років?**

— Я гадаю, якщо ми візьмемо перепис 1989-го року, то там — 16 700 у Чернівецькій області. Зріжемо... Тоді медіанний вік був близько 54 років. Я гадаю, половина з цих людей напевне точно ідиш. Я не знав ідиш, оскільки фактично ріс сиротою. У мене був батько, не було матері, потім була мати, не було батька. Я в родині просто його не чув. Але я його розумію, оскільки сусіди говорили на ньому, батьки друзів говорили на ньому. Я його розумію. Якщо б я зростав у чисто єврейській родині, тобто якби мої батьки були живі, то я, звісно, говорив би на ідиш, оскільки я покоління ще те... Мої однокласники розмовляють на ідиш.

— Але це ж було не в єврейській школі, звісно?

— Ні. У мене на 28 учнів було 24 єврея в класі. Це був такий єврейський район. Хоча я не жив в цьому районі, але всі мої однокласники жили. Це був чисто єврейський район. І там гетто розташовувалося, до речі, на тому місці, де школа стояла, зовсім близько... Це взагалі парадоксальна ситуація, оскільки люди були носіями ідентичності, але не були носіями культури. Тобто у нас не виникало проблем з ідентичністю, всі знали прекрасно, що євреї, але... Уся культура закінчувалася на Шолом-Алейхемі, розумієте? Навіть в інтелігентів. Я часто захоплююся своїми однокласниками, які майже всі живуть в Ізраїлі. Ми навіть що п'ять років улаштовуємо зустрічі випускників. Сьогодні я бачу, що в Ізраїлі вони ізраїльтяни. Тобто у них відсутня єврейська культура, вони не справляють так активно свята... Тобто сідають за стіл, звісно, але свічки не запалюють. Вони євреї, як ніхто інші, але вони — це просто євреї за назвою, які живуть в Ізраїлі. Натомість ті хлопці, які з нами брали участь у русі з кінця 80-х років, були навіть наполовину євреями, тобто не несли в собі етнічної ідентич-

ності, але вони сьогодні активні євреї. Їхня віра... Вони релігійні, і все... Тобто розумієте, в чому парадокс? Здавалося б, тим було бути значно простіше носіями культури, а опинилися носіями культури ті, яких торкнулося відродження. Це цікавий феномен, я просто ніколи цим не займався, але його цікаво досліджувати. Зараз дуже багато точиться суперечок про ідентичність, відбуваються конференції щодо ідентичності. В Ізраїлі опираються приїзду неєвреїв в країну. На мою думку, те, що вони говорять, — це абсурд, чинять опір приїзду неєвреїв — половинок, четвертинок. Саме вони з нами відроджувалися. Їх торкнулася ця хвиля відродження. Вони стали носіями культури — і релігійної, і нерелігійної. Вони читають книги, знають ізраїльських та неізраїльських авторів. Мої однокласники не знали, хто такий Зінгер, Сол Білоу, не знали нікого із сучасних діячів єврейської культури.

— **Яким є на сьогодні стан єврейської громади в Чернівцях?**

— Кількісно він жахливий. За результатами перепису Чернівці — це найбільш «постраждале» місто. Там залишилося вісім відсотків від того єврейського населення, яке було 1989-го року. Сьогодні за переписом є 1400 осіб в області, але це здебільшого містяни. Але це дуже активна громада.

— **Громада все-таки перспективна?**

— Що означає «перспективна»?

— **Мається на увазі, вона націлена на Алію, або...**

— У Сінгапурі сто сімей. У них є синагога, є школа. Активна єврейська громада. Вона заможна. Це не залежить від кількості, а тільки від можливостей ментальних, від бажання належати до громади і від фінансових можливостей. Тому те, що там залишилося 1400 євреїв, нічого не означає. Громада дуже

активна. Там є кілька організацій, працює благодійний фонд, є дуже активна денна школа, одна з перших в Україні, яку започаткували 1991-го, почали займатися з 1990-го. Вона, до речі, повинна бути описана в бюлетені, зокрема в номерах 1990-го. Саме її Фонд і організовував, привізши тоді спонсорів з Ізраїлю. Там досі працює недільна школа, є хороша бібліотека.

— **Це у Єврейському домі?**

— Так.

— **Тепер це загальний, тепер уже немає розподілу.**

— Його не повернули повністю, там є наші приміщення на першому поверсі, де бібліотека. Ось там зберігаються дві книги Хуго Гольда. На третьому поверсі є Товариство єврейської культури, де Бург, на другому є кімната... Тобто це чотири-п'ять наших кімнат. І можливість користуватися залом. І ви знаєте, я навіть зараз не наполягав би на поверненні всієї будівлі, адже її треба утримувати, а це дуже дорого. У Чернівцях немає такої можливості. Хоча залишилися євреї-бізнесмени, але вони слабко спонсорують. Як і скрізь, керують західні організації, зокрема «Джойнт». Дуже хороший «Хесуд» створений, я директора знайшов там...

— **І бюлетень видають там?**

— Так, авжеж...

— **«Хесуд шашама»?**

— Звісно. Майже всі «Хесуди» видають бюлетені. Сьогодні цієї єврейської преси на рівні «Хесуда» дуже багато. Там є реформістська, консервативна громади. Чернівці — це єдине місто, у якому є всі три складові громад, тобто консервативна, реформістська й ортодоксальна.

— **А прогресивна — це...**

— Так. Там одна школа відкрила дитячий садок. У них колись дитячий садок відкрив Фонд, зараз він уже на утриманні «Хесуди».

— **Там іврит викладають?**

— Так. Ну, він на рівні дитячих ігор. Десь 15 дітей у цьому дитячому садку. І є ще одна школа-садок, яку Хабад відкрив нещодавно. У ній понад 300 учнів. Майже половина з них не євреї. Це державна школа, там не можна витримувати етнічний склад, як у приватній школі. Як бачите, дуже активне життя, але є проблеми.

— **А за останні роки скільки євреїв виїхало з Чернівців?**

— Зараз уже їдуть мало, на рівні десятка чоловік на рік. Практично всі, які хотіли, поїхали. Жодних обмежень. Я у своїх статтях про еміграцію пишу так: еміграція розгорталася віялом, із заходу на південний схід. Увесь потенціал еміграції вже практично вичерпано в тих місцях, де це віяло зачепив першими: Закарпаття, Буковина, Львів. Звідти мало виїжджають. Сьогодні активно виїжджають з Південного Сходу, зокрема з Дніпра, Донбасу, Запоріжжя, Харкова, Луганська. В інших місцях Алія повністю вичерпалася.

— **Ви в Києві з 1991 року.**

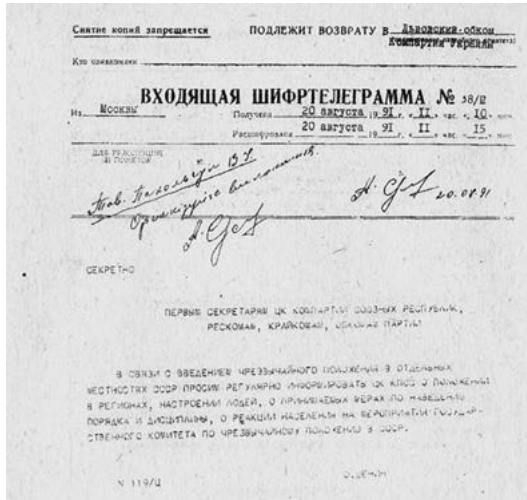
— Ви знаєте, мій переїзд до Києва не був фіксованим за часом. Я просто почав дедалі більше бувати там. Починаючи з весни 1989 року, я перебував у столиці постійно. До того я теж періодично бував у Києві. Моя перша сім'я виїхала до Ізраїлю, коли я відбував ув'язнення. Потім я одружився в столиці. Я точно живу в Києві приблизно з 1991-го.

Вахтанг Кіпіані, Йосиф Зісельс. 18 січня 2000 р.

Переклад Євгена Редька

Шифротелеграма. Один із доказів узурпації влади комуністичною партією

У виступі він ухилився від оцінки дій ГКЧП, закликав до успішного збирання врожаю.

На вимогу членів президії Верховної Ради від Народної Ради ввечері 19 серпня було скликано позачергове засідання. Оскільки не було кворуму, Кравчук (з полегшенням) запропонував провести «обмін думками». Як пізніше я дізнався, членові президії Верховної Ради академіку Ігорю Юхновському у Львові відмовилися продати квиток.

Попросив дозволу ознайомити присутніх із заявою, що засуджує путч. Кравчук каже: «Ні».

Я: «Сльцин цю заяву зачитав з танка, честь України вже врятована». Довелося читати без дозволу. Як тільки я дійшов до фрази «злочинна фашистська хунта», Кравчук перебив мене і спробував заборонити, але я дочитав до кінця.

— Танків на Хрещатику, на щастя, не було. Але, наскільки відомо, штаб опору був створений і три доби здорово працював. Як це було?

— Київський штаб по боротьбі з путчем ми створили вже через чотири години після першого повідомлення ГКЧП. У готелі «Москва», прямо навпроти мого номера, жив В'ячеслав Чорновіл. У нього був комп'ютер, у мене — факс. Ще один штаб був у Ємця та Філенка.

Ми почали зв'язуватися з Прибалтикою, Москвою, Ленінградом. Президент Грузії Звіад Гамсахурдіа передав нам звернення до глав держав світу із засудженням путчу. З Москви нам повідомили, що донецькі шахтарі виступили проти ГКЧП, готують акції в підтримку Єльцина. Ми відразу почали дзвонити в Донецьк і встановили з ними тісні контакти.

Дзвонить телефон: «Леся Степановичу, я з Дому офіцерів. Чи не могли б ви разом з депутатами з Народної ради прийти до нас о другій годині? Ми хочемо, щоб були Лук'яненко, Скорик, Ємець та інші». Кажу, що, звичайно, ми не проти, але потрібно порадитися.

Висловив думку Чорноволу: по-моєму, нас хочуть заарештувати. В'ячеслав сказав: «Ти їм говори, що прийдемо». Природно, ми не збиралися потрапляти в пастку. На наступний день, після того як побачили по телевізору тремтячі руки віце-президента і глави ГКЧП Янаєва, вирішили все ж піти на контакт з військовими.

На вході в будинок офіцерів стояв войовничий лейтенант, який спробував зупинити пресу, запрошену нами. Я йому сказав: «Ми тут диктуємо умови», відштовхнув його і пропустив журналістів. У залі сидить, підстрижений «їжачком»,

генерал Чечеватов, тодішній командувач Київським військовим округом.

Він каже: «Хлопці, я не розумію, що за самостійність України? У Франції є область Бретань, але немає ж бретанської армії. У нас же єдина матінка-Русь».

Розгорівся дикий скандал через те, що Чечеватов зажадав, щоб зал покинув полковник Вілен Мартиросян [політик-популіст, народний депутат СРСР, який входив до радикальної частини депутатського корпусу]. Депутати пригрозили, що встануть і підуть, якщо Чечеватов намагатиметься диктувати свої умови. Він не вгамовується, кричить депутату Кендзьору: «Ану, вимкни свою машину» (він, як завжди у ті роки, був з відеокамерою). Ярослав зробив вигляд, що вимкнув техніку, але всі переговори записав.

— **А були спроби застосувати до вас силу, розігнати штаб?**

— Пригадується один епізод. У фое готелю постійно збиралися люди — підтримували своїх депутатів, поширювали листівки тощо. Раптом відчиняються ліфт, з нього виходить людина, дивлячись на яку, відразу розумієш, що то гебешник, було в ньому щось невловне — суто «професійне». Побачивши безліч людей, говорить: «Лєсю Степановичу, не можна порушувати готельний порядок. Тут дуже багато народу. Я прошу всіх піти!»

Далі відбувся такий діалог: «Вибачте, а ви хто?» — «Я ніхто!» — «А я — Танюк. То чи не пішли б ви на...» Довелося застосувати міцне слово. Усі здивувалися багатому словниковому запасу голови Комісії з питань культури, але вибору тоді не було, та й навряд чи він по-іншому б зрозумів. Гість позадкував назад у ліфт, а ми все гримнули сміхом.

Якби путчисти мали силу, то їм довелося б заарештувати і академіка Андрія Сахарова, і Юрія Афанасьєва. Якби вони заарештували в кожній республіці по 200—300 осіб, то, ні секунди не сумніваюся, відбулося б повернення до колишнього режиму. Тотальною «розстрільною» владою було б неважко навести «порядок» у країні.

У демократичних колах відбулося б різке розмежування: меншість пішла б у підпілля, а вихідці з «Демократичної платформи в КПРС» знайшли б спосіб домовитися з новою-старою владою. Але, з іншого боку, ГКЧП не відчував за собою народної підтримки. Коли їхня справа провалилася, тільки один — міністр внутрішніх справ СРСР Борис Пуго — наклав на себе руки, виявився порядним у своєму злодійстві. Усі інші вижили й почали писати мемуари.

— **«Поразка — завжди сирота, зате в перемоги сто батьків».**
Чи не зіткнулися ви з подібним?

— Деякі хлопці «запізнилися». Буквально за кілька днів до путчу вони говорили правильні, критичні речі стосовно влади, а тут сховалися. «Зелені» та активісти Товариства української мови на три дні путчу зникли.

Не було видно Володі Яворівського, десь по дорозі з Криму застряг Павло Мовчан. Сергій Головатий не виходив з «підпілля»...

Але зате коли почався «мітинг переможців» на майдані Незалежності, то вони виявилися в перших рядах. В основному це був переляк інтелігенції. У народі до цього поставилися дуже просто — «знову щось там нагорі затіяли, але все одно в них нічого не вийде».

— **Як депутати-комуністи пережили крах ГКЧП?**

— У них був шок! У цьому плані дуже показовий факт заборони діяльності КПУ на президії Верховної Ради 30 серпня. Заборонивши свою партію, вони, образно кажучи, самі собі вирізували апендикс. Що ж, логіка в цьому була — немає Компартії, немає й відповідальності. Адже у керівництві Верховної Ради члени Народної Ради мали тільки вісім місць, а комуністи — у два рази більше.

Після заборони КПУ понад 75 % її членів викинули партквитки й уже не вступили у відновлену через кілька років Компартію. Чи можна вважати, що в українській Компартії було три чверті людей демократичних поглядів? Ні, звичайно, таких було всього 5—6 %, решта — пристосуванці.

— **А чим вам запам'ятався день проголошення незалежності?**

— Неймовірно гострою дискусією серед членів Народної Ради. За що голосувати в першу чергу — за заборону Компартії або за незалежність? Ми ледь не повбивали одне одного.

Хто зараз повірить, що Лариса Скорик закликала не голосувати за Акт незалежності. Мовляв, не можна брати незалежність з «брудних рук» комуністичної більшості. Я відстоював іншу точку зору: якщо ми сьогодні заборонимо Компартію й виставимо з парламенту членів «групи 239», то завтра не буде кому голосувати за незалежну Україну.

Пані Скорик не врахувала одну хитру ідею. Верхівка Верховної Ради прекрасно розуміла, що на сесії Компартію заборонити не вийде, треба домовитися між собою. З перевагою, образно кажучи, в півтора голоси президія Верховної Ради припинила діяльність КПУ, а потім... сама себе позбавила законодавчих функцій. «Відіграти» назад стало неможливо.

Танк Радянської армії й захисники вільної Росії.
Через кілька років ці танки підуть у наступ проти народів Чечні,
Грузії та України

— Існує думка, що за незалежність українці повинні дякувати перемозі демократів у Москві та особисто Борису Миколайовичу Єльцину...

— Я б сказав інакше. Єльцину та його т́анку ми вдячні не за появу на карті незалежної України, а за крах комуністичного режиму та імперської державності. Все-таки ідея нашої незалежності давно жила в умах. Ми стежили за прибалтійськими подіями, Грузією, Молдовою.

Це не Єльцин подарував нам незалежність, це, мабуть, заслуга... ГКЧП, який остаточно розвалив Союз.

— Яким, на вашу думку, міг би бути ідеальний уряд незалежної України зразка серпня 1991 року? Чи мали демократи

кадри, здатні очолити не тільки, грубо кажучи, міністерство культури, а й економічний блок?

— Ігор Рафаїлович Юхновський міг би бути хорошим прем'єр-міністром. До речі, у разі перемоги В'ячеслава Чорновола на президентських виборах, він був би призначений на цю посаду. Олександр Ємець мав усі дані для того, щоб очолити силовиків. Пригадайте, як Степан Хмара «зрізав» його під час призначення на посаду голови Служби безпеки. Та той самий Хмара прекрасно міг би виконувати контрольні функції, боротися з корупцією. З його енергією! Володимир Пилипчук міг би бути міністром економіки. Також в економічному блоці уряду знайшлася б робота для Володимира Гриньова та Володимира Ланового.

Мені не здається, що тодішня демократична еліта була «культурологічною».

Якби в 1991-му президентом був обраний В'ячеслав Чорновіл, то до влади прийшов би новий клас з новими ідеями. Звичайно, після заборони злочинної Компартії мала бути проведена люстрація високопоставлених чиновників. Запевняю вас, поява людей на кшталт Павла Лазаренка була б просто виключена.

Але Україна не повірила тоді в правду дисидентів. Ми не чехи, угорці та німці...

Вахтанг Кіпіані, Лесь Танюк.

Матеріал для сайту «Історична правда», 24 серпня 2018 р.

МИКОЛА РУДЕНКО

«ЦЕ БУВ ПОТУЖНИЙ СПЛЕСК НАЦІОНАЛЬНОГО ДУХУ»

Микола Руденко (19 грудня 1920 р., с. Юр'ївка, нині Лутугинський район Луганської області — 1 квітня 2004 р., Київ). У пошуках справедливості Микола Руденко підтримує стосунки з російськими дисидентами, зокрема з Андрієм Сахаровим, стає членом «Міжнародної амністії». 18 квітня 1975 року був уперше заарештований, але звільнений як учасник війни під час слідства. Йому вдалося дивом урятуватися від заарештування до психлікарні. Дев'ятого листопада 1976 року на квартирі Сахарова в Москві Руденко провів прес-конференцію для іноземних журналістів, де оголосив про створення Української Гельсінської групи.

Микола Руденко в Києві. 1990-ті роки

23—24 грудня 1976 у Руденка був проведений обшук, під час якого «знайшли» підкинуті 39 доларів США. Йому призначили 7 років таборів суворого режиму та 5 років заслання. Публіцистичні статті, художні твори, усні висловлювання Руденка були визнані наклепницькими, з книгарень та бібліотек вилучили всі його книжки.

— Пане Руденку, 9 листопада 1976 року в Києві виникла перша справді громадська організація, роль якої в історії України ще, на жаль, не стала набутком масової суспільної свідомості. Наше завдання — донести людям правду про Гельсінський рух в Україні, а хто ж її ліпше знає, як не ви, організатор і перший голова Групи... Покійний Юрій Литвин, хай царствує, якось порівнював УГГ з Кирило-Мефодіївським братством і відзначав, що Братство було цілком викорінене, знищене царським урядом і діяльність його не дала безпосередніх вислідів для України. То було потужне поривання нації до свободи, але Україна не скоро вивільнилася... А Українська Гельсінська група дістала своє організаційне продовження в Українській Гельсінській спілці (1987—1990), відтак в Українській Республіканській партії, в інших національно-демократичних організаціях. А найголовніше — маємо самостійну українську державу, де найважливіші права людини — свобода слова, друку, розповсюдження інформації незалежно від державних кордонів, свобода зібрань, створення об'єднань громадян, свобода сумління, пересування — як-не-як забезпечені, хоч багато хто невдоволений станом справ з правами людини в Україні. Але тепер ідеться про інші права, найперше економічні. Розкажіть, будь ласка, які були політичні, історичні, філософські, морально-етичні основи появи Гельсінського руху в Україні.

— Ця дата — 20-ліття Української Гельсінської групи — викликає в мене особливі почуття. Це вік дорослої людини... Але поза сентиментами новизна цього явища полягала в тому, що тоді українські патріоти-інтелігенти вперше заговорили не підпільно, а відкрито, на повний голос, наперекір офіційній ідеології, погрозам, не боячись ув'язнення, розправ: ми заявляємо на весь світ, що ми є, ми знаємо, що ви нас заарештуєте, але все одно говоритимемо правду. Це був прояв мужності. Але треба сказати, що під той час визріли відповідні передумови.

Зіткнулися два світи: радянський тоталітарний, наскрізь фальшивий, брехливий і до зубів озброєний, і західна демократія, котра виробляла свою тактику щодо нього. Брежнєвському керівництву потрібна була певність, що кордони, які склалися внаслідок Другої світової війни, не підлягатимуть переглядові. Йому треба було навіки затвердити завоювання радянської імперії. Демократичний світ розумів, що не можна допустити війни. І не важить, де будуть кордони.

Від радянської імперії треба вимагати, щоб вона визнала Загальну декларацію прав людини ООН від 10 грудня 1948 року й зобов'язалася розвивати правові відносини в країні на цій основі, тобто що будуть дотримуватися основні права людини. Радянські демагоги думали собі: скільки тих обіцянок ми давали, не виконували їх, а все сходило з рук. Пообіцяємо ще раз, обдуримо Захід. Першого серпня 1975 року в столиці Фінляндії Гельсінкі 33 держави Європи, США та Канада підписали Заключний Акт Нарadi з питань безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ), котрий діє й досі.

Але радянське керівництво прорахувалося: воно не сподівалося, що знайдуться люди, які скажуть правду про стан з правами людини в СРСР. Московській Гельсінкській групі передувала Радянська група «Міжнародної Амністії», членом якої був і я. Її розгромили. 18 квітня 1975 року мене затримали в Москві на три доби, сидів я в камері попереднього ув'язнення.

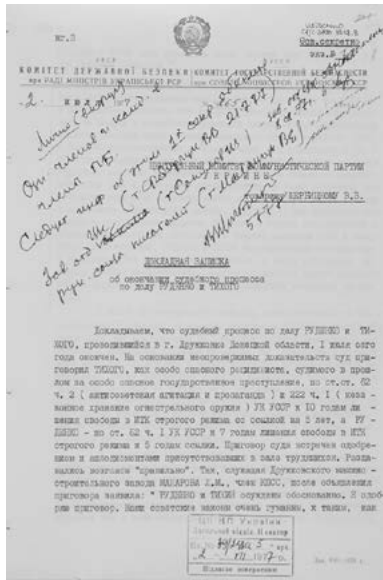
Ішлося про порушення кримінальної справи за ст. 187-1 «Наклепницькі вигадки, що паплюжать радянський державний і суспільний лад». Але наближалось 30-ліття перемоги над Німеччиною і я як учасник та інвалід війни мав би потрапити під амністію, то справу проти мене припинили. А от Андрій Твердохлебов був засуджений у цій справі.

Фактично ті самі люди — члени Московської групи «Міжнародної Амністії» — і склали у травні 1976 року Московську громадську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод. Ініціатором її створення був Юрій Орлов, професор, член-кореспондент Вірменської Академії Наук, астроном. Членами стали Олександр Гінзбург, Анатолій Щаранський, Петро Григоренко, Олена Боннер (дружина Андрія Сахарова), Людмила Алексеєва, Мальва Ланда та інші правозахисники. Назва, як бачите, декларативна, ніби як щит: ми вам допомагаємо, а то ваша справа, чи приймете нашу допомогу. Ми з генералом Петром Григоренком, який жив у Москві, подумали, що треба б створити й Українську групу, і взяли за цю справу. Я його умовляв очолити Групу, а він — мене. Зрозуміло, що ми виходили на великий вітер, який міг нас здути в прірву.

У другій половині жовтня 1976 року я мав першу розмову з цього приводу з Оксаною Мешко, колишнім політв'язнем

сталінських таборів, відомою громадською діячкою. Мене з нею познайомив Петро Григоренко, передавши через неї листа. Ми виявилися однодумцями.

Я мав добрі стосунки з письменником-фантастом Олесем Бердником, теж колишнім політв'язнем. Ото ми зійшлися десь годині о 9—10-й вечора у другій половині жовтня, дня не пам'ятаю, в Оксани Мешко, на Верболозній, 16, що на Куренівці. У хаті ми про це не розмовляли, бо все ж у неї прослуховувалося. Ми пішли малоосвітленою вулицею над якусь кручу, на край якогось гігантського каньйону. Світив місяць — і я побачив незвичайний пейзаж. Це було величезне глинище, де брали глину не одну сотню років (треба якось удень поїхати на те місце). Це був ніби місячний пейзаж. Тож ми були на краю прірви. Це символічно. Знизу ніхто підійти не міг, а під місяцем було б видно, якби хтось наближався. Ми радилися про створення Групи, аналогічної з Московською, але вона мала бути цілком самостійною. Забігаючи наперед, скажу, що коли вона була створена, то московські журналісти передали помилкову інформацію на Захід, що це філіял Московської, потім спростовували. Отже, ми з москвичами колеги, але цілком

Зі справи Миколи Руденка.

Організатори Української Гельсінської групи.
Микола та Раїса Руденки, Зінаїда та Петро Григоренки, 1970-ті роки

самостійні. Пізніше виникли групи в Литві, Грузії, Вірменії, у Центральній Європі.

Ми з Оксаною Мешко та Олесем Бердником домовилися, що звернемося до звільнених у січні після 15-літнього ув'язнення юристів Левка Лук'яненка та Івана Кандиби, які перебували під адміністративним наглядом у Чернігові та в Пустомитах під Львовом. Вони не мали права нікуди їздити, о дев'ятій вечора вже мусили бути вдома... Треба було поїхати до них. Обговорювали моральну проблему: люди відбули по 15 років — і знову їх втягувати? Вирішили так: поінформуємо їх про наш задум, вони люди певні, а там хай вирішують. Через день-два ми з Бердником поїхали до Лук'яненка.

Увійшли ми в хату й побачили справжнього козацького ватага, що міцно стоїть на землі. Певно, що в приміщенні розмовляти не стали. Пішли до якогось будівельного котлована на околиці Чернігова, де проглядається простір — ми знали, що в кагебістів є апаратура, яка бере розмову за пів кілометра. Наш задум сподобався Левкові. Про існування Московської Групи він знав із висилань Радіо «Свобода», хоч вони й глушилися. Був, сказати б, у повній політичній і громадянській формі.

Ми сказали, що зрозуміємо будь-яке його рішення. Левко відповів: «Знаєте що, хлопці, дайте мені подумати з пів години». Ми з Бердником пішли попереду, він залишився позаду, на відстані 30—40 метрів. Рівно через пів години підійшов, узяв нас за руки: «Добре». Усміхається так сумовито, бо краще за нас знає, яка нас доля чекає. «Гаразд. Я вступаю. Вважайте мене членом Групи». Отже, Лук'яненко був четвертим.

Далі я поїхав у Львів, знайшов Михайла Гориня. У нього був складний період. Він сказав, що зараз не готовий стати членом Групи, але сприятиме їй (і після нашого арешту перебрав на себе велику частину роботи). Ми знали його становище, та й мали на меті Івана Кандибу...

— **Перепрошую: формально ми приймали Михайла Гориня в члени Групи в дворіку для прогулянки концтабору Кучино на Уралі в листопаді 1982 року. При цьому були Юрій Литвин, Іван Кандиба, Олекса Тихий і я. Це після того, як він підготував чотири інформбюлетені Групи. Кагебісти його на тому не піймали, але «вирахували», сфабрикували справу й посадили.**

— У Пустомитах сусіди завели мене в будочку на базарі, де Іван Кандиба ремонтував праски. Так юрист заробляв собі

на хліб. Він поставився до мене з деякою підозрою. Мабуть, мій «партократичний» одяг справив таке враження. Але був зі мною чемним. Пішли до нього додому. Я взяв пляшку горілки, але Іван і не пригубив. Я подрімав трохи, бо був стомлений. Бідність у хаті — і говорити нема чого... Потім пішли по залізниці в якийсь ліс, на лужок. Я відчував, що його щось сковує. Він не погодився.

Ніна Строката, дружина політв'язня Святослава Караванського, що й сама щойно відсиділа чотири роки, а тепер жила в Тарусі Калузької області, передала через Гінзбурга, що теж погоджується, бо не може бути осторонь.

У Києві не було зарубіжних журналістів, тому я мусив їхати в Москву й там 9 листопада оголосив про створення Української Гельсінської групи. Я залишився ночувати у Григоренка. А вранці Людмила Алексєєва подзвонила мені: дружина моя Раїса повідомила їй, що в Кончі-Заспі під Києвом розгромлено нашу квартиру. Як тільки почули повідомлення Радіо «Свобода» — так десь між 11—12-ою вечора — з лісу набігла войовнича рать. Мабуть, їх було багато, бо в один момент, за якісь секунди закидали квартиру на другому поверсі цеглою. Що на вікні була сітка від комах, то не так багато її потрапило в квартиру. А всього набрати можна було з пів воза... У квартирі були Оксана Яківна Мешко і моя дружина Раїса. Уже були в ліжку, то зразу накинули на себе ковдри й подушки. Оксану Яківну поранили в плече. Отак Комітет державної безпеки салютував на честь створення Української Гельсінської групи...

Зрозуміло, що я негайно дав і про це інформацію у все-світній ефір. Кандиба почув про створення Групи, зрозумів,

що я був не агент КГБ, подзвонив мені в Київ, вибачився: «Я думав, що то хтось інший приїхав до мене під вашим іменем». І приєднався до Групи.

Прийшли до нас ще двоє молодих хлопців — Мирослав Маринович і Микола Матусевич. Маринович був такий квітучий хлопчик, здався зовсім юним, рожевошокий... Матусевич — той козакуватий, чесний, прямий, дещо імпульсивний, але то міцна людина, видно, що не зрадить, пройде всі випробування. Так воно й було... Пригадую слова Мариновича: «Ми хочемо бути свідками падіння імперії й учасниками цих подій». Це вже дев'ятеро людей.

Нам нанесли багато інформації. Ми склали список політв'язнів пунктів на сто — хто в концтаборах, тюрмах, у психіатричках, на засланні. Я написав Меморандум № 1.

Ми визначили ставлення до України як геноцид. На це треба було одваги. Декларацію принципів теж писав я. З цими проектами я поїхав до Лук'яненка. Зайшов чоловік. Інтелегентний, підтягнутий, гарно, охайно зодягнутий; Левко мене познайомив з ним: Олекса Тихий. Вони були на «ти», по-братньому, у них спільне концтабірне минуле. Левко дав Олексі наші документи, мовляв, читай, можеш до нас приєднатися. Олекса додав про те, як у нього робили трус і при цьому підполковник його ударив. Кагебісти були дуже занепокоєні, що їхні імена потрапляють у такі документи. Тихий став десятим членом-засновником Групи. Потім я зустрівся з ним у грудні в Алчевську на Луганщині, у моєї сестри, провели з добу разом, і я відчув, що це за людина. Нас обох заарештували 5 лютого 1977 року. Відтак зустрілися на одній лаві підсудних...

— Я скористався документами, виданими за кордоном, та іншими джерелами і склав список усіх членів нашої Групи з найважливішими даними про них: коли народився, скільки відсидів. Це вражає... Список публікувався в газеті «Самостійна Україна» в 1992 та 1995 роках, в 42 числі Інформбюлетеня УРП за 1994 рік.

Може, моє порівняння видасться трохи святотатським, але в Ісуса Христа було 12 учнів — один зрадив. В Українській Гельсінській групі за весь час її існування була 41 особа. 39 були ув'язнені, відбули в тюрмах, таборах, у психіатричках і на засланні понад 550 років, четверо — Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко, Василь Стус — загинули в неволі. Михайло Мельник навесні 1979 року, перед очікуваним неминучим арештом, наклав на себе руки. І тільки один відступився, відсидівши п'ять років...

— Це був потужний сплеск національного духа. П'ятого лютого 1977 року заарештували мене та Олексу Тихого, а потім пішла майже вся перша десятка, тільки Петра Григоренка вислали на Захід та Ніну Строкату не посадили вдруге. Але після нас один за одним ішли в Групу нові люди, хоч бачили, що оголошений членом Групи на волі довго не тримається.

Члени Групи — це ще не вся Група. Було середовище, був другий ешелон, який збирав інформацію, перевозив, друкував, як-от моя дружина Раїса, фактичний секретар Групи — вона за це й відсиділа п'ять років і заслання.

Треба сказати, що Українська Гельсінська група не розпалася ані розпустилася. Московська — кого виарештували, кого «видворили» за кордон, хто замовк — і вона в 1982 році саморозпустилася, а наша, хоч була повністю

спаралізована арештами (за кордон українців не виганяли), таки вистояла.

— Під той час я був у Кучинському концтаборі № 36, на Уралі, де сиділи українські гельсінці Олекса Тихий, Левко Лук'яненко, Василь Стус, Віталій Калиниченко, Іван Кандиба, Олесь Бердник, Михайло Горинь, Юрій Литвин, Валерій Марченко, Микола Горбаль, Петро Рубан. Ми радилися, як нам бути далі. І твердо постановили: не розпустимо Групу, хоч би довелося й вимерти. Бо ми розуміли: за нами Україна.

— Якось ми в Проводі УРП вшановували Левка Лук'яненка. 24 серпня, на День Незалежності, — його день народження. То він пригадав, як у 1969 році його привозили до Києва на розмови. Заступник голови КГБ України Гладуш сказав йому: «Скільки там вас, націоналістів, є: якихось 50 чоловік на всю Україну. А весь народ будує комунізм». То Левко йому відповів: «Оці 50 чоловік і є сумління української нації. Вони зберігають її гідність, засвідчують волю до незалежності».

Василь Стус написав був: «...мало нас. Дрібнесенька щопта. Лише для молитов і всечекання». А все ж неперервність боротьби ми підтримали, на нас вона не урвалася. Є українські політв'язні — то ще не вмерла Україна. Після покосу 1972—1973 року наші вороги думали, що впокорили Україну, принаймні на десятиліття. Аж ні: вже 1976 року виступила нова когорта. Усе, що було живого в Україні, потягнулося до Гельсінської групи. Це вперше по десятиліттях мовчання така нечисленна українська інтелігенція зорганізувалася і заговорила на весь світ про неволю й безправ'я людини та свого народу.

Це був геніальний здогад: поставити український національний інтерес у контекст протиборства тоталітарного

СССР із демократичним Заходом, поставити його на міжнародну правову основу. У правозахисників не було ілюзій, що влада дозволить їм публічно обстоювати права людини, накликаючись на Гельсінський акт, але вони керувалися міркуваннями вищого порядку. Це був далекоглядний розрахунок: привернути увагу світової громадськості на стан з правами людини в СРСР і з її допомогою вчинити тиск на владу з метою досягти її лібералізації, що давало б простір для подальшого руйнування тоталітарної системи. Що українські правозахисники зорієнтувалися в політичній ситуації правильно, свідчить те, що саме цей шлях, у взаємодії з економічним, політичним та ідеологічним тиском Заходу, привів у кінцевому рахунку до краху російської радянської імперії та проголошення самостійної української демократичної держави.

Сила й величезна моральна перевага правозахисників над режимом полягала в тому, що вони не стали підпільниками, а підписували документи своїми іменами, відверто демонстрували легалізм, апелюючи до радянського закону та міжнародних правових документів, підписаних СРСР. Гіркий досвід життя за умов безправ'я та викривлень законності привів українських борців за волю до принципового переконання, що свобода можлива лише там, де править закон. Боротьба українських правозахисників за національні та людські права була в руслі загальнолюдського поступу до свободи, ось чому вони зажили заслуженої поваги й підтримки в демократичному світі.

У 1978 році йшлося про присудження лідерам гельсінських груп Нобелівської премії миру. Жаль, що її тоді не

було нам присуджено. Це не тільки полегло б наші страждання, а й значно прискорило б руйнування імперії й відповідно визволення України. У 1985 році творчість члена УГГ Василя Стуса була висунута на Нобелівську премію в галузі літератури: режим поспішив знищити його, знаючи, що ця премія присуджується тільки живим.

Демократичний Захід нас підтримав, особливо президент США Джиммі Картер. Інтерес України збігся з інтересом Заходу: ми з двох боків викривали імперію, вона й не витримала економічного змагання та цієї «холодної війни». Даремно дехто каже, що Радянський Союз розпався сам собою. А що правозахисний рух був органічним для України, доводить те, що в Українській Гельсінській групі були в зародку майже всі теперішні політичні та громадські організації національно-демократичного гатунку. Ми разом вибороли свободу слова, свободу політичної діяльності — а тепер пішли по різних партіях і намагаємося здійснити своє бачення суспільного ладу. У цьому розумінні Українська Республіканська партія не тримає монополії на спадкоємність, хоч постала безпосередньо на основі Української Гельсінської групи (а потім Спільки).

Одночасно з нами сиділи люди за створення підпільних груп, розповсюдження двох-трьох десятків листівок, за самвидав. Вони мали такі само терміни, як і ми, але їх ніхто не знав. Я високо оцінюю їхнє подвижництво, але новий час вимагав нових методів. Ми принципово визначилися: підпільною діяльністю не займатися. Ідемо з відкритим забором, ставимо свої підписи й адреси під документами: ось ми є, ми кажемо правду, а ви чиніть з нами, що хочете.

— У цьому полягала величезна моральна перевага правозахисників над тоталітарним російським режимом.

— Режим розгубився, не знали, що з нами робити. Ви знаєте, що мене заарештовано було за рішенням Політбюро ЦК КПРС? Це стало відомо після того, як КПРС розпустили. Знайшли документи: Генеральний прокурор СРСР Руденко і голова КГБ Андропов звернулися за дозволом на арешт мене, Гінзбурга, Орлова та очільника Литовської Гельсінської групи Венцлови. Політбюро схвалило їхню пропозицію. Причому в ній було сказано, що Руденка треба судити Донецьким облсудом, для цього є «процесуальні підстави». Тобто мене мали судити разом з Олексою Тихим, який жив на Донеччині. А Тихий же тільки підписав документи, більше нічого не встиг зробити. Ну, з ним владі було легше: він колишній політв'язень, а я ж то учасник та інвалід війни...

Президент Росії Єльцин сказав якимось, що Московська Гельсінська група відіграла велику роль у моральному оновленні Росії. У нас же роль гельсінського руху досі замовчується.

— Тому ж то керівництво Української Республіканської партії й розпорядилося всім своїм організаціям проводити 9 листопада кожного року збори, читання, зустрічі з ветеранами гельсінського руху, влаштовувати виступи в пресі, по радіо й телебаченню, конференції. Сподіваємося, що й наше інтерв'ю прислужиться тому, щоб громадськість зрозуміла справжню вагу цього визначного історичного явища. Дякую вам.

Ця розмова між Миколою Руденком і Василем Овсієнком відбулася на початку листопада 1994 року.

Аудіозапис розмови не зберігся

ПАРУЙР АЙРІКЯН

«ВОНИ СПЕКУЛЮЮТЬ НАШОЮ ПОРЯДНІСТЮ»

ПАРУЙР АЙРІКЯН (5 липня 1949 р., м. Єреван, Вірменія) — лідер Національної об'єднаної партії Вірменії, правозахисник, політичний діяч. Політв'язень (1969—1973, 1974—1987).

1966 року став членом підпільної Національної Об'єднаної партії (НОП). Засновник і лідер її — художник Гайк Хачатрян. Це була партія з твердою дисципліною, суворою конспірацією, з присягою та клятвою вірності, з покорюю командирів. Молодіжну структуру НОП «Шант» («Блискавка») очолив 17-річний Паруйр. Мета — вивчати історію вірменського народу, стежити за чистотою мови, боротися проти асиміляції, обстоювати єдність народу. 1968 року, після арешту керівництва НОП, Айрікян став фактично керівником партії.

Незабаром після того, як 24.04.1969 року група «Шант» організувала радіопередачу біля пам'ятника жертвам геноциду 1915 року, шестеро її членів, і зокрема Айрікян, були арештовані і звинувачені у проведенні антирадянської агітації і пропаганди та участі в антирадянській організації.

— 1973 року я сидів у зоні ЖХ-385-3/5 — це Барашево, Мордовія. Наприкінці мого строку сказали, що до нас привезли українського поета. То був Василь Стус. Невдовзі я пішов із зони.

Василь був особливий, пристрасний прихильник правди. Скажу чесно: я трохи розчарувався, бо вважав, що приїхав борець у політичному розумінні. За малий час я не встиг усвідомити, що це природжений борець, борець як поет і борець як людина. Я шукав у його вироку політичне мотивування та прагнення до незалежності, свободи, а там нічого такого не було. У перший строк я з ним познайомився, ми мали добрі стосунки, однак не потоваришували.

Я звільнився, але за півтора року повернувся в ту саму зону. Зазвичай повернення в табір сприймають як скрутну подію. Однак саме тому, що відкрив тоді для себе Стуса, пізнав його, то була одна з радостей, які я мав, повернувшись у зону.

Прикметна подробиця: переважно, коли із зони хтось звільняється, ті, хто лишається, прощаються з ним ніби назавжди: що от, мовляв, звільнився, пішов. Я не хотів показувати цього, але повертатися в ту саму зону було тяжко.

Михайло Горинь,
Паруйр Айрікян,
Вахтанг Кіпіані,
Василь Овсієнко
біля могили
В'ячеслава Чорновола
на Байковому
кладовищі,
11 вересня 1999 року

Правда, на суді тримався як слід: мене так боялися, що на спеціальному літаку везли.

Коли я повернувся, керівником загону там був Александров. Мерзенний тип. Пам'ятаю, як він говорив мені, що я ще вернуся. Думав, що, коли побачу Александрова, той нагадає: «А я ж казав...» І буду в нього під рукою ще сім років — після чотирьох. Це гнітило.

Пам'ятаю першу реакцію друзів, які мене колись проводжали. Ізраїль Залмансон казав: «О, Паруйрику, ти приїхав?» Інші реагували по-різному, співчували, а в нього було це хлоп'яче... А Василь, щойно мене помітив, ніби одразу постарішав на кілька років. Він чув, що мене арештували, але тут насправді побачив, що після довгоочікуваної свободи я вернувся. Пам'ятаю його слова. Коли обіймалися, я приготував руку, а Василь відпустив свою й промовив: «Паруйре!..»

Тоді почалася наша справжня дружба. Знаєте, зараз випадково все це згадав. У першому Василевому вироку було написано, що він проти свого народу. І це його гнітило. Василь пояснив: «Коли мені говорили, що я проти українського народу, от український народ живе в цьому суспільстві, а я проти, то для мене то було рівнозначне смерті». Тому він говорив на суді: «Я не проти мого народу, не можу я бути проти свого народу». У нас була діяльність політична. А Василь був дисидент, літератор, причому скажу дещо, що вам, українцям, напевне, чудово відомо. Коли люди писали заяву на захист Валентина Мороза, Чорновіл та інші, оцінивши талант Василя Стуса як поета, хотіли його усунути, щоб він не підписав цієї спільної заяви, щоб був осторонь, щоб служив українській поезії. Потім Чорновіл мені розповідав,

знаю, що я боровся проти комуністів і хотів, щоб вони щезли з лиця землі як політична сила. Я боровся проти них, за звільнення. А за що вони тебе?»

І не втримався... Я був вражений його поезією. Це була найближча людина в зоні, і я вдячний Хейфецу, що він у книжці пише: «Усі ми були Стусовими друзями, але його справжнім другом був Паруйр Айрікян». Те, що він увічнив, — це щастя, за що я дякую.

Однак я говорив про Василів стратегічний внесок. Я про це розкажу, а потім повернуся в 1975 рік.

1976 року Національна об'єднана партія, до якої я належав, періодично нагадувала, що у Вірменії є така партія, яка прагне референдуму. Членів її арештували. Цю інформацію передавали на Захід, щоб у руках наших союзників був аргумент. Зазвичай справжні політв'язні підтримували нашу акцію. У нас були спільні акції: ми підтримували День українських політв'язнів (12 січня), був спільний день — 30 жовтня — День радянського політв'язня, різні заходи робили разом, але цей захід проводили не на захист політв'язнів, а з політичною метою. Одинадцятого серпня ми почали голодувати. Голодування підтримували політв'язні в усіх зонах. Вірмени голодували три дні, а інші — тільки останній день.

Після цього КГБ став посилено працювати з ними. Те, що пізніше почав Горбачов, вони тоді робили з вірменами, точніше з Національною об'єднаною партією. КГБ поставив собі за мету ліквідувати цю партію, точніше її транспаранти, а транспарантом був кожен політв'язень. Так, із вісімнадцятьох ув'язнених за 1973—1974 роки одинадцятьох випустили достроково. Навасардян мав сидіти 9 років, а відсидів 2,5 —

повезли додому, Аршакян — 10 років, звільнили за 3 роки. І так багатьох відпустили. Хоча багато з них не писали покаяння листів. Були такі, які писали, але більшість — ні. А в зоні з цього покоління лишилися тільки ті, хто категорично відкидав розмову з кадебістами.

І от у той період ми готували наступну акцію. Я мав офіційно визнати, що є така партія. До арешту ми говорили, що ми всі — її прихильники, прихильники незалежності й обстоюємо референдум, але організаційного зв'язку з партією не маємо. Тобто всіх нас судили окремо, за дрібні випадкові справи, не пов'язані з організацією. Планували таке: я візнаю, що є секретарем, а мої спільники скажуть: «Так, ми були членами цієї організації, є така партія, ми прагнемо незалежності. Ви здійснюєте геноцид, заарештувавши її керівників, які прагнуть самовизначення». КГБ виділило мене, і це прискорило звільнення моїх друзів. Вийшла суттєва різниця: замість вісімнадцятьох могли свідчити семеро. Інші не свідчили: їх одразу заарештували б, бо НОП була підпільна організація.

Якось сидів я засмучений. Говорили про Азата Аршакяна. А Стус мав особливо ніжні почуття до Азата — любив його, як молодшого брата. Зачудований, згадував, як одного разу Азат щось розповідав і забув, як назвати бджолу по-російськи, тож сказав: «Василу, ну це тигр, який літає». (Сміються.) Для Василя як поета — ну як тигр може літати? А виявляється, бджола схожа на тигра. Василь завжди згадував цей епізод з Азатом. Василь знав: я невдоволений, що Азат погодився йти на свободу. Азат усе-таки належав до керівників НОП, був у раді цієї підпільної організації. Навіщо нам свобода, якщо наша нація в полоні? І Василь мені сказав: «Ти чогось не знаєш. Азат не

продався, він не міг продатися». Потім, опинившись у лікарні, Василь сконтактувався з Азатом і найперше просив мені передати: «Передайте Паруйру, що з Азатом усе добре».

Однак ще до цього Василь мені говорив: «Паруйре, ми всі знаємо, що ти керівник партії. Ми бачимо, як твоє півслово всі виконують. Але як у вашій програмі: заведено, щоб невірмени були членами партії?» Я відповів: «В уставі є, однак на практиці був тільки один випадок, коли росіянин став членом Організації незалежності Вірменії». А Василь мені сказав: «Знаєш, хочу оголосити себе членом вашої партії, однак, щоб щоразу, коли бачитиму тебе, не стояти струнко й не віддавати честь, називатиму себе членом-симпатиком». Я всміхнувся, бо це було неочікувано для мене. Виявляється, Василь усе обміркував.

Його приклад наслідували багато українців — Роман Семенюк, Ірина Калинець, В'ячеслав Чорновіл, Іван Гель, Геннадій Кузнецов — росіяни пішли, але приклад показав він. Литовці, латиші, росіяни — найголовніше, що росіяни наслідували цей приклад. Хейфец у книжці («Військовополонений секретар»), зокрема, про цей епізод пише: «І що вийшло? Наша національна політична організація перетворилася на інтернаціональну політичну організацію, і заслуга в тому Василя Стуса». Тобто поет, що вважав себе далеким від політики, зробив крок, який потім сприяв тому, що 1988 року ми зібралися.

Тому що ідея була закладена: ви боретесь за національне звільнення, але я, патріот своєї країни, розумію твою боротьбу і я з тобою — як Василь писав. Відтоді вірменська справа, українська справа в межах табору стали спільною справою. І, звісно, це розвивалося в перспективі.

Однак, повертаючись у 1973-й рік... Пам'ятаю такий епізод. У нашу зону привезли Славка [Чорновола] з голодуванням. Він приїхав і перестав голодувати — виявляється, у 17-й зоні контролером був Чекмарев, особливо огидний тип, який так тероризував усіх, що політв'язні, повстали проти імперії, спрямували зусилля проти одного мента, намагаючись його приборати. Почали голодувати. Мента не приборали, а Славка перевели в нашу зону. Думаю, вони хотіли припинити голодування й дали змогу, щоб Славко спілкувався з Василем Стусом. Ми познайомилися й трохи тут говорили. Славко був ніби переповнений енергією, напевне, і спортом теж займався, хоч мав проблеми з рукою. Однак писав, читав, рукавиці мусив шити — він шив норму за три години замість восьми, щоб решту часу бути вільним і займатися собою. Унікальний був образ, на перший погляд, поки ми ще не товаришували, а тільки познайомилися й планували певні дії на майбутнє. Звісно, ініціатором був він. Коли Славко розробляв ідею Статусу політв'язня, я помітив, що він і Василь після тієї зустрічі ніби не в таборі були. Вони жили літературою, мистецтвом, українською історією.

Мене вивезли звідти.

Епізод, про який чув потім від Василя. Він розказував: там недовго давали молоко хворим. Яюсь, говорить, стояв я в черзі, троє-четверо мали отримати молоко. Прийшов один покидьок, з особливої зони переведений до нас, Сидельников Володя, і вліз уперед, відштовхнувши Василя. Василь питає: «Що з тобою? Якщо поспішаєш, можеш попрохати, будь ласка, але чому штовхаєшся?» Той ударив Василя. Тут дослівно його слова, Василь говорив: «Я не уявляю, як можна робити людині боляче, тож просто обійняв його, узяв за руку, і ми

обидва впали». Тоді підбігли інші й розтягли їх. А Василь лиш тримав його. Василь сам був фізично сильний, помітне було шахтарське минуле. Фізично сильний, але норів у нього такий, що він не міг відповісти, дослівно його слова передаю: «Він ударив мене, але як я можу людині робити боляче?» Це наше інтелігентське виховання.

Політв'язні вимагали, щоб із зони 3/5 прибрали цього Сидельникова. Адміністрації було вигідно, щоб політв'язні такого високого рангу конфліктували зі звичайними в'язнями, яких теж вважають політичними. Його на п'ятнадцять діб посадили.

До речі, щоб не забути про згадуваного вже Чекмарєва — того, через якого політв'язні потерпали. Потім мені вдалося з допомогою інших політв'язнів зробити так, щоб Василь не постраждав. Ми імітували, що Чекмарєв — наш співробітник, і його прибрали. Однак це далі. Ви в курсі, так?

— Так, — киває головою Василь Овсієнко.

— Так чудово було влаштовано... Я вирішив прибрати його з рук КГБ — не те щоб викрити, а вдати, що він нам допомагає, що носить нам листи. (Сміються.) Хейфец про це небагато пише.

А тут що трапилося? Вони вимагали прибрати цього Сидельникова як провокатора, адміністрація — навпаки, і наші політв'язні почали голодувати. Аж тут приїхав із лікарні Азат Аршакян — це було ніби спасіння. Приїхав і питає: «У чому справа, чому голодуєте?» Йому говорять: «Сидельников ударив Василя, тож ми вимагаємо, щоб його прибрали — ми не можемо його бити. То ж провокатор». Азат каже: «Добре». Підходить до Сидельникова й говорить: «Володю, ти мене боїшся?» А той у відповідь: «Ні». А Азат — боксер, боксом

займався. І вривав Сидельникову. А потім ще раз питає: «Ну, як, ти боїшся?» — «Азате, ну в чому справа?» Той говорить: «Забери речі — і на вахту». Сидельников узяв речі — і пішов на вахту. Там у нього питають: «Що трапилося?» А він не говорить. Так злякався, що мовчить. І голодування скінчилося. Василь розповідав: «Це ж треба! Ми хотіли великою компанією боротися, а можна було вирішити все одним ударом кулака».

— **Простіше розв'язав проблему, — докидує Михайло Горинь.**

— Ну, це я просто у зв'язку з Василем згадав епізод. Далі не знаю, на чому особливо зупинитися. Тепер, коли немає Василя, згадую, як ми дорожили кожним його рядком — євреї, українці, вірмени, росіяни, литовці, латиші... До того ж Василь ніколи не підкреслював, що він поет, що особливий — ні, ніколи. Це ми самі усвідомлювали.

1976 року я мав особливу заслугу, на короткий час, може, оманливу... У зоні був обшук. Обшукували речі всіх в'язнів, але зрештою з'ясувалося, що ні в кого нічого не забрали, тільки у Василя Стуса рукописи. І нам стало очевидно, що це про людське око було, а все спрямували проти Стуса. 30 жовтня 1976 року ми вирішили висунути вимогу повернути Василеві рукописи. Якщо не повернуть, то продовжимо голодувати на всіх зонах. Мені вдалося повідомити через свої канали — це окрема розмова, як ми підтримували зв'язок... Та й загалом, тепер уже можна розповісти: сподіваюсь, що більше не доведеться користуватись.

Я вдавався до такого методу. Заяви прокурору мали завжди надсилати впродовж доби. Заяви прокурору я надсилав з повідомленням. Повідомлення приклеював зворотною

адресою вниз конверта — цензори КГБ ніколи не дивилися на зворотну адресу, яку зазначав. На повідомленні написано, від кого лист, вони бачать, що від мене, а на зворотну адресу вони не дивилися. Якщо треба в 17-у зону щось передати, на цьому повідомленні я писав адресу того, хто там сидів. Тобто надсилав листи через КГБ. (Нікому цього не розповідав досі, вважаючи, що раптом знову знадобиться.) Лист іде в прокуратуру, у прокуратурі повідомлення відривають, підписують і надсилають назад. Однак повідомлення не до мене йде — воно йде до Василя, іде до Разміка, іде до когось іншого. Отримуючи повідомлення, вони знають, що його потрібно трохи нагріти, бо на ньому таблеткою анальгіну писав, що нам варто робити.

Отже, в усіх зонах знали, що ми готуємо потужне голодування. Я перебував у КГБ — мене вивезли у Вірменію. Приходить полковник Григорян і каже: «Хто цей Василь Стус?» Я говорю: «Він наш друг». — «Я не знаю, мене це не цікавить, але з Москви просили передати тобі, що рукописи йому повернули». Тобто вони так злякалися, дізнавшись, що ми сильно готуємося, і повернули сто рукописів. Тоді понад сто політв'язнів збиралися оголосити голодування. Мені було приємно: я знав, що бодай щось для друга зробив.

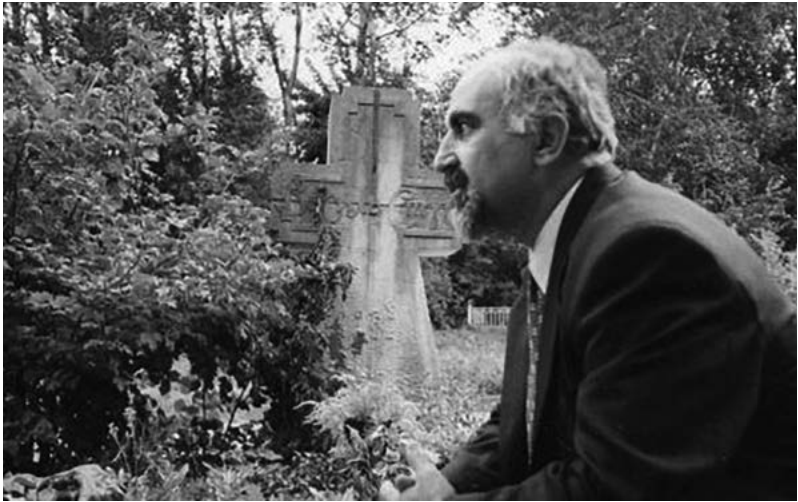
Були й інші способи підтримувати зв'язок, але цей був оригінальний. Так само я одержував від друзів листи з повідомленнями. Непомітно міняв повідомлення — коли цензор давав підписатися, нове залишав у себе, а йому давав старе.

А погорів я на 17-й зоні через недбалість цензорші. Вона, ця нечиста жінка, причому з усіх поглядів нечиста, пила чай, як потім сама мені розповідала. Пила чай, їй нічим було накрити чашку, і вона поклала на чашку моє повідомлення, аж

раптом побачила: там з'являються букви. Ви уявляєте? Але вони розкрили тільки одну частину, тобто повідомлення мені, а ті, які я надсилав (давав їм конверт з повідомленням), — це не те, що повертав, вони йшли через спецчастину. У спецчастині, очевидно, були охайніші жінки: вони не накривали чай заявами прокурору.

І ще був епізод, що характеризував Василя. Сергій Солдатов і Василь Стус не ходили в робочу зону, а ми ходили. Я повернувся з робочої зони й бачу: заклопотано обговорюють, як чинити далі за нескінченного таборового життя. Василь відповідає Сергієві, що згоден (ідея Сергія Солдатова, що все-таки в нас здоров'я не те). І Сергій, мабуть, має рацію. Раз на рік, у День політв'язня, ми влаштуємо голодування, а в інші дати вже не можна. Я сказав: «Василю, якщо ти та людина, яку знаю, то не обмежишся одним днем, бо ти поет». Я запам'ятав його слова. Василь сказав: «Поет — це не означає нерозумна людина. Буду раз на рік, у День політв'язня, оголошувати голодування, а в інші дати висловимо протест заявами». Тоді я поцікавився: «А якщо когось б'ють, що ти маєш влаштувати: страйк чи голодування?» Це запитання повисло в повітрі.

Минув деякий час. Зараз не пам'ятаю, що саме сталося, звідки і який сигнал ми отримали, але Василь підійшов до мене й сказав: «Це не можна так лишити, треба щось робити». А я йому відповів: «Пам'ятаєш, я ж казав, що ти поет і не можеш утриматися? Ти природжений борець. Якщо я за свідомістю борець і за політичними переконаннями, то ти з природи, ти на кожному кроці борець». Був там провокатор Володимир Кузюкін...

Паруйр Айрікян біля могили Василя Стуса
на Байковому кладовищі 11 вересня 1999 року

— З Білої Церкви офіцер; капітан, здається. Служив у Чехословаччині, поширював листівки проти окупації... — уточнює Василь Овсієнко.

— Так. Він не очікував, що буде викритий, але його викрили. По-моєму, Хейфец це описує. Той провокатор щойно повернувся з лікарняної зони. Я заварив чай. Василь сказав: «Не хочу йти». А Хейфец попросив його прийти, бо потрібно було побачитися й поговорити. Сіли за стіл. Кузюкін мав приїхати о дванадцятій годині, а приїхав о третій дня — сказав, що машина забуксувала. Дощу немає, навколо сухо — щось не те, щось він робив у дорозі, щось йому доручили чи просто нагодували. Таке теж могло статися. Якщо ти прийшов і розказуєш друзям, що КГБ намагався тебе вмовити, тебе зупи-

нили, пригошали, то це природно. Однак коли він за сухої погоди говорить, що машина забуксувала...

Я організував чай і, п'ючи його, сказав: «Ми всі поїли, але для тебе лишили чорну ікру». Знаєте, у зоні раз на п'ять років з'являлася чорна ікра — чорна ікра з маслом і хлібом. Намазав на товстий хліб спеціально тонким шаром масло й чорну ікру. Коли були голодні в зоні, то сухий хліб їли. А Кузякін почав їсти тільки верхній шар, тобто був такий ситий — у зоні ситий! — що хліба не хотів і їв лише верхній шар. Я показав хлопцям: дивіться, як їсть. А потім під час розмови звів до того, що ти ж на дорозі з кагебістами зустрівся. Кузюкін не встиг зреагувати, бо не зрозумів, звідки я знаю. Потім я додав таке: «Ти говориш, що зі Степаном зустрівся, але Степана там не було — він мені сказав, що не був там». Кузюкін збентежився. А я зауважив: «Знаєш, у зоні ти мав правду сказати». Василь був там, усе це помітив, але нічого не сказав.

Однак наступного дня, коли ми сиділи в їдальні, прийшов туди й Кузюкін на своє місце. Василь мовчки, нічого не кажучи, встав, бо з продажною людиною за одним столом сидіти не міг. Тепер уже не пам'ятаю подробиць, але суть була така: або ти підеш звідси, або ми. Якщо пам'ять не зраджує, Кузюкін лишився сам за столом, а всі пішли.

Будь-які слабкості, які робили на шкоду друзям і на користь свого «я», Василь не терпів. Він любив розмірковувати, шукати в усьому причини, але якось, очевидно, утомившись від усього, сказав мені: «Мерзотник є мерзотник. Навіщо розмірковувати, чому і як? Треба триматися якомога далі від них». У нього були класичні слова, які завжди використовую; не знаю, це його слова чи Василь їх у когось позичив. Коли

ми говорили про КГБ і ту систему, Василь якось сказав: «Вони спекулюють нашою порядністю». Це стало в мене крилатим висловом, часто згадую ті слова, коли з покидьками спілкуюся. Покидьки — всюди покидьки, вони спекулюють нашою порядністю.

Можу без кінця розповідати про Стуса. Василь Стус завжди супроводжує мене по життю, як і Чорновіл. З Чорноволом довелось потім тяжкі дні розділити.

Про смерть Стуса я дізнався через Аршакяна. Його дружина приїхала на побачення. У 1987 році, дізнавшись подробиці, я написав для «Гласности» коротку статтю.

Зі Стусом тільки один раз пив — коли було сорокаріччя Чорновола. У зоні я дістав коньяк через солдатів. Загалом я не пив. Але був день народження Чорновола, сорокаріччя — 1975 року, правильно?

— Він народився у грудні 1936 року, записаний 1 січня 1937 року. У нього два дні народження, — уточнює Вахтанг Кіпіані.

— Зараз скажу. Це було 24 грудня...

— Так, 24 грудня 1936 року або 1 січня 1937 року — так пишуть, — погоджується Василь Овсієнко.

— Ми 24 грудня святкували...

— Так, це справжня дата народження, — підтверджує Василь Овсієнко.

— Він якого року народження, Чорновіл?

— Тридцять шостого, — відповідає Василь Овсієнко.

— Шостого? Значить, це було 1976 року. На початку сімдесят шостого я сидів у 17-й зоні. А куди мене перевели? А, правильно: 17-у зону влітку закрили. Пам'ятаю, сорокаріччя його ми святкували...

— Скільки вірменських політв'язнів було за останні роки? — запитує Вахтанг Кіпіані.

— Сімдесят пройшло, але це з 1967 року.

— Усі засуджені чи тільки під слідством перебували? — продовжує запитувати Вахтанг Кіпіані.

— Це ті, які потрапили в табори. Багато з них — чверть — потрапили в кримінальні табори. Плюс сорок осіб у зв'язку з іншими справами.

— Трохи більше ста осіб за останні двадцять-тридцять років, так? — перепитує Вахтанг Кіпіані.

— Так, за останні 25 років. Від 1967 до 1988-го.

— А як склалися їхні долі? Дуже мало ми тут знаємо, про це не пишуть, — зауважує Вахтанг Кіпіані.

— Звісно, жодному журналісту не розповів би, але друзям скажу: якщо літературно казати, більшість зсучилася. Однак Едик Кузнецов мені якось кинув: «Не сердься на них — це життя їх сучить». Я з Едиком говорив; Едика знаєте, він дуже тонка людина, то й сказав: «Це життя їх сучить». Навіть хороші люди, як-от мої побратими в ті роки, поводитися так, що...

— Я вам скажу, що в нас теж дуже багато людей відійшло, — гірко зауважує Михайло Горинь.

— Ні, відійшло — це одна справа... Але щоб боротися проти мене — не через політичні розбіжності, а прямо боротися, стати союзниками тих, хто бореться не проти мене, а проти нашої партії...

— Маю на увазі інше, — зазначає Михайло Горинь. — Він не змінив погляду на наших супротивників, але сказав: «Я більше не хочу». Скільки моїх друзів не хотіло вдруге йти у в'язницю, навіть дуже близьких. «Не піду, я тут ні до чого». І не пішов.

Коли я говорив: «Хлопці, треба йти у в'язницю», то що означає йти — просто добровільно? Це означає, що треба щось робити. У цьому підтримки я не мав, тож змушений був 1981 року сам йти, у мене вже не було команди. Це не означає, що не було людей, які допомагали, але не було людей, які хотіли відкрити груди й говорити: «Іду на вас».

— Розумію. Але однодумці, які... Тоді в нас була клятва. Тепер у нашій партії клястися заборонено. Клятву зняли 1991 року — це теж перехід до християнського. Бо коли щось говориш під клятву, то чи можеш не під клятву брехати? А Бог сказав: не брешти ніколи. Тому клятву ми взагалі прибрали. І в Біблії сказано, у Євангелії...

— **«Не клястися зовсім. Так — так. Ні — ні», — цитує Василь Овсієнко.**

— Однак ці хлопці були клятвеники — наприклад, покійний Ашот Навасардян. У 1987—1989 роках він нічого не робив. Говорив: «Ти що, хочеш, щоб ми знову в тюрму потрапили?» — «Послухай, — кажу, — я сидів більше за тебе, завжди був попереду тебе, попереду вас, завжди брав більше на себе. А тепер вам пропонують діяти у відкриті — ми вже почали співпрацювати». Азат Аршакян почав шукати особисті образи, що, мовляв, коли сидів, то я йому не допомагав. Я кажу: «Слухай, коли я сидів, а ти був на свободі, ти моїй сім'ї нічим не допоміг. Я твоїй дружині допомагав». — «Так, ти допомагав, але ті, з ким працюєш, не допомагали моїй родині». А я йому: «Причому тут це? Я тобі кажу: продовжмо нашу боротьбу».

Потім виявилось: другий раз вони писали розписку, що не займатимуться діяльністю. Це основні люди. Андронік Махарян (?), що тепер очолює Республіканську партію, перейшов

у групу, яку КГБ організував проти нас, і там працював два роки, у групі, що боролася проти незалежності. Бо боявся потрапити у в'язницю вдруге...

Однак я сказав, що більшість. Зате є Размік Маркосян, який тримався до позаминулого року, і тепер у мене до нього претензій немає. Він сказав: «Я був представником національно-визвольної боротьби, я не політик, я борюся за незалежність. Вибач...»

— **А що він робить зараз?** — **перепитує Вахтанг Кіпіані.**

— Зараз нічого. Іноді себе виявляє, висував кандидатуру в парламент, потім зняв. Це один із засновників партії, у нього особливі права. Четверо лишилися в живих — засновників легальної частини нашої партії.

Размік Заграбян тримався до кінця й на волі поведився непогано, але тепер у так званій Республіканській партії разом із Демірчяном проти нас. Демірчян такий розумний, що ніколи проти мене слова не сказав, але різні його шакали... Наприклад, уявляєте: наш прапор має три кольори, так? Червоний, синій і помаранчевий. Так-от він каже, що Айрікян так довго мріяв про три кольори на прапорі, що змінює шкіру за його барвами. Це блюзнірство і перед прапором, і перед мною, бо я ніколи нічого не міняв.

А вони з ним працюють, знаючи чудово, що це матеріалісти, більшовицькі конформісти, які змінювали шкіру, і їхній основний ворог — національне самовизначення. Значить, можу сказати, що він теж зсучився? То був мій солдат. Мое слово для нього було закон. Бо я ніс ту ідею, яку до нас розробляли інші. Я був лідер Національної об'єднаної партії. Ти ж при мені дав клятву. Ти хоча б обговорював зі мною...

Однак він усе-таки з хороших людей. А ті, які писали «помиловку», пішли — і пішли.

Деякі досить порядні люди поїхали за кордон — ці теж зсучилися, маю право так сказати. Правда, у клятві не сказано... Однак ти ж боровся за визволення батьківщини — куди ти їдеш? Кому лишаєш рідну землю? Покидькам? З одним зустрівся недавно, каже: «Дивись, хто прийшов до влади: Левон Тер-Петросян — агент КГБ. Тепер Демірчян прийшов до влади, теж агент КГБ. Роберт Кочарян — колишній парт-орг. Як мені там жити?» А я кажу: «А ти що, Вірменію залишаєш цим покидькам?»

Нелегко, але мені вдалося підготувати достатньо нових кадрів. Просто зараз ми отримали доволі сильний удар. У нас увесь час був підйом. На президентських виборах ми визначили, хто буде президентом: Роберт Кочарян або Демірчян. Усе залежало від того, що скажу я, бо результат другого туру наші голоси визначали. Усі це знали. Звісно, Демірчян проти мене нічого не міг сказати, а від Роберта ми отримали комісію конституційних реформ. Я цілий рік керував тією комісією — це стратегічна комісія.

Місяць тому він вдав, що хоче прискорити згадану роботу, і всю справу передав спеціалістам. Я сказав: найкращий фахівець — я. А він у відповідь: у нас є доктори. Ті, хто працював, щоб утвердити владу комуністів через конституцію. Які вони конституціоналісти? Які вони фахівці з конституції? Він хотів, щоб після цього за вказівкою працювали. А я за вказівкою не працював: збирав усіх фахівців з конституції, вкладав туди певний принцип. Тобто ми йому допомогли стати президентом — він дав цю роботу нам. І права людини. Працю над

правами людини я завершив тим, що тепер у нас буде пост омбудсмена, у конституційний комітет проєкт передав. Подивимося, якщо Національні Збори протягом цього місяця не ухвалять, то доведеться перейти в опозицію до президента.

— **Якщо користуватися отримуваною інформацією — це московська преса переважно, — то Левон Тер-Петросян наприкінці вісімдесятих був серед політв'язнів у справі Карабаського комітету, — уточнює Вахтанг Кіпіані.**

— То не були політв'язні. Їх тримали в Москві...

З ваших слів я зрозумів, — веде далі Вахтанг Кіпіані, — що ви до нього критично й навіть негативно ставитеся?

— Що сталося? Мене виперли за кордон, а Левона Тер-Петросяна з московської в'язниці привезли прямо на площу й за тиждень направили в Париж на лікування. Це нечувано, щоб за радянських часів людина з кримінальною справою їхала лікуватися у Францію.

— **Він же теж вийшов із комітету «Карабах»? — уточнює Вахтанг Кіпіані.**

— Четверо з них були агентами КГБ. Офіційно вони між собою сперечалися, заявили про це офіційно, що ось ти був у КГБ, був наш зв'язковий. Комітет «Карабах» — непорозуміння. Якщо країна, нація має організацію з назвою «Самовизначення», і цей національно-визвольний рух уже визнаний, а хтось прагне розв'язати національну проблему, створивши комітет з одинадцятьох осіб. Одинадцятьоро бовдурів зібралися, народ збирався — вони виступали, народу немає — і їх немає. А потім КГБ змінював владу: мене виперли й сприяли тому, щоб ці кагебістські агенти як другий ешелон прийшли ніби нові люди, а насправді це їхні агенти.

— Це коли було? — уточнює Василь Овсієнко.

— Вісімдесят восьмого.

— За рішенням Президії Верховної Ради, так? — перепитує Вахтанг Кіпіані.

— Так. Значить, було так. Посадили мене в КГБ, чотири місяці тримали, інтенсивні допити під прямим керівництвом Москви. Тоді я вперше застосував нову тактику. Коли стаєш старшим, набридають ці запитання. Слідчий пише запитання, а я кажу, що хочу відповідь написати сам. Він пише запитання й дає. Я зазначаю: «Написане тут не читав». Слідчий бере й пише: «Запитання було вголос прочитане Айрікяну». Тобто я не хочу читати, але вголос мені читали. Я пишу: «Слідчий читав щось уголос, але тоді я згадав мелодію та слова “Хай живе незалежна Вірменія”, тому прочитане не чув». Він пише: «Айрікяну було прочитане вдруге». Я написав: «А тепер я згадував іншу пісню — “Неполонена, незіслана, моя Батьківщина, ти будеш вільна!”». І так він пише цілу сторінку, а я не слухаю. Він ставить запитання, а я не кажу «ні», а пишу, що не чув. Не моя справа — не чув. З Москви приїхали, просять: «Ну, заради Бога, щось пишійть...» Вони теж хотіли викрутитися.

А потім, після того як чотири місяці мене тримали — дату добре пам'ятаю, бо то був день оголошення війни між СРСР та Німеччиною, — 22 червня 1988 року сиджу я в камері й чую: «Ай-рі-кян! Ай-рі-кян!» Думаю, що вже, мабуть, божеволію, коли виникли галюцинації й чую своє прізвище. Виявилось, то не галюцинація — то п'ятдесят тисяч людей, переважно студенти, прийшли, оточили КГБ і вимагали мене звільнити. Що зробили кагебісти? Щойно чітко почув, що люди моє прізвище вигукують і вимагають свободу Айрікяну, кагебісти

принесли під моє вікно компресор, включили мотор — і компресор загуркотів. Гуркотів усю ніч. Був упевнений, що доти, доки компресор шумить, демонстранти там.

Це, напевне, в історії Радянського Союзу була перша демонстрація навпроти КГБ. Вони були в паніці. Мені запропонували виїхати за кордон — я відмовився. Вони сказали, що хочуть закрити справу, потрібен привід. Ну, кажу, добре, згоден — мене звільнять, щоб я поїхав. А потім зрозумів, що вони хочуть мене прямо в аеропорт відвезти, і написав, що коли насильно відвезете в аеропорт, тобто випрете з країни, то в літаку накладу на себе руки.

Коли виставили, то я вже потім прочитав документи й дізнався, що в мене була угода з вірменською діаспорою. Вони мене тут комітетом «Карабах» не змогли зламати.

Як і чому заарештували? Тому що...

— Пам'ятаєте, у моїй кімнаті, коли ви приїхали у Львів, перш ніж викликати до прокурора, нас затримали? Ви цю історію пам'ятаєте? — нагадує Михайло Горинь.

— Так, звісно, пам'ятаю.

— Коли звинуватили, що у вас наркотики...

— Так-так, а від цих «наркотиків» мій батько отримав інфаркт, знаєте...

— Так, мені говорили, я своїм розповідав про це. Ви не пам'ятаєте: ми зі Славком казали, що написали заяву в ООН, що коли депортують за кордон, то щоб нас не приймала жодна країна. А ви сказали: «Я теж так напишу!» Пам'ятаєте чи ні? Ми мали їхати в Москву тоді, нас затримали, і ми не поїхали. Але ви сказали: я теж напишу. А я відповів: «Айрікяне, пишіть негайно!» Та ви, очевидно, не встигли. — завершує оповідь Михайло Горинь.

11 вересня 1999 року на Байковому кладовищі біля могил Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого

вже був за кордоном. Полковник запитує: «Де?» А я: «У Мордовії». Це був такий час, коли вони хотіли деяких людей негайно виставити... — згадує Михайло Горинь.

— Якби мене пустили на батьківщину, скажімо, на пів року раніше, то у Вірменії багато пішло б по-іншому. Я був обраний на депутата: дев'яносто з гаком відсотків, усе населення за мене, за наші ідеї. Я обраний, але шість місяців перебував в Америці. Депутат не може повернутися у свою країну! Я мав мало досвіду — треба було нахабно їхати через Туреччину. Однак мені весь час казали: чекайте й чекайте. Чому не пускали? Призначили новий уряд — мене в уряді немає, нікого з моїх людей немає. Обирають керівництво

Верховної Ради — мене ніде немає. А коли повернувся й виявив активність, то сказали, що крісла хочу [...]

— Наскільки сильні у вірменській діаспорі були такі рухи, як ваш? — зацікавлено запитує Вахтанг Кіпіані.

— Мало, я не знайшов людей. Там здебільшого соціалісти. Якщо людина — матеріаліст або соціаліст, то переважно починає зважати на умови. А реальні умови не дають змоги думати про незалежність. Треба бути такими ідеалістами, як ми, природженими ідеалістами. Ми — фанатики, фанатики своєї партії й навіть не своєї ідеї. Мені довелося зустрічатись з вищим керівництвом Вірменії, а вони кажуть, що зараз не час для незалежності: «Про що ви говорите?» Тепер уже є документи, Левон Тер-Петросян розкрив, що вони співпрацювали з КГБ, співпрацювали нібито заради вірменських цілей, проти турків. Я кажу: «На вашому прапорі написано: “Смерть або свобода”, але ви забули поставити кому й додати: “Коли зручно”». Бо він мені сказав, що для незалежності незручний час. А на прапорі написано: «Смерть або свобода!». І я нагадав йому про це.

Однак поки в нас невлаштованість, наші громадяни забудуть про ці розумні слова. Передусім вони самі, ті громадяни, страждають, тож нехай думають. Я тепер у парламент не пройшов. Ви знаєте, у всій Вірменії в перші дні після виборів була тільки така розмова: «Як Ованес не пройшов? Як Айрікян не в парламенті?» Це була основна тема: як це? Казав людям: ми знаємо, що багато проголосували не за нас, бо нас не було в списках. Однак деякі запитували: «Ти за кого голосував?» — «Був упевнений, що за нас інші проголосують...» [Горинь сміється.] Твою долю вирішують, а ти вважаєш...

Або знаєте, який парадокс? Питають, хто найкращий політичний діяч. Я не набираю п'ятдесяті з гаком відсотків, але серед усіх у мене великий відсоток — у найгіршому випадку я на третьому місці. Кого оберете в президенти? Ніколи першим не опиняюся. Значить, люди, які вважають мене найкращим політичним діячем, у тій самій анкеті пишуть (можна порівняти на комп'ютері), що вдвічі менше готові проголосувати, щоб я став президентом, хоча вдвічі більше людей визнають мене як найкращого політичного діяча. Хто має бути президентом, коли не найкращий політик? Якийсь колгоспник, як Лукашенко? Вони кажуть, що президент повинен бути мафіозний, крутий, мати свою силу, бути здатним на все, а ти не здатний на все, ти будеш чисто працювати. Мені це складно зрозуміти. Мабуть, ті самі проблеми й тут.

— Це має бути середній політик. Середній, ніхто не хоче яскравої особистості, — скрушно зітхає Михайло Горинь.

— Ми тепер уже на їхньому рівні, ми всі стали середні. Раніше вирізнялися чимось, були готові йти вперед. А тепер просто працюємо — є біографія, яка дає їм свідоцтво, що ти можеш некорисливо служити.

*Розмова Паруйра Айрікяна з Василем Овсієнком,
Михайлом Горинем і Вахтангом Кіпіані, 1999 р.
Переклад Євгена Редька*

ВАЛЕНТИН МОРОЗ

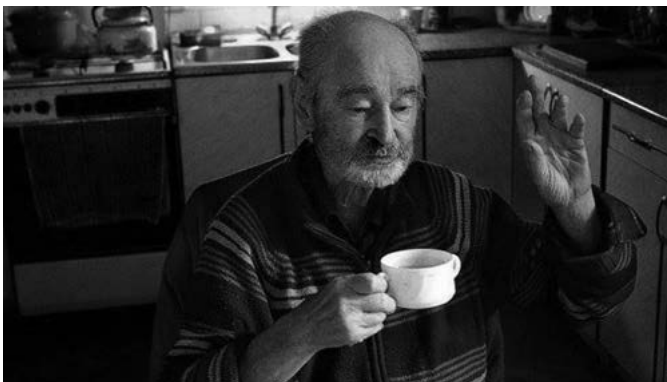
«...ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, ПОБАЧЕНА УКРАЇНСЬКИМИ ОЧИМА»

Валентин Мороз (15 квітня 1936 р., с. Холонів, нині Горохівського району Волинської області, тоді Волинського воєводства Польщі — 16 квітня 2019 р., Львів).

Першого вересня 1965 року в Івано-Франківську Валентина Мороза затримали співробітники КГБ. Викладача звинувачували в «антирадянській агітації та пропаганді». Судили його в Луцьку разом із соратником Дмитром Івашенком. Суд відправив Мороза до колонії суворого режиму на чотири роки.

Покарання дисидент відбував у Мордовії. Там він пише твір «Репортаж із заповідника імені Берія», у якому описує умови ув'язнення. Текст потрапляє на волю, виходить у самвидаві, поширюється в різних куточках СРСР.

— Ви — людина, яка пройшла через табори, людина, яка написала кілька книжок про історію. Який час свого життя вважаєте найцікавішим, найяскравішим?

Валентин Мороз

— Можливо, теперішній. Колись я вів висоту — міг стрибати високо. Колись навіть перше місце зайняв на шкільній районній олімпіаді. Умів у футбол грати і штангу піднімати. Тепер я всього того не вмю. Єдине, що я ще вмю, — то писати книжки. От «Україна у двадцятому столітті» другий том, перший. Тепер третій на 70 відсотків готовий. Пишу книжки й маю з того, як то кажуть сучасною мовою, великий «бальдощ» — велике море задоволення.

— А якщо тепер подумки повернутися в ті часи, коли ви були молодим. Ви кажете, що «тягали штангу і все було добре», як говорив колись Сверстюк: «І велосипед їхав дуже швидко». Якщо згадати той час, це був початок 1960-х років, коли в Києві, Львові, Франківську, інших містах починає така відлига відбуватись, вирує життя. У Києві це Клуб творчої молоді. Яким чином ви, просто молода патріотична людина, приєдналися до кола людей, які не так, як радянська молодь, крокували до соціалізму чи комунізму?

— Так то було цілком логічно й реально. Такі, як я, просто шукали таке середовище, таких людей — просто тим хотіли жити. Просто цього не було. Тому що старше покоління, яке зробило боротьбу Української повстанської армії, уже було або в таборах, або в дуже глибокому підпіллі. А нового ще нічого не було. І якраз перші люди, які вже мали імена, щось написали, то до них ми причепилися відразу, їх помітили. І то так почало створюватися середовище так званих «дисидентів», так званих «шістдесятників». Отак воно й почалося.

— А якщо згадати, хто на початку 1960-х років вам, молодій людині, здавався найвиразнішим, найчіткішим, найукраїнськішим?

— У кожного був свій досвід, своя дорога до дисидентського гурту. І тоді я був викладачем, спочатку Луцького педагогічного інституту, потім Івано-Франківського. Пригадую, що перший, кого я зустрів з киян цього типу, то був Сверстюк. Він із моїх околиць. Так, якщо від того хутора, де я народився, до того хутора, де він народився, якщо через поле йти, не дорогами, то кілометрів десять буде.

— Це Горохівський район?

— Так, це Горохів. А потім Дзюба став богом для нас усіх. Бо він же написав «Інтернаціоналізм чи русифікація?» То це ж фактично кредо 1960-х років і не тільки українських! Це був фактично меморандум із 1960-х років. Тобто він для нас таким на довгі роки став.

— Але це заочне знайомство? Ви ж не мали особистого досвіду спілкування з Дзюбою на той момент, коли він уже брив у головах?

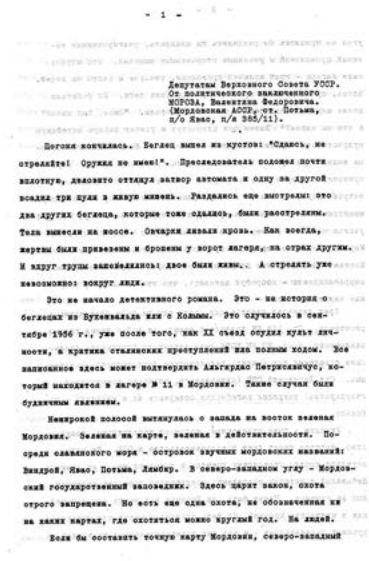
— У 1970 році вас посадили....

— У 1965-му це було. Чотири роки просидів. А через дев'ять місяців мене вдруге заарештовують. І 1 червня 1975-го я вже сиджу в тюрмі в Івано-Франківську. А потім суд дуже скоро zorganizували й дали 14 літ: 9 літ тюрми і 5 років заслання.

Але пощастило! Дурним щастить! Виявилось, що тоді було напруження велике між Москвою та Вашингтоном. А два советські шпигуни дуже цікавились підводними човнами американськими. Я був у тій місцевості, де їх спіймали. Ну, їх заарештували і дали кожному по 50 літ тюрми. Бо американський кодекс дозволяє статтю до статті з'єднувати —

Валентин Мороз після звільнення.
Торонто, Канада.
1979 рік. Архівне фото

Перша сторінка рукопису
«Репортаж із заповідника
імені Берія»

«Репортаж із заповідника імені Берії». Я вважався у Володимирській тюрмі, а фактично йшло слідство. А другий раз шість літ! То у Володимирській тюрмі шість літ нелегко просидіти.

— Розкажіть, багатьом цікаво, що треба було зробити такого, щоб тебе кидали не в табір, що вже було й так великим покаранням, а в тюрму?

— Є така формула: добрі наміри нікого не цікавлять, усіх цікавить добра продукція. Видно, їх турбувала дуже моя продукція. Бо ті, що я з ними тепер співпрацюю, вони вже немолоді і я зовсім вже немолодий... Люди добрі, 78-й рік, майже 78 років! Так вони кажуть, що дуже КГБ сердилось, коли мої речі знаходили в них там десь у самвидаві, у когось знайшли. То дуже сердились за мої речі. Видно, тому що вони кусючі були такі, не знаю... Так от, за ту продукцію мене так туди й запакували. Ото так це відбулося. Але я їх здивував. Кажуть, «дурним щастить». Я сказав, що без своїх паперів не вийду з камери. Мене взяли два кагебісти під руки, я був як скелет, просто винесли в авто. Але я не хотів без своїх паперів. То хтось інший... уже його виганяють на Захід, то які там папери! А я хотів свої папери.

— І все втратили?

— Усе втратив. Усе залишилося там. Але я тоді дуже за це переживав! Ну, правда, дещо було при мені — я так майстерно сховав. Ніде не писав у своїх книжках, у спогадах, щоб інших не розсекречувати. То дещо я вивіз. Але то мале. Тоді то мене дуже обходило. Але я написав нове, і нове, і нове... більше написав.

— А ви пишете більше загальні обриси української історії. Але ви не написали повноцінних спогадів про свої роки.

— Я на спогади не маю часу. Хочу написати історію України, побачену українськими очима, яку нормальний українець, особливо молодий, повинен читати. То українські історії — то поки «чапаєзнавці». Вони знають два поняття: перше поняття — то Чапаєв, а друге — Анка-пулемьотчиця. І то не їхня вина, то їхня біда, бо їх так навчили. Ну а про Бандеру вони нічого не знають. Так що треба, щоб саме такі книжки, історія України, побачена українськими очима.

— А якщо згадати період 1970-х років, мордовський період вашого життя. Наскільки я знаю зі спогадів політв'язнів, з літератури, у таборах була дуже непроста ситуація. З одного боку, це були всі яскраві представники своїх національних рухів: литовці, українці, євреї, росіяни, грузини та ін. Але, з другого боку, національні проекти в головах цих людей часто суперечили. Дехто виступав за сильну Росію, наприклад, а ви виступали за нормальну сильну Україну. Як ви зживались з цими людьми?

— Я побачив, що, виявляється, навіть у період УПА і пізніше, найлегші стосунки в українців були з двома групами: з литовцями і грузинами. Чому? Я не знаю, я не психолог і не біолог. Ну, а росіяни... Якщо візьмемо найголовнішого росіянина Пушкіна, то ж він писав: *«Славянские ль ручьи сольются в русском море?»* То в нього таке було поняття, що ті різні поляки, словаки і всякі інші дропозяки, і ті всі македонці, голодранці — то мають стати москалятиною. А українці, росіяни — то, він вважав, що й так уже в Москві.

— А чи були серед ваших спів'язнів з Росії люди, які поділяли національні прагнення народів, що жили в «подбрюшья» Росії, як казав Солженіцин?

— Ну, от Солженіцин типовий так само. Для нього що Україна, що Росія. Нічого нового той собачник не видумав. То була офіційна теорія в ХІХ столітті: що України нет, Україну видумали німці, щоб відділити цю багатющу землю від Росії. То тепер вони відновлюють те все.

—Тобто в таборах не було з ким із росіян поговорити про українські справи...

— Росіяни були за Росію — це зрозуміло. У часи Ярослава Мудрого ми були такі самі імперіалісти й так само тиснули на Новгород. Новгород не хотів данину платити Києву, а мусив платити. І Полоцьк хотів же відділитися, але Володимир Великий завоював його й того Рогволода вбив — їхнього князя. А Полоцьк же був центром Білорусі. Уже починалась Росія, Білорусія. А ми були тоді імперією, ми були імперіалістами. Кожна імперія тисне та вимагає свого й давить поневолені народи — то це звичайна історія. Я як історик це знаю.

Вахтанг Кініані, Леонід Плющ.

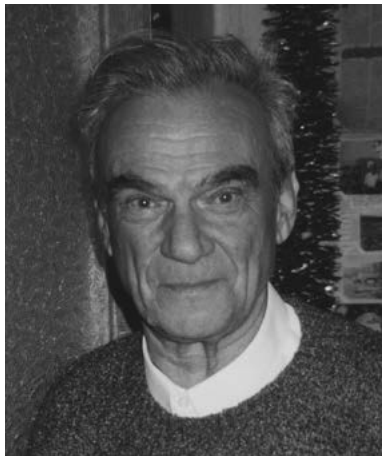
Фрагмент програми «Історична правда з Вахтангом Кініані»

МИХАЙЛО ХЕЙФЕЦ

«СИЛА ДИСИДЕНТА ПОЛЯГАЄ НЕ СТІЛЬКИ
В РОЗУМІ, СКІЛЬКИ В ХАРАКТЕРІ»

Михайло Хейфец (18 січня 1934 р., м. Ленінград, Росія — 25 листопада 2019 р., Єрусалим, Ізраїль) — письменник, історик. Автор самвидаву, політв'язень.

Михайла Хейфеца арештували 22 квітня 1974 року за «наклепницьку» передмову до збірки творів Йосифа Бродського «Йосип Бродський і наше покоління», яка різко осудила вторгнення військ Варшавського договору в Чехословаччину. До звинувачення додали факт зберігання літературного та правозахисного самвидаву («Хроніки текущих событий»), статей і листів Петра Григоренка, Олексія Костеріна, Андрія Амальрика. Так його справа стала

прикладом «суто літературної справи КГБ», коли людину карали лише за написання статті про літературу: 13 вересня 1974 року Михайла Хейфеца засудили за ч. 1 ст. 70 КК РСФСР («антирадянська агітація і пропаганда») на чотири роки позбавлення волі в колонії суворого режиму та два роки заслання.

Відбувати термін випало в мордовських політичних таборах (Дубравлаг) — ЖХ-385/17А (поселення Озерне) і 19 (поселення Лісне). Там він потоваришував із вірменськими й українськими політв'язнями — Паруйром Айрікяном, Зоряном Попадюком, Василем Стусом, В'ячеславом Чорноволом, Миколою Руденком.

— Як колишні радянські євреї, колишні радянські політв'язні, учасники «літакового процесу» прижилися в Ізраїлі? Ким вони стали? Чим вони займалися й займаються?

— Я знаю не про всіх. Марк Димшиц пішов інженером на авіаційний завод, він же льотчик. Працював, зараз на пенсії. Насправді в нього, як на мене, справжнє покликання не інженером бути. Мені дуже подобаються його картини. Я не випадково розмістив їх у своєму тритомнику, оскільки він змалював зону в народному дусі, напрочуд точно, правдиво. Гадаю, що від природи це був художник, який не реалізувався.

— Тобто саме КГБ зробило його художником?

— Так, це буває. Я його бачив, узяв у нього картини для книги. Він живе тихо. Кузнецов — найяскравіша постать, але в нього теж не все гаразд. Він був моїм керівником, творцем тієї газети, у якій я працював. Ми разом пропрацювали роки вісім. Він був редактором газети «Вісті» десь півтора року тому або рік тому, його звільнив власник. Він створив нову газету,

СИЛА ДИСИДЕНТА ПОЛЯГАЄ НЕ СТІЛЬКИ В РОЗУМІ, СКІЛЬКИ В ХАРАКТЕРІ

Зліва направо, згори вниз: Едуард Кузнецов, Вульф Залмансон, Юрій Федоров, Борис Пенсон, Йосип Менделевич, Анатолій Альтман, Лейб Хнох, Сильва Залмансон, Ізраїль Залмансон, Олексій Мурженко, Марк Димшиц

щотижневий журнал «Mega News», але начебто там теж не затримався. Зараз узяв тривалу відпустку.

15 червня 1970 року на аеродромі «Смолярный» — нині цей аеропорт місцевих повітряних ліній Санкт-Петербурга називається Ржевка й давно не приймає літаків — була арештована група радянських євреїв-відмовників, які планували захопити пасажирський літак, щоб утекти з СРСР. Підготовка до втечі тривала близько року. За планом літак збиралися захопити на невеликому аеродромі поблизу західного кордону, зробити переліт у зоні, невидимій для радарів (один з організаторів втечі, Марк Димшиц, був льотчиком), щоб сісти в Швеції. Після прибуття втікачі планували здатися владі, на місці скликати пресконференцію з питань державного антисемітизму в СРСР, щоб

привернути увагу світової громадськості до проблем радянських євреїв загалом і відмовників, яким було заборонено емігрувати в Ізраїль, зокрема.

— Кузнецов — це культова особистість для російської вулиці Ізраїлю. Як до нього зараз ставляться люди? Він досі залишається національним героєм?

— Культова особистість, але не до такої міри. Зараз з'явилися нові культові особистості. У першу чергу — це Щаранський, тому Кузнецов відійшов на другий план. Найсмішніше полягає в тому, що його майже не знало єврейське населення. Як не дивно, в Росії та в Україні, мабуть, їх усіх знають краще, ніж саме єврейське населення. Доводиться повторювати, розповідати людям. Радянська проблема — це повна амнезія історичної пам'яті. Вони нічого не знають, нічого не чули, нічим не цікавляться, окрім щоденної боротьби — раніше за шматок хліба, а зараз — за шматок насолоди, тільки і всього.

Натан Щаранський (Анатолій Щаранський, 20 січня 1948 р., Сталіно (Донецьк), Українська РСР) — ізраїльський державний та політичний діяч українського походження.

Заарештований 1977 року за звинуваченням у переданні американському журналістові Los Angeles Times секретних даних — списку осіб, яким радянська влада забороняла виїхати з країни. 11 лютого 1986 обміняний на «мосту

— Нещодавно в газеті «Столичные новости» було надруковано інтерв'ю з Едуардом Кузнецовим, де він досить різко висловився щодо Щаранського. Кузнецов сказав, що той належить до людей, які все життя маніпулюють авторитетом. Це ще раз показало, напевно, що російська вулиця, так звана російська алея, дуже неоднозначна.

— Я вам скажу, що досить скептично й іронічно ставлюся до всіх — і до Кузнецова, і до Щаранського. Але оскільки Кузнецов — не політична фігура, а мій колега, який потрапив у скрутну ситуацію, я звісно ніколи публічно не висловлювався на його адресу й не буду. Недобре штовхати того, хто падає. А що стосується Щаранського — не подобається він мені як політик. Це я висловив у пресі, була надрукована велика стаття «Навіщо руйнувати партію». Я намагався довести, що Щаранський показав себе людиною, як не дивно, недостатньо сильною. Здавалося б, сила дисидента полягає не стільки в розумі, скільки в характері. Проте з'ясувалося, що, коли ти займаєшся політикою, то відповідаєш за народ, за країну. Я розумію, що говорю високі слова, які навіть непристойні в наш час, проте це так є.

Треба бути значно сильнішим, ніж це може дозволити собі дисидент. Якщо відчуваєш, що народу щось потрібно, то навіть якщо тобі це не подобається, однаково повинен на цьому наполягати й обстоювати це, оскільки народ якоюсь мірою подібний до дитини. Він потребує, щоб його балували, потребує керівництва. Йому необхідно чути навіть неприємні речі. Насправді люди вміють чути не цієї хвилини, проте згодом, усвідомивши, відгукнуться і зрозуміють, що ти мав рацію. Мені здається, у Щаранського забракло сили волі

бути самим собою для народу. Він може бути самим собою для себе. Це теж немало. Я не заперечую волі та сили Щаранського, але є громада, за яку він відповідає, для якої повинен щось робити. Він має поводитися як її лідер, якщо хоче мати політичне майбутнє, для цього він повинен залишатися в уряді. Він мав право висловлювати свою точку зору, якщо був не згоден із прем'єр-міністром. Я цілком визнаю його право на політичні переконання, своє уявлення про шляхи країни. У тебе є твої виборці, твій електорат, твоя громада. Поки ти в уряді, можеш реально для них щось робити — це зовсім не те, що бути просто депутатом. Ти можеш впливати. З'ясувалося, йому байдуже до того, що відбувається з його електоратом. Це його право, але, скажу вам відверто, мені він як політик у цьому не подобається.

— Як вважаєте, що буде з передвиборчою кампанією Ізраїля найближчим часом?

— Я особисто великий противник усіх цих перевиборів, тому що абсолютно зрозуміло: по-перше, буде приблизно те саме розшарування сил, а воно не випадкове. Усього півтора роки тому були вибори, і цей розподіл відображає деяку волю народу. Буде той самий Кнесет. Припустімо, переоберуть прем'єра. Це, як на мене, означає, що Ізраїль потрапить у гіршу ситуацію, ніж є. Оскільки зараз у нас на чолі уряду лідер так званого табору миру. Якщо він висуває якісь вимоги Ізраїлю на міжнародній арені та перед нашими опонентами, будьмо відвертими, перед нашими ворогами, то висловлює думку всього народу — і більш миролюбної частини ізраїльського суспільства, і більш непримиренної частини [...]

У разі перевиборів народ розколеться, знову відбудеться колишній поділ на табір миру і національний табір. Кожна позиція, яку займатиме новий прем'єр-міністр, буде гостро розкритикована тими, хто програє у виборах, а також нашими союзниками, насамперед Сполученими Штатами, Росією, тобто тими, хто зараз підтримує нас реально та об'єктивно.

Ізраїль — мала держава, а не велика. Він однаково не може проводити абсолютно незалежну політику, потрібно це розуміти. Мені не відомо, чи є взагалі зараз навіть великі держави, які можуть проводити абсолютно незалежну політику. Я знаю, що Україна — величезна країна, порівняно з нами, і все одно її президент змушений брати до уваги міжнародний тиск. Тим паче має зважати на це країна, яка за розмірами в 20 разів, а за кількістю населення — в 8 разів менша за Україну. Природно, вона залежить від своїх союзників, від міжнародного тиску, тому будь-який представник табору війни піде тим самим шляхом. Це насправді брехня: в Ізраїлі не існує табору війни, миру хочуть абсолютно всі. Я говорю відповідально, бо сам належу до табору миру. Здавалося б, повинен сварити своїх опонентів, але це не так. Мені відомо, що вони так само прагнуть миру, як і я. Різниця між мною і моїми опонентами всередині Ізраїлю з національного табору полягає в оцінюванні партнерів [...]

Наші опоненти з національного табору теж хочуть миру, теж хотіли б домовитися, але вони впевнені, що наші противники абсолютно не хочуть миру, а хочуть продовження війни. Їм здається, що така методика, як переговори про мир, як підписання якихось проміжних документів, — це вигідний метод для продовження військових дій. Тобто вони суто

суб'єктивно не вірять у добрі наміри своїх партнерів. Ось така різниця в оцінюванні людей. Можливо, іноді мають рацію ті, а іноді мають рацію інші. Хто розбереться в душі людській?

Тобто наші партнери вважають, що Арафат і його команда — це люди типу не солдата, а люди типу Саддама Хусейна, який усерйоз вірив, що може перемогти Сполучені Штати Америки і весь Західний світ. Він наразив на катастрофу твій народ, завдавши нещастя й біди, проте народ його любить, шанує, цінує. Це людина, яка веде свій народ. Саме таким шляхом, а не іншим.

[...] Насправді палестинцям пропонували на 90% зайняту Ізраїлем територію, навіть 90 плюс, але це все було не підписано, тільки оговорено. Плюс цілком життєздатна держава. Уперше у своїй історії народ отримував цілком життєздатну державу з величезними перспективами. Вони відкрили газ біля своїх берегів. Ізраїль — єдиний споживач цього газу. Його можна було пустити й отримати стільки води, скільки потрібно, щоб оживити пустелю. Вони могли жити насправді, як Князівство Перської затоки, могли розбагатіти на нафті. Тобто це заможний, працьовитий народ зі своєю територією, цільною, а зовсім не анклавною державою. І насправді ніхто не хотів позбавляти їх жодних прав. Євреї дійсно не хотіли віддати їм Єрусалим у його історичних кордонах за жодних умов. Але це те, що називається вірністю святині. У кожного народу є такі свої святині, які він не погодиться віддати. Якщо ми віддаємо Єрусалим, тоді самі себе сприймаємо як окупантів. Як людей, які прийшли сюди, захопили якийсь шматок, на ньому живуть і задоволені. Ми прибули сюди, тому що вважаємо цю землю батьківщиною. Єрусалим — наша святи-

ня. Жодний ізраїльський уряд не міг віддати історичний Єрусалим. Але ніхто не прагнув влади над ними. Усі араби, які живуть на території історичного Єрусалиму, отримували б права палестинських громадян, повного самоврядування на території Єрусалиму, абсолютно всі муніципальні, політичні права. Усе, крім визнання їхнього юридичного права, фактично суто формального. Нам було потрібно формальне визнання, що це ми. А так живіть самі собі, як заманеться. Ми абсолютно не збираємося втручатись у ваші справи. Можливість домовитися була велика.

Насправді жодних нерозв'язних проблем не було, мир був поруч. Але існують екстремістські елементи, різниця цивілізацій. Я зовсім не хочу когось цим принизити або образити. Самі євреї колись були в тій цивілізації, у якій зараз перебувають араби. Це сільська цивілізація, яка ґрунтується на уявленні, що всіх нас годує земля. І володіння землею — це єдине реальне багатство. Ворог — це завжди сусід, який може претендувати на твою землю. Тому в євреїв колись (спеціально подаю єврейський приклад, щоб було зрозуміло, що тут немає жодного расового упередження) ворогами ставали сусіди — аммонитяни або моавитяни. Друзями в них були Спарта і Римська республіка, оскільки вони були далеко. Загально-відомо, чим це скінчилося для євреїв. Виявляється, наявність сусіда не гарантує його дружби, тобто сусід — завжди ворог, а той, хто дає землю, — це або боягуз, або дурень.

— У їхньому уявленні?

— У їхньому уявленні. Оскільки це головна цінність, то цим людина не жертвує, це те, що годує її та всю її сім'ю, весь її рід. Тому коли араби побачили, що Ізраїль відступає [...],

для них це означало: євреї ослабли, втратили військовий дух, надто цінують своїх людей. Утрата людини — це катастрофа, крики, шум, «Як уряд допустив таке?» тощо. Тобто така звичайна нормальна демагогія в демократичному суспільстві, коли говорять про втрату цінностей, національного духу, про ідеали. «Де наша молодь?», «Якими ми були в молодості!», «А яка зараз молодь!» — усі ці звичні нам розмови сприймають як істину. Народ уже не той, не готовий битися. Якщо з ним як слід боротися, то він поступається. Він хоч і сильний фізично, але слабкий морально. Це не тільки феномен нашої країни, те саме відбулося в Іраку. Саддам Хусейн широко вважав, що може перемогти НАТО і Сполучені Штати Америки. За рахунок військового духу, обстріляних солдатів. Вони невибагливі, їм нічого не потрібно, вони готові віддати життя за Батьківщину. А що ці розпещені американці? Вони не можуть спати не в ліжку! Куди вже їм, якщо кожного вбитого оплакують?!

Тобто це абсолютно широко вважати таких людей слабкими. Люди не розуміють. Ми, євреї та американці, представники міської цивілізації, яка точно знає: головні цінності — не у володінні землею, а в умінні використовувати природні сили кожної людини. Людина з її плодovitістю...

— ...інтелектуальною.

— ...інтелектуальною та фізичною, що цінніше за будь-яку землю. Це велика біологічна цінність, яка існує, дає багатство суспільству. Ми вважаємо, що нинішня позиція арабів пов'язана, як не дивно, з нашим відступом з Лівану. Ми пішли з Лівану, ізраїльтяни здобули перемогу. Ми залишили їм землю. Це їхня земля. Навіщо вона нам? Натомість вони по нас

тепер не стріляють. Ми туди навіщо приходили? Щоб вони по нас не стріляли.

— **Мета досягнута?**

— Мета досягнута. Тобто ми перемогли. Велика перемога — це перевага нинішнього прем'єр-міністра, з якою він піде на вибори: ось він здобув перемогу в Лівані, стільки років там стріляли, а зараз тиша. Ось ми перемогли, віддали землю й отримали те, чого хотіли, досягли стратегічної мети війни.

Натомість в очах арабів ми програли. Ми могли не віддавати землю, але її віддали, отже, ми слабаки, бо злякалися цієї стрілянини. Можливо, Арафату достатньо постріляти, тоді ми підемо з тих районів Єрусалима, на які він претендує, або поступимося йому в певних питаннях біженців, які він хоче порушити. Тобто це повне цивілізаційне нерозуміння партнера. Ми не розуміємо його логіки, він не розуміє нашої логіки. Ми вважаємо, що перемогли, а він гадає, що ми програли. Ми вважаємо, що ми сильні, а він у цьому вбачає нашу слабкість. Тому що ми не хочемо воювати, не любимо воювати. Для нас війна — це щось огидне, що сприймається як слабкість і боягузтво тими, для кого війна — лицарство. І тому вони в такому розпачі, щоразу зазнаючи поразки.

Як американці вбили Саддама Хусейна? Адже насправді навіть ті поразки, яких зазнавали великі держави, можна пояснити не їхньою слабкістю, а тим самим розрахунком. Американці у В'єтнамі програли війну не тому, що вони не могли її виграти. Вони не хотіли платити за В'єтнам ту ціну, що їм коштувала перемога. Набагато простіше скинути одну атомну бомбу — немає В'єтнаму. Усі згадували б, що на півночі В'єтнаму був такий народ, який героїчно боровся,

але зник. Перемога того не варта, американці зважили й вирішили, що південні в'єтнамці самі себе захищати не хочуть, отже, Америка обійдеться без них. Це, можливо, цинічний розрахунок, але він характерний для міської цивілізації. Там визначають: варто воно того чи ні. Як був Південний В'єтнам слабший, ніж Америка, так він і залишився, але він цього не розуміє. Був Афганістан слабший, ніж Росія, так він і залишився.

— Як читач, я не дуже добре уявляю, наскільки араби-палестинці інфільтровані в ізраїльське державне життя. Тобто знаю, що є депутати, є якась фракція. Може, ви живете двома громадами, які не перетинаються.

— Абсолютно точно сформульовано. Саме тут, коли ми живемо в Ізраїлі, то живемо в приблизно в одних умовах, користуємося тими самими правами, але відчутна прірва в ментальності. Нещодавно російські журналісти зустрілися з арабськими журналістами після того, коли арабська громада виступила на боці палестинців. Поліція стріляла, оскільки в неї, за її словами, теж стріляли, що цілком зрозуміло. Ми знаємо, що там є зброя. Арабські депутати самі не заперечують, що в них є зброя. 13 убитих. Слідча комісія працює, перевіряючи правомірність дій поліції. З цієї нагоди ми зустрілися з арабськими журналістами. Я почув від них дуже гостру скаргу на національну дискримінацію. Це абсолютно серйозна й чесна скарга. Було наведено багато прикладів того, як дискримінують арабів. Я абсолютно не сумніваюся в цих фактах. Мені поставили таке питання: «Навіщо вам, євреям, потрібна національна рівноправність арабів?». Я відповів: «Розумієте, у мене своє уявлення про свою державу, свій ідеал. Нерівно-

правність громадян у цій державі мене як єврея ображає, тому мені потрібно, щоб араби користувалися всіма правами в цій державі. Ви повинні поставити мені ще одне питання: «Навіщо євреям потрібна Палестинська національна держава?» Я обстоюю співіснування поруч двох незалежних держав, Ізраїльської та Палестинської. Так навіщо мені необхідна Палестинська держава? Ви запевняєте, що вашому серцю байдуже до нашого герба, гімну, що все це для вас чужі речі. Євреї приїхали з України. Навряд чи єврейському серцю в Україні небайдужий гімн «Ще не вмерла України». Навряд єврейському серцю так само важливий тризуб, який став гербом України. Ми розуміємо, що є титульна нація, її право, її відповідальність за країну. Нацменшини повинні визнати право нації в цій країні, де існує титульна нація. Якщо вам наші символи, наша музика, наш спосіб життя чужі, маєте право від'їхати на 20 км і будувати свою країну зі своїм гербом, гімном, зі своїми звичками, жити там повноправними громадянами. Ви повинні зробити вибір: хочете бути ізраїльтянами з усіма обмеженнями, але як національна меншина, яка, природно, існує в будь-якій країні, або, якщо це вас не влаштовує, повинні виїхати й будувати свою країну, свій дім. Але ті, хто живе в цій країні, повинні сприйняти її своїм домом. Її армія — захисниця. Поліція та всі органи правопорядку і наші, і ваші. Ви повинні так це розуміти. Зараз триває військовий конфлікт. Я розумію, що на тому боці ваші брати, але ви повинні усвідомити, що триває військовий конфлікт. Наша армія захищає і нас, і вас. Якщо звідти прийдуть — невідомо, хто постраждає, адже особливого розбору не буде. Коли під час війни виступаєте проти своєї армії, маєте розуміти, що у вас

можуть стріляти. Коли виступаєте проти свого будинку, то починаєте руйнувати його, адже країна — це будинок. Усі, хто в ньому живе, мають рівні права. Вони повинні мати і рівне почуття причетності до цього будинку. Євреї, яких не влаштовують Росія та Україна, повинні залишити ті країни, приїхати до нас і будувати свою країну тут. Але ті, хто залишився в Росії або в Україні, мають бути патріотами цих країн. Вони повинні зводити той будинок і бажати йому блага. Якщо не можете, будь ласка, виберіть!».

Вони хочуть сидіти на двох стільцях. Ми чудово розуміємо, що вони хочуть бути вірними своєму народові, але водночас користуватися всіма правами й перевагами, що дає перебування в нашій країні, створене спільною працею громадян цієї країни, зокрема і їхньою працею. Але вони мають розуміти, що це будинок, його не можна зруйнувати. Я особисто вважаю, що через такі цивілізаційні процеси, які існують у нашій країні, найкращий варіант — це поділ двох народів на дві держави. Позитивний момент останніх подій, попри загибель людей, для мене полягає в тому, що, можливо, зламався якийсь стереотип у мізках ізраїльтян, у якому кордони їхньої країни були непорушними. Межі цієї країни — це несправжній кордон, це колишня лінія фронту; де зупинилися війська, там і пролягав кордон. Чому б, наприклад, не віддати Палестинській державі великі райони, які, можливо, заселені ізраїльськими арабами, але натомість зберегти стратегічні райони, заселені євреями, які Барак погоджувався евакуювати? [...]

Маємо сусідів, яких нам дав Бог, інших у нас немає. Ви знаєте, що радянська людина не звикла брати до уваги оточення,

зокрема їхні інтереси. У цьому сенсі радянські люди нагадують мені наших арабських сусідів. «Цього ранку рано-рано втопилися двоє баранів». Тому здебільшого це громада права. Я лівий тільки тому, що живу 20 років у країні, відчуваю себе ізраїльтянином, до того ж у російській громаді радянське уявлення про державу. Тобто держава — це така собі машина, що має творити демократичне суспільство, здійснювати для мене те, що хочу. Тобто не я це роблю, а вона це робить для мене. А для певних ізраїльтян, якщо поставити питання, наприклад, про виселення арабів, усе інакше. Вони не вважають, що якась держава це зробить, для них це означає, що їм самим потрібно. Піти в чужий будинок, виселяти звідти людей, почути плач жінок і дітей. Вони не хочуть цього, тому наполягають, що варто домовлятися. Росіянин дивиться на мапу і абсолютно не відчуває, що це його рук справа. Держава — це зовнішня машина, яка дарує або благо, або завдає зло. Це важка спадщина радянського режиму, як не дивно. Державу там обоювали, тому вона стала чужою людині. Вона не сприймає її як продовження себе.

Тому, природно, російська громада здебільшого права, ба більше, вона недовірлива. Цього їй навчив попередній досвід життя: з-поміж двох варіантів вона вважає за краще бачити найгірший, песимістичний, завжди воліє бачити в партнері негідника, який обманює. Дуже часто на сході вона буває правою. Я хоч і людина іншого напрямку, проте визнаю, що у своїх підозрах вона має рацію. Якби цього не було, наскільки було б легше жити нам тоді! Вони дуже часто мають рацію, на жаль. Вони краще розуміють партнера, краще розуміють його нерозумність, його сліпоту, оскільки самі такі,

розуміють краще, ніж я, якому здається, що партнер здатний оцінити користь. Найстрашніше полягає в тому, що, коли людина, держава чи суспільство досягає власної користі, ти можеш: знати їхні інтереси; що ти для цього інтересу можеш зробити; чим ти можеш поступитися або допомогти; у чому ти не погодишся, зауваживши, що до твоєї мети веде інший шлях. Але якщо люди наражаються на катастрофу, на очевидні збитки і ведуть на загибель своїх, як ти це можеш знати? Як тобі це спаде на думку?

Коли засуджують Сталіна за те, що він недооцінив збройного нападу гітлерівської армії, я не згоден. Сталін не розумів, навіщо Гітлеру нападати на Росію, адже це величезні втрати, вочевидь величезні труднощі, війна на два фронти, неготова армія, неготова країна, Гітлеру належить уся Європа. То навіщо йому Росія? Він сприймав Гітлера як європейського лідера, якого він, східна людина, обдурить у потрібну мить. Поки той будуватиме добробут своїх німців і своєї країни, він йому встроить ножа у спину. Гітлер був людиною такого типу, яка кинула свій великий народ і свою велику країну в прірву зовсім безнадійної авантюри. Як це можна було знати?

Як можна було знати, що Саддам Хусейн нападе на Кувейт, розуміючи, що проти нього постане весь світ, у нього не буде жодного союзника, бо він не запитав санкцій у Москви. Як можна було це прорахувати? Розумієте, те саме тут.

— Чи можна припустити, що одним з керівників міністерства Ізраїлю буде російськомовна людина?

— Припустити можна все, але я не бачу такої людини. Серед нас поки що немає жодного справді серйозного і відповідального політика. Я не бачу жодного політика, якого

серйозно поважатимуть навіть у самій громаді. За всіх цих політиків російських голосують тільки тому, що вони свої, але не тому, що їх поважають.

— У Шевченка є фраза: «Ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом? А діждемось-таки колись...»

— Я насправді говорив про те, щоб усі євреї виїхали з України або Росії не тому, що там вони непотрібні люди, не тому що тут їм буде краще. Я впевнений, що багатьом там значно краще було б, ніж тут. Вони вирости в тому середовищі, звикли до нього, а це потрібно для того народу.

Наприклад, українці почубилися. Якщо вони зробили це, отже, власноруч, а не єврейськими руками, додумалися до всіх дурниць своїми головами, а не єврейськими головами. І це буде добре. Тому я абсолютно не хотів, щоб хоч хтось з євреїв залишався в Україні, і досі так уважаю.

— Як сьогодні Україна має вигляд в ізраїльських ЗМІ?

— Ви знаєте, насправді Україна з тих країн, до яких в ізраїльських ЗМІ ставляться з найбільшою симпатією. Наскільки не симпатизують Росії, настільки із симпатією ставляться до України. Мабуть, це можна пояснити тим, що в Росії є все-таки дуже сильна православна церква з її внутрішнім антисемітизмом, а з боку української церкви цього антисемітизму тут ніяк не відчувається. Я не кажу, що його немає, але немає жодного відчуття з боку православних ієрархів.

У Росії це відчуття існує, можливо, тому що є відчуття, наче будь-які антисемітські випадки в українських ЗМІ та політиків — це точки зору цих невливових маргіналів, які можуть бути всюди. У Росії постійно є відчуття, що цю лінію проводять дуже впливові люди, які сьогодні-завтра можуть

прийти до влади, тому образ України в місцевих ЗМІ набагато симпатичніший, ніж образ Росії. Тепер становище змінилося, тому що Путіну симпатизують через рішучу боротьбу з арабським тероризмом. Не Чечня тут цікавить, а саме арабська участь у чеченських справах, тому виникає відчуття, що є спільний ворог.

— **Ізраїльський лідер однозначно висловлювався на користь найрадикальніших, найжорстокіших дій щодо приборкання Чечні. Ви маєте власний досвід боротьби з внутрішнім тероризмом. Як це пов'язується — одвічне прагнення єврейського народу до власної національної незалежності та фактично відмова в цьому самому праві?**

— Поясню дуже чітко. В Ізраїлі переконані: у чеченців немає незалежності через стовідсоткову вину самих чеченців. Поряд із Чечнею є такий самий народ інгуші, з такою самою мовою, діалектом, з тією самою мусульманською вірою. Там не виникають жодні проблеми, оскільки Аушев займається своїм народом. Є Кабардино-Балкарія, так само мусульманська країна. Поряд є Адигея, поряд є багато республік, які насправді реально користуються незалежністю. Чечня мала незалежність. Урешті-решт ми всі бачили на екранах телевізорів утілення шаріатського права в Чечні. Це було не дуже симпатично, зокрема кара на вулицях, але це означало, що в Чечні діють місцеві закони, а не російські. Чечня не сплачувала податків Росії, а отримувала з Росії гроші, щоб будувати свою країну. Замість цього почалася абсолютно ідіотська політика.

— **Середньовічна.**

— Середньовічна. У Росії переконані, що біди чеченського народу — це біди його злочинного керівництва. В Ізраїлі

сформувалася думка, що на чолі чеченського народу були люди без мізків. Тому в Ізраїлі до цього так і ставляться, адже насправді це порівняння абсолютно точне з Ізраїлем. В Ізраїлі немає жодної людини, яка прагне володарювати над палестинцями. Запевняю вас: ніхто не хоче. Усі прагнуть відокремитися, віддати ізраїльських арабів палестинській автономії, щоб вона ними правила. Єдина умова: ви до нас не пхайте носа.

— **Але ж постає питання про землю.**

— Завжди постає якийсь питання. Так сідайте, починайте думати й розв'язувати його. Не намагайтеся залякати противника. Зрозумійте, що він не боїться. Противник такий самий, як ми, не слабкий, який не боїться. Коли починаєте його підривати, він починає вас убивати. Коли Арафат заявляє, що в мене є мільйон шахідів, ладних віддати життя, він, звісно, розраховує залякати ізраїльтян. Але я можу сказати точно, про що розмірковують ізраїльтяни. Вони думають про те, що доведеться вбити цей мільйон. Те саме з Росією в Чечні — не можна лякати, адже люди не бояться, як і не боїться Америка. Уявіть, що завтра якісь російські терористи, нацисти, скінхеди почнуть улаштовувати теракти на вулицях України, вимагаючи відокремлення Криму або хоча б Севастополя від України. Невже український уряд здасться, піде на поступки? У жодному разі. Є речі, які люди не роблять, якщо мають розум.

Чеченські лідери виявили себе людьми, у яких розуму немає. Решта мусульманських лідерів Північного Кавказу мають реальну незалежність, хіба що вони не мають своїх дипломатів. Зрештою завжди можна придумати якусь посаду. Вони

мають власні збройні сили, які називають не армією, а МВС. У Росії зараз у МВС на обліку більше солдатів, ніж в армії.

— В ізраїльському суспільстві точиться дискусія щодо майбутнього співжиття з палестинцями? Чи можливий такий варіант: ми окремо від вас, заберіть арабів, живіть однією арабською палестинською державою на територіях, відданих вам? Або це питання торгів?

— Людина хоче більше, ніж їй дають. Проблема полягає в тому, що палестинці починали війну кілька разів — 1948-го, 1967-го, 1973-го, 1978-го, але щоразу її програвали. Не можеш, програвши війну, вимагати того, що отримав би у цій війні, якби переміг. Ну, не влаштоване так життя! Це я сам арабам кажу: «Хлопці, воювати треба було краще. Ви почали війну. Коли ухвалюєте доленосне рішення почати війну, то повинні розуміти, що коли її програєте, то втратите навіть те, що маєте. Тому, наважуючись на це, ви маєте дуже серйозно все зважувати. Ось ви почали цю Інтифаду Аль-Акси. Ви хоч розуміли про те, що потрібно виграти? Якщо програєте, не буде навіть того, що маєте?» [...]

Насправді, якщо говорити про нашу країну, я повинен зауважити, що зараз стався крах двох великих ілюзій. Крах лівої ілюзії: ми такі сильні й могутні, що коли поступимося арабам у їхніх прагненнях, точно запанує мир, що це залежить від нас. Поступимося — отримаємо мир. Виявилось, що, поступившись, миру ми не отримуємо. Крах правої ілюзії: ми такі сильні, могутні, якщо завдамо удару, вони відразу зрозуміють, хто вони, а хто ми, і повернуться до колишнього статусу-кво. Зараз, коли і права, і ліва ілюзії зазнали краху, потрібно шукати якийсь інший шлях.

— Нещодавно почали будувати стіну. На якому етапі вона зараз? Звідки й куди вона простягається?

— Вона має перекрити якісь ділянки палестино-ізраїльського зіткнення. Я був проти цієї стіни, оскільки мені здавалося, що в цьому немає сенсу. Ну, поставили стіну, стріляти через неї цілком можна, адже паркан три метри заввишки. Снаряд, ракета, куля не пролетять? Мені здавалося, що все, як то кажуть в Ізраїлі, марна трата грошей, але Бронфман переконав мене поїхати поглянути, адже він прихильник цієї ідеї. Я подивився, зрозумів, що є якийсь сенс у цій ідеї. Повністю розрізати Єрусалим, поставивши стіну посеред міста, — нереально, так само нереально, як в інших місцях, але є величезні ділянки кордону, де стоїть стіна. Люди не бачать одне одного, а бачать паркан. Євреї припиняють боятися арабів, араби вже не дражнять євреїв. Ну, бачать стіну, а на ній — прикордонників, і все. Що там за стіною — хтозна. Це, на мою думку, дуже заспокоює психологічно. Як на мене, то гарна ідея.

— Це буде навколо анклавів?

— Ні, це буде по зеленій межі, а не навколо.

— Що означає зелена межа?

— Це старий кордон 1967 року. З цього старого кордону вона йде з деякими відхиленнями в певну сторону. Але це якийсь муляж кордону, тобто там, де євреї згодні розділитися, там і ставлять ту межу, якщо не згодні — там треба домовлятися. Це, як на мене, пом'якшує психологічне протистояння. Можливо, я помиляюсь.

Вахтанг Кіпіані, Михайло Хейфец, 7 жовтня 2002 р.

Переклад Євгена Редька

ЄВГЕН КОНЦЕВИЧ

«Я ВАС ВИТРИМАЮ, ПАРАЗИТИ»

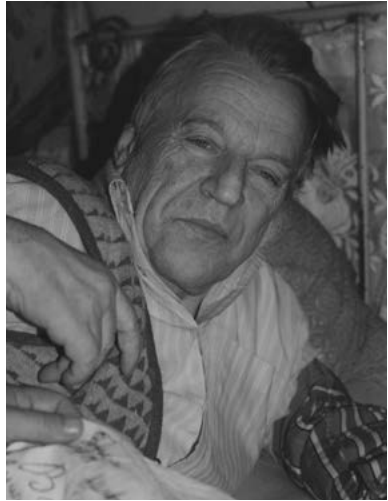
Концевич Євген Васильович (5 червня 1935 р., с. Млинище Житомирського району Житомирської області — 21 липня 2010 р., Житомир).

Письменник, дисидент, «символ і легенда покоління шістдесятників». «За зберігання та читання антирадянської літератури» Євгена Концевича переслідувало КГБ, особливо зважаючи на тісні зв'язки з шістдесятниками і правозахисниками. 18 квітня 1972 року під час обшуку в нього вилучили 17 примірників самвидаву, багато рукописів і листів, друкарську машинку та інше.

Інтерв'ю з Євгеном Концевичем тривало довго, він ділився спогадами про шістдесятників. Один із найяскравіших спогадів — про обшуки й подарунок із «секретом»-прослушкою. Як описує Василь Овсієнко, «до Житомира, на Другий Шевченківський провулок, 12, приїздили люди, яких пізніше назвали шістдесятниками. На його 30-річчя, 5 червня 1965, приїхали Алла Горська, Іван, Леоніда та

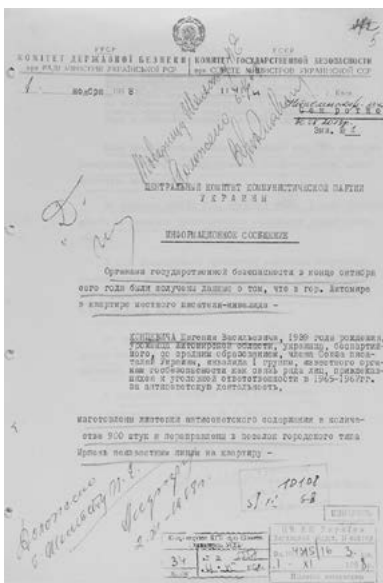
Надія Світличні, Вячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Микола Плахотнюк, Ірина Жиленко, Михайло Гуць, Галина Возна-Кушнір, Вікторія Цимбал, Борис Мамайсур. Розмовляли, співали, жартували. Євген був щасливий. Колишній сусід Оксентій Мельничук, який вибивався в номенклатуру, приніс показати альбом, у якому Концевич після від'їзду друзів виявив під-

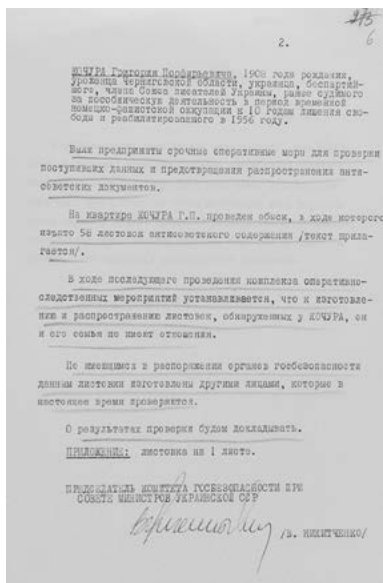
слушку і знешкодив її — КГБ вже готувався до серпневих арештів шістдесятників. Нагрянув обшук... Сам очільник обласного КГБ полковник І. І. Юдін з групою підлеглих вимагав видати підслушку і зберігати таємницю, умовляв Концевича працювати на їхню установу. Він рішуче відмовився — і ганебна історія стала відомою всій дисидентській Україні. Про неї розповідали закордонні радіостанції. Той же Юдін запропонував Концевичу виступити в пресі проти зарубіжних публікацій про «подарунок» на день народження. Він знову відкинув пропозицію... Через сім років майор КГБ Медвецький цинічно повчав на допиті: «Ви, Євгене Васильовичу, свій життєвий хребет зламали не тоді, коли стрибнули з кручі в річку, а тоді, коли не послушалися доброї поради Івана Івановича й не допомогли нам». 18 квітня 1972 року в Концевича знову був

ДИСИДЕНТИ

Ф. 16, оп. 01, спр. 0981-0032

Ф. 16, оп. 01, спр. 0981-0033

тій книжечці моїй. І мені привезли запис — записали тоді на такий великий магнітофон, на бобінний — і виступ там і Дзюби, і інших. І це в мене було забране без протоколу. І не знаю, чи це навмисно так було зроблено, але другого дня, о дванадцятій дня десь (мама мене вже повернула на інший бік), він [Медвецький] прийшов і каже: «А тут ми не взяли катушки».

Бо забрали без протоколу. Це абсолютно моя дурість! Я за тим шкодюю: там були записи співу Іри Жиленко й виступ Дзюби на тому вечорі в інституті.

А тут вони зайшли, трошки посиділи, а тоді вийшли, і він пішов із ними — а потім раптом вернувся й виклав записи.

Там були записи Ліни Костенко, Вінграновський, Мамай-сура... Їх потім забрали, ці речі.

Але... Тільки Дзюба вийшов, у мене ще це все лежить, за-скакує наш один поет. Отой із великим животом і тоненьким голосом. Я не хочу прізвище називати, бо обіцяв. І побачив: «А це що в тебе таке?» Я йому не показав, але він бачив, що в мене бобіни.

А це Ахматова. Її приніс мені Борис Тен. Але в основному йшло через Надійку Світличну. Ну хто приїздив ще? Доценки. Ніна Вірченко та Доценко тоді привозили. Іван Світличний з Льолею, Чорновіл. Хто приїздив — той щось обов'язково привозив. Це ще ж не все, бо й забрано багато чого було.

Для мене, щоб когось просити, так ні. Я й сховати нічого не міг по-людськи, як на те. Там і Сверстюк щось привозив. Он на фотографіях і Плахотнюк (деякі вони не забрали), фотографії робіт Алли Горської були, і з Донецька.

Я розумію, що їм дуже хотілось... Мені це полегшило ситуацію. Я дуже погано себе почував, думав: «Та пропадуть ви пропадом, заберу все з собою, нічого не розкажу. Я колись ще хлопчиком у селі чув, дядько один говорив: “Той, хто не забирає з собою нічого в могилу, той не прожив життя, наче нічого й не було”».

І ось у мені все це розквітло. Коли тягають, то воно й боляче, й неприємно. Але ж коли приходять раз: «Виключай, виключай», потім приходять другий раз: «Виключайте». То вже й думаєш — та вже виключайте, ідіть к чорту і не морочіть мені голову, бо воно вже не тільки голову, а воно вже мені як серпом по... Ну, я знаю.

Я вам скажу так: був отой момент, справді, я пам'ятаю, отак я на колясці стояв, той десь далі йшов, у нас стежка тоді ще там була.

— **Це вже ви розповідаєте про обшук?**

— Ні, ні, це не обшук був, просто був психологічний такий тиск. Дев'ять чоловік тоді стало, у цій кімнатці, а він отако сидить, маленький, сухенький такий. Він тоді перший зайшов, Юдін, а ці потім, уже за ним. І в той момент, коли я дивився, я злякався. Не знаю чого, але злякався. Щось таке страшенно неприємне. Але я стою, а вони переді мною. І це, напевно, було щось на рівні істерики, але мені стало дуже смішно. Я подивився і став сміятися. А вони стоять такі...

Іван Світличний, коли перший раз його арештували, а тоді випустили, розповідав, що він засік, що кагебісти здебільшого ущербні люди. Що ти їх ідеалізуєш... І я згоден з Іваном. Там таких, щоб були беззастережні... Звісно, туди й зовсім дурних не брали. Але вони бачили ту систему з іншої сторони. І це почуття ущербності в них таки було в усіх. У всякому разі, у тих, кого я бачив.

Я знаю, що з Києва був капітан Руденко. І він на чому грав? Він розповідав, що в нього син отак лежить, як я. І він грав. І це така атмосфера, що ми її все рівно відчуваємо: і вони, і я відчуваємо, що це гра.

І от вони приходять зранку. Отак посидять двоє, потім один виходить, заходить другий, тоді виходить і заходить третій. І отак вони й ходили. І на чому грали: вони відчули, що я не здамся. І вони вирішили задавити цим. І я заряджався такою думкою на добу: «Я вас витримаю, паразити». А потім каменем до ранку відлежуюсь. І знову.

Хоч і відчуваєш, що це гра, але ж таке гнітюче відчуття... І один із них був: прийде й завжди так звернеться «Євгене Васильовичу», і грав у такого доброго. У мене було справді відчуття, що він хоче мені трохи зробити легше, щось пом'якшити. Капітан Довгополов, здається, Анатолій. Це був чоловік Чорнобривцевої.

— О, так йому легко було вдавати доброго, — підхоплює товариство, натякаючи на те, що Ольга Чорнобривцева з грудня 1964 по грудень 1973 року була секретарем Житомирського обкому КПУ з питань ідеології, а з 1973 до середини 1980-х років — заступником міністра культури Української РСР.

— О так. Це ж вона мене кликала в партію, але я відмовлявся: «Слухайте, я не доріс до партії». Через якийсь час ця Чорнобривцева погоріла, вона картинами торгувала (знаєте цю історію?), і її забрали з замміністра культури. Чую: через якийсь час той капітан Долгополов застрелився. Ось такі в мене історії з кагебістами. Я не зв'язую це із собою, він же в Київ тоді переїхав.

Але вони різні там були. Було, приміром, прийде якийсь начальник. Було, щось муркне, вітаючись. А один був, у нього ще в голові така ямка була, я запам'ятав; так він заходить, постоїть-постоїть — і виходить. А ще був такий, Шульга, я запам'ятав. Капітан, з Івано-Франківська. А останній кагебіст у мене був... Я не матюкаюся взагалі, але цього я таки матом попер. Це було вже, напевно, у 1982-му. Ще не було перестройки.

Це прийшов такий низенький, капітан, розмовляє про здоров'я, те, се. І знову й знову, пудрить мені. Я вже не витримав: «Ви прийшли дізнатись, як моє здоров'я? У мене вже й лікарі

ДИСИДЕНТИ

не питають, як моє здоров'я». Він тоді каже: «Я ось із такої справи. Зараз заарештований, може, ви чули, викладач сільгоспінституту Мулява. Ви знайомі з ним?» — «Ні, я з ним не знайомий». — «Тоді поясніть, чому в нього ваша адреса в записнику і ваше ім'я?» — І тут мене прорвало: «То чого ви питаєте мене? Запитайте в того Муляви, якого я не знаю! Забирайтесь к такій-то матері, щоб я вас і не бачив». — Він: «Та що, що ви, ми хотіли по-доброму, може, ви нам допоможете». Та й пішов, і вже більше я їх не бачив.

Вахтанг Кіпіані, Євген Концевич. М. Житомир

ОЛЕКСАНДР ДАНИЕЛЬ

**«ВАЖЛИВО, ЩО ЛЮДИНА МАЄ ПРАВО
ОБСТОЯТИ ЩОСЬ У ЗАКОННІ СПОСОБИ,
І НЕ МОЖНА ЇЇ ЗА ЦЕ САДЖАТИ
У В'ЯЗНИЦЮ»**

Даніель Олександр (нар. 11 березня 1951 р., Москва) — історик дисидентського руху в СРСР, дослідник інакодумства в СРСР у 1950—1980-х рр., член редколегій самвидавних часописів, з 1989 року — член Робочої колегії (правління) товариства «Меморіал». У 1990—2009 роках керував дослідницькою програмою науково-дослідного та просвітницького центру (НДПЦ) «Меморіал» з теми «Історія інакодумства в СРСР. 1950—1980-ті роки», працює в проєкті «Віртуальний музей ГУЛАГу».

**— Ви могли б стисло назвати основні факти своєї біографії.
Ви, здається, 1952 року народження?**

— 1951-го.

**— Якщо можете, скажіть, де вчилися, працювали, якщо це
назвеш роботою за радянських часів?**

Олександр Даніель

— Зараз скажу. Народився 1951 року в Москві, закінчив школу теж у Москві, потім після деяких колотнеч вступив 1970 року, спочатку закінчив технікум, два роки навчався — з 1970-го до 1972-го.

— **На якій спеціальності?**

— Математик-програміст. А потім усе-таки зміг пробитися в інститут. Складнощі були.

— **У який?**

— У педінститут на вечірній факультет.

— **Складнощі національні?**

— Ні, з батьками. Судові.

— **А на денний не хотіли?**

— Хотів, але не міг. Усе-таки 1973-го вступив і закінчив вечірнє відділення. Працював переважно то математиком-програмістом, то викладачем. Ось із цих смуг життя й складається. Спочатку, коли освіти не було, трохи на заводі працював, а потім, уже після технікуму, здебільшого за цими двома спеціальностями.

— **Вас затримували органи, крім профілактичних розмов?**

— Тобто чи саджали мене?

— Так.

— Ні, ніколи не саджали.

— **І під слідством не були?**

— Ні.

— **А праці, публікації?**

— Публікації... Розумієте, якщо починати від самого початку, то вони всі в анонімних виданнях «Хроніки». У «Хроніці» я працював від моменту відновлення...

— **Ви керівник програми «Історія дисидентського руху» в центрі «Меморіал». То був порух душі чи потреба якась прийти в цю організацію?**

— У «Меморіал»?

— Так, у «Меморіал».

— Ви знаєте, «Меморіал» створила 1987 року група молодих людей, які були на хвилі тодішніх своїх клубів. Був такий клуб «Перебудова», потім був клуб «Демократична перебудова», тоді в нього виникла історична секція, а тоді від історичної секції створили групу «Меморіал». Це сталося на початку осені 1987 року, а вже в листопаді 1987-го вони організували різні вуличні акції, які дали «Меморіалу» популярність, вийшли з відчинених дверей архіву, бібліотека, меморіальні комплекси. Я прийшов пізніше, уже 1988-го.

— **Як вважаєте, зараз стан умів щодо меморіальної теми, теми минулого змінюється в якийсь бік? Пам'ятаю, було таке майже жартівливе, але їдке повідомлення, як збирали гроші на два пам'ятники: Сталіну та жертвам святого соловецького каменя, і виявилось, що зібрали майже п'ятдесят на п'ятдесят.**

— Змінюється, як на мене. Відбувся історичний бум кінця вісімдесятих років, коли ціна новітньої вітчизняної історії стала головною для громадської думки. Цей сплеск цікавості до історії якоюсь мірою був способом виразити інтерес до політики. Тепер, з одного боку, набагато тяжче жити, бо немає відчуття, що всі підтримують або хоча б цікавляться. З другого боку, можна спокійно працювати й справді створювати якісні книжки, виконувати якісні дослідження, займатися, не поспішаючи, просвітницькою роботою тощо. Без масової суспільної підтримки, з одного боку, але й без супутньої їй неминучої жертви.

— У вас не з'явилося відчуття відчаю, що народ відвертається від вас?

— Ні, знаєте, це суто російський феномен, який до того ж стосується короткого часового відтинка. Раптом увесь народ, усі 270 млн, шалено зайнявся історичними проблемами. Дуже дивно, та це було так, але ж воно не може тривати вічно, правильно? У будь-якому разі мені здається... що сучасна вітчизняна історія, особливо проблеми репресивної політики, — це пасивна сторона нашої історії. Вона стала правдою в суспільній свідомості. Цей факт уже не розбурхує умів, але ввійшов у неї. Звісно, зараз знайдеться багато всіяких істориків, які кричатимуть: «Не було репресій, усе це брехня. Кого Сталін саджав, то саджав правильно, і тепер треба так само». Але ж і на Заході є люди, які кричать, що Освенцима не було, такі божевільні з підступних політичних міркувань. Звісно, у нас це трошки не так, у нас доктор філософії на конференції заявляє, що радянських репресій не було, що чутки про радянські репресії сильно перебільшені. Тобто, на хвилиночку, він

це говорить на всю країну. Усе-таки на Заході про те, що Освенцима не було, кричать на маргінесі, а в нас...

— У нас навіть більше інших, які говорить, що все було. Однак вони «перегодували» інформацією, її потрібно було дозувати.

— Ні, дозувати нічого не треба. Що було — те було. Навіщо дозувати. А те, що немає ажіотажу, — нормальне, мабуть, явище, а доктор філософії все-таки, сподіваюся, теж поступово стане маргіналом.

...Теми опору абсолютно по-іншому змушують нас поглянути на історію. Розумієте, ось те, що говорите «перегодували»... Звісно, «перегодували». У якомусь розумінні «перегодували», бо весь цей історичний бум мав жахливу властивість: на зміну міфу радянському ледь не прийшов інший міф, дуже поганий. Міф про стадо, яке ріжуть криваві кати, а стадо мекає й віддає себе під ніж. Це не так, дякувати Богу, було, і якщо дивитися на радянську історію, то, вибачте за високий стиль, думаю, що дуже багато з тієї самої радянської історії піде в скарбницю духовного досвіду народу; духовні злети в цьому опорі були такі, які іншим століттями не снилися. Ось ми згадували деяких знайомих українців: там такі долі фантастичні, такі люди! Не знаю, з ким і з чим порівняти.

— Якщо дозволите, один момент. Маю тексти, які Геннадію дав, там дуже цікавий нюанс, що в Україні лідери, які сиділи в тюрмі, усі до одного соціал-демократи або націоналісти, і це можна пояснити різним ступенем політичного та людського темпераменту, як на мене. І тільки один Володимир Малинкович...

— Так, до речі, я теж хотів запитати. Він журналіст?

ВАЖЛИВО, ЩО ЛЮДИНА МАЄ ПРАВО ОБСТОЯТИ ЩОСЬ У ЗАКОННІ СПОСОБИ...

«Свобода». У 1992-му повернувся в Україну, де впродовж 15 років займався політичною діяльністю. З 2008 року знову живе в Мюнхені.

— Ну, Бердник завжди був своєрідний.

— **Він що два дні з Христом зустрічається й пише про це в газетах.**

— Це зрозуміло. Пам'ятаю його самвидавні тексти. Ви розумієте, от яка штука: справді, якщо порівняти ситуацію українську та російську, то виникають деякі загальні міркування. Українське дисидентство пішло в політику просто валом у міру енергії, можливостей, але переважно представляючи частину політичної еліти країни. А з російським нічого такого не сталося.

...Усе-таки український національний рух, національно-культурний рух — то був певний громадський рух з визначеною метою; права людини, думка про права людини була важлива для цього руху. А от інструментарій... Права людини — це дуже добре, права людини допомагають нам боротися за право народу на культуру, за можливість зберегти мову, зрештою, за незалежну Україну. Тут немає брехні, так воно є. Щодо аналогічної ситуації в Литві, аналогічної ситуації в Росії з певною течією — з націоналізмом... Дуже багато російських націоналістів-дисидентів стали політично активними діячами. Малевич, Добровольський, багатьох можна згадати. Чимало дисидентів лівосоціалістичної орієнтації теж стали. Візьміть Бориса Кагарлицького, Кудюкіна, багатьох можна перелічити. Знову-таки, то була компетентність

дисидентського руху, що, як і всі інші компоненти, свідчила про те, за що боролися. І робили це цілком щиро, бо цінностями були не права людини, а *власні* цінності.

Щодо правозахисного руху скажу, що цінністю цього руху були саме права людини. Будь-якої людини й будь-які права: права українців обстоювати право нації на самовизначення, чи права комуністів на те, щоб повернутися до ленінського шляху, чи права монархістів на повернення династії Романових. За великим рахунком правозахисникам було однаково. Важливо, що людина має право обстоювати щось у законні способи, і не можна її за це саджати у в'язницю.

От у чому, власне кажучи, і був правозахисний рух. А письменник може писати книжки, які хоче, і ніхто його за це не саджатиме у в'язницю, а баптист може молитися так, як вважає за потрібне, і навіть дітей виховувати в цьому дусі — усе одно ніхто не може його посадити в тюрму. Саме тому мені здається, що дисиденти російські, зокрема правозахисники, у владі не прижилися; вони від самого початку не мали цінностей, крім прав людини. Сергій Адамович Ковальов он до якої вершини дійшов, а в Україні єдина людина, яка, може, справді в системі існувала, — це Володя Малинкович.

— Ну, я не сказав би. Він прийшов і пішов. Прийшов під ідею, яка його задовольняла, ідею російськомовної України. України, але російськомовної. Однак на цій ідеї він знайде не так багато соратників, і навіть Кучма, коли опинився саме таким російськомовним монстром, виявився тим, ким виявився.

— Він був за російськомовну Україну?

— Так.

— Ну, Бог його знає, я не фахівець.

— З іншого боку, у цій структурі був і Лук'яненко, два роки жив у Канаді, і В'ячеслав Чорновіл, голова Львівської облради.

— Це зрозуміло. На демократичній хвилі і в Росії було досить багато людей, які прийшли на різні посади у владі. А де вони тепер?

— А щодо російських політзеків, то не зовсім зрозуміла природа розколу, може, навіть особистісна основа для розбіжностей і публічних скандалів.

— Мені здається, усе дуже просто. Є такі глибоководні риби, які живуть десь там на дні під тиском атмосфери й чудово живуть, а коли їх витягнуть у нормальний тиск, в нормальну атмосферу, то їх розриває на шматки, і ці шматки розлітаються в різні боки, бо внутрішній тиск дуже високий. От і ми жили під жахливим тиском. Можна лише уявити, під яким тиском ми тоді жили. Під тиском цього хай німецького, хай старезного, хай такого, що розвалюється, а все-таки тоталітарного ладу. І нікуди не дінешся: цей тиск відчувався. Тут під тиском багато різного народу буде разом, бо зовнішній тиск такий сильний, що стягує їх до купи. Зараз розрядилося, режим у нас, може, і паскудний, але все-таки принаймні не такий, як був. І зрозуміло, що людей абсолютно різних через цей зовнішній тиск звело в одному місці, тож ті люди розлітаються в різні боки.

А як ви хотіли? От коли була ця штука, тиск, права людини були спільними інтересами. І Володимир Миколайович Осипов потребував прав людини анітрохи не менше, ніж, вибачте, Сергій Адамович Ковальов. І користувався цими правозахисними методами, коли його саджали вдруге на десять років, як і Сергій Адамович. Те, що він водночас думав про матінку Русь і православ'я, — це інше питання, яке нікого

фактично не цікавило. Саджають людину за те, що вона щось думає й говорить. Це головне було для правозахисників. Леонід Іванович Бородін, який з моїм батьком сидів, от, будь ласка, ось вам маленька зона, Мордовія, 18 блокпункт. Хто там сидить? Батько мій, Олександр Ілліч Гінзбург, Юлій Тимофійович Галанський, Март Ніклус, естонський націоналіст, хоч, чесно кажучи, не знаю, які в Марта тепер політичні погляди. Баліс Гаяускас, литовський націоналіст, Леонід Іванович Бородін, член взводу внутрішньої безпеки організації під назвою «ВСХСОН», російський націоналіст Борис Здоровець, не пам'ятаю, як по батькові, баптист. Це я просто перелічую. Ну, В'ячеслав Платонов з «ВСХСОН».

І навіть коли за кружкою чифіру Кнут Скуїнекс починав говорити про незалежну Латвію, а Бородін — про Прибалтійську Русь, а тут ще встрявав Ронкін з інтернаціоналізмом... Нічого, якось миналося, голодували разом, домагалися свого разом, боролися, тісно дружили, і батько мій до останніх днів дуже ніжно відгукувався про Льоню Бородіна, тепер головного редактора журналу «Москва», щоб розуміли, такого рупора крутого російського націоналізму. Хто був марксист, а хто егоїст. То були скрутні часи, але в чомусь і чудові.

— **Що читаєте? Яке коло ваших літературних уподобань зараз?**

— Цього вам не скажу, бо, коли відповім, що читаю детективи, почнете мене зневажати. Якщо чесно, нічого не читаю, зараз «запарка» на роботі, читати справді ніколи. Журнали, періодику читаю.

— **А літературна спадщина вам від батька перейшла?**

— Ви знаєте, зараз, чесно, головна моя «запарка» полягає в тому, що готую батькові листи з табору за чотири роки,

величезні листи. Усього книжка разом з коментарями буде приблизно 45 авторських аркушів.

Якщо людині дозволено писати двічі на місяць, то вона двічі на місяць пише. Це ніби своєрідні щоденники. До того ж людині не можна писати кожному кореспондентові, тож вона пише всім.

В одному листі відповідає всім, хто їй пише, а кореспондентів дуже багато, багато десятків. Дуже багато писало, тому вона створює своєрідний щоденник. Тобто це не жанр особистих листів, це цілком публічний текст. У якомусь розумінні це дуже цікавий зріз шістдесятих років.

Моєму батькові взагалі не властиві були політично різкі думки про сучасне суспільство. Він, напевно, не так трохи мислив. Він не був політичним діячем, а про різні делікатні сюжети, що виникають у листах, не пише прямо, вдається до езопової мови, щоб СІЗО листа пропустили.

— Скажіть, будь ласка, чи етично зараз читати листи, розбиратися в стосунках людей? От ви говорите, що уживалися люди абсолютно різних політичних переконань, уживалися і з українцями. Хоча я знаю, як у Мордовії сперечалися два угруповання — з одного боку Гель, з другого — Шумук; це вишло в діаспору, а те в єврейський світ, бо там був Кузнецов. Наскільки етично зараз у будь-якій публікації, у будь-якому спогаді фактично давати оцінку?

— Може, і неетично. Мабуть, варто написати й залишити. Але, на щастя, у мене з батьковими листами проблем немає, бо складних взаємин у його листах немає. Не тому, що батько не хотів писати про ці складнощі, просто він цікавився іншими речами. Мені це зрозуміле. Насправді я теж думав,

етично чи неетично писати, публікувати тексти, де йдеться про людей ще живих.

— **Мені страшенно цікаво таке читати. Прочитав недавно, як Гель описав дуже докладно й дуже відверто, що було в Мордовії.**

— Я пам'ятаю, у «Мордовському марафоні»¹ це відбито [...] Йому було прикро, бо вони, напевно, скористалися книжкою Кузнецова та Шумука. А там зовсім однобоко показано, що він бив Романюка та антисеміт тощо.

— **Це про Геля? Там його не названо на ім'я.**

— Так, це про Геля. А йому це жахливо боляче, і досі, 20 років по тому, йому боляче. І я Геля розговорив, він написав нам таке «простирадло» на вісім аркушів факсу.

— **Він людина пристрасна, людина дуже чітких симпатій та антипатій.**

— Я розумію його: чесно скажу, якби мені в руки потрапив текст із назвою «Мордовський марафон» і від мене, а не від автора залежало б, публікувати його чи ні, якби в мене була авторська воля, то я подумав би, справді серйозно подумав, бо там, я ж бачу, є жорсткі оцінки людей. І це проблема. Не знаю, як її розв'язати, якщо чесно, справді ж бо люди живі. На щастя.

— **Тобто в батькових листах ви на таке майже не натрапляли?**

— Ні, майже не було. Там є люди, про яких він відгукується недобррозичливо, але це не стосується самої...

— **Адміністрації?**

— Ні, про адміністрацію не можна було писати. Вона для нього не існує. Тема зради є, і вона в листах трохи мене

---

¹ Книжка Е. Кузнецова.

бентежила. Але так сталося, що з трьох людей двох немає в живих, і це звільняє мене від проблем.

— Назвете їх?

— З тими трьома відносини налагодилися зрештою, це в листах відбито. Однак розумієте, коли людина готова дати публічну й відверту оцінку, бо ж листи ці були публічним текстом, їх читали сотні людей, її адресати й не тільки, то опублікування тут уже нічого не змінює. Я не про тих трьох, а вже про четверту людину. Був один чоловік, якого викрили в тому, що він, близький друг, знайомий, був секретним співробітником МГБ і посадив двох друзів на десять років. Але батько пише йому, не приховує того, що думають про нього і його підслуховування. Мені здається, що в такому разі не варто якось маскувати ту живу людину, якось позначати її ініціалами. Автор листа багато разів давав публічну оцінку. Чому зараз цю публічну оцінку потрібно змінити?

— Це більш-менш зрозуміло. А повість, у якій згадана юність, — «Спокута»?

— Ця повість, до речі, значною мірою написана про ту історію. Це не калька тієї історії, бо, на відміну від героя «Спокути», людина не була чиста. Той чоловік справді був зрадником, справді погубив двох друзів. Колись я просто запитав батька, як історія з тією людиною позначилася на книжці. А він відповів: «Ти розумієш: я ж знав, що він такий-то, знав. Тому, коли писав повість, уявив: а що, як він був невинний?»

— А як рано ви усвідомили, що ваша сім'я йде проти системи?

— Щодо «проти системи»: коли говорити про батька, наприклад, то він ніколи в цих категоріях і не мислив, він був

літератор. Хороший чи поганий, але літератор, йому було важливо мати свободу. Те, що його за це посадили в табір, так це... Він не борюся з системою.

— **А кого з письменників він цінував серед свого покоління?**

— З прозаїків завжди дуже високо ставив як літератора найближчого друга Андрія Синявського. А з поетів, мабуть, Ліда Самойлова. Він жив усередині літератури. Можна нескінченно довго перелічувати, кого з сучасників цінував батько. Наприклад, з українців цінував Драча. У ті роки було непогано, непогані вірші були в Коротича, Симоненка, Ліни Костенко, Стуса.

— **А ви зі Стусом зустрічалися?**

— Ні, я ніколи. Батько був із ним знайомий ще з доарештних років.

— **У вас переклади Стуса не збереглися?**

— Мабуть, збереглися.

— **У вашому домашньому архіві? Ви не друкували їх, так?**

— Ні, я не знаю. Це ж ранній Стус, це зовсім не той Стус, якого ми знали. Хоча, як на мене, це все одно хороші вірші.

— **Зараз друкують усього Стуса, 10 томів. А ось це книжечка Стуса. Її не ми привезли, москвичі вивезли.**

— Майте на увазі, що є, збереглися. Вони лежать в архіві моєї мачухи, другої батькової дружини.

— **Вам скільки було років, коли...**

— Його посадили? Мені було 15.

— **Як ви це сприйняли?**

— Бачите, яка штука. Я знав, що батько пише, що за кордоном його публікують. Незадовго до арешту розповів, тому повною несподіванкою для мене ця історія не була. Я все-

ВАЖЛИВО, ЩО ЛЮДИНА МАЄ ПРАВО ОБСТОЯТИ ЩОСЬ У ЗАКОННІ СПОСОБИ...

таки розумів, що батька можу посадити.

— **Вибачте, а як це сталося?**

— Він дав мені почитати ці книжки, я промимрив щось схвальне, тобто коли промимрив щось схвальне, він тоді й зізнався.

— **У вас були довірчі стосунки?**

— Так.

— **А вас не наздогнала каруюча рука радянської піонерії в комсомолі тощо?**

— У комсомолі я не був. З піонерії вийшов за віком, у комсомол не потрапив.

— **Молодіжне середовище у школі засуджувало вас як сина...**

— Та ви що, навпаки. Можна навіть сказати, що абсолютно на кожному кроці я відчував підтримку — і від однолітків, і від дорослих. Дуже довго була ця підтримка. Хоча, зрозуміло, адресована вона була не мені, бо я син своїх батьків.

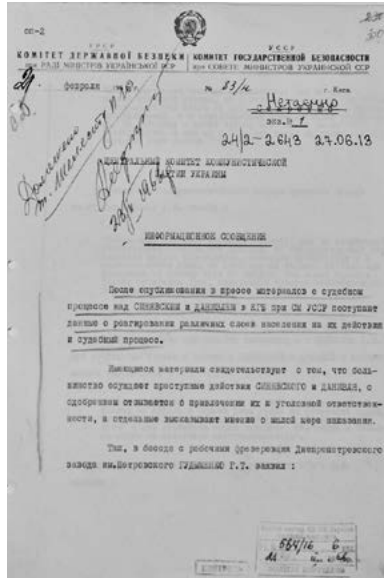
— **Зараз відчуваєте, що ви син своїх батьків?**

— Завжди це відчував.

— **Вам це до вподоби?**

— Так.

— **А могли б пригадати дещо про те, як тут [Перм. — Ред.] бували в 1980-х, на початку 1980-х. Ви згадували.**

Зі справи Юлія Даниєля
(Ф. 16, оп. 01, spr. 0954-0354)

— Знаєте, я був один раз. Зараз скажу, коли це сталося. Це була, напевно, зима 1982—1983 року. Я навіть двічі був. Один раз проводжав матір на побачення та брата свого, а мене не пустили. А один раз побачення дали. Це було побачення загальне. Хоч я не був внесений у тюремну справу, це особиста справа в'язня, але мене пустили, навіть не знаю чому. І тому знаю приблизно, коли то було: то була зима 1982—1983 року. А один раз мати їздила з Пашкою на особисте побачення, і от на нього мене вже не пустили. Так що двічі тут був. А що було раніше, що пізніше, не пам'ятаю.

— А що в пам'яті лишилося?

— Я ж не до батька їздив, а до вітчима. Це був 1982—1983 рік, тобто досить недавно. Коли їздив у Мордовію до батька, то знав, куди йшов, а пермський табір нічим таким не вирізнявся. Тут камерніше у в'язниці. Мордовія — це геть інше, це барашевська гілка, вона вся суцільно в таборах, колючках на кожному кроці: зони, зони, зони. Тут усе не таке, тут ці три зони пермські, а навколо нормальне життя. А там «засланча» країна, розумієте? Так що в якомусь сенсі в мене було радісніше враження від цієї поїздки, ніж від поїздки у Мордовію наприкінці шістдесятих років.

— Чому все-таки вас допустили?

— Можу сказати, чому допустили. Тоді мене дуже пресували в КГБ, щоб я виїхав, а я відмазувався. Їхати не хотів нікуди, говорив: ні, не поїду, як я поїду — у мене тут вітчим сидить, як його кину. Довго відмазуватися, їм не дуже хотілося мене саджати, але вони говорили: ішли б ви туди або туди.

— А що пропонували? Які країни?

— Або на Захід, або в Перу; два варіанти — дві країни. Тоді я вже зрозумів, що вони саджати мене не збираються. Це вони так лякають. Вони вже зрозуміли, що нікуди не поїду, але не дуже розуміли, тому дали побачення, щоб послухати, що буду на цьому побаченні з Толею обговорювати. І їм цікаво було послухати, що я скажу, що Толя скаже, бо для них це важливо було, адже зрештою, може, навіть не так мене хотіли персонально за мої гріхи виперти з країни, як розраховували, що за мною потягнеться вся родина. Толю можна буде вислати тоді з табору. От їм і цікаво було зрозуміти.

— **А чому не хотіли їхати?**

— Боявся еміграції. Зрештою, звісно, легко тепер хабрувати.

— **Чому не посадили тоді? Ви ж мали стосунок до самвидаву.**

— Галасу багато: Даніель, син того Даніеля, син Богораз. Ага, а ось уже й нове покоління дисидентів пішло. Думаю, тому не хотіли саджати: галасу багато, а користі мало.

— **У вашому домі бувало багато українців. Про кого хочете згадати особливо? Про тих, кому допомагали? Про тих, кому писали?**

— Розумієте, знайомство з українцями почалося з Мордовії. У батька були ще доарештні зв'язки та дружба зі Світличним, з тим-таки Стусом... Ну от Іван Олексійович і відповідно Надія... я в них у Києві був. Досить часто в нас бувала Ніна Антонівна Строката. Чоловіка її бачив один раз після його звільнення, з Ніною Антонівною спілкувався багато.

— **Ви розуміли їхні бажання? Розуміли, чого вони хочуть, бажання кола правозахисників? От ми говорили докладно про права, про право на те, щоб мати право...**

— Складне питання. Знаєте, з Іваном Олексійовичем ми багато говорили про відмінності, про науку, про культуру, про українську мову. У матері моєї рідна мова — українська.

— **Так, читав в «Українському виборі», натрапив на інтерв'ю, справді.**

— Дуже багато цікавого розповідали про український опір, про УПА. Я дізнався багато про це, багато дізнався про всі ті справи з Мельником, Бандерою. Я навіть не пам'ятаю, чи говорили з ним про незалежну Україну, окупацію України Москвою.

— **Світличний таким не був. Він, мені здається, навіть не міг говорити про окупацію.**

— Так, здається, його справді проблеми культури, мови хвилювали більше, ніж проблеми політичного розв'язання цього питання. Мені здається, що так, але, може, помиляюся. Та й не беруся стверджувати, що Іван Олексійович зараз сказав би, якої позиції тримався б тепер...

— **Що думаєте взагалі про націоналізм як про національне почуття?**

— Те, що бачив в Івана Олексійовича, це був націоналізм? Якщо це був націоналізм, то мені такий націоналізм дуже симпатичний. Дозволю собі просто процитувати уривочок з тих листів, про які говорив: «Час від часу мене смикають для бесіди й ставлять те саме запитання: “Що у вас спільного з цими націоналістами?” Насправді я знаю, що відповісти: “Інтернаціоналізм”, але боюся, що вони не зрозуміють». Напевно, це вже не нагадує націоналізм, назвіть це як завгодно. Сенс цього слова той самий. Такий націоналізм, з яким у мене був би загальний інтернаціоналізм, такий націоналізм мені симпатичний. А такий, з яким спільного не знайшов би... От

у чому біда Володимира Миколайовича Осипова, націоналіста. От у нього цього немає, хоч у статтях він іноді пише, що поважає всі нації.

— **Та й голодував за українців, я пам'ятаю.**

— І голодував за українців, усяке траплялося. Тільки не відчуваю, що ці наміри ширі. А Іванові Олексійовичу не потрібно було говорити, що він поважає росіян, це було б зайве. Як і мені не треба було казати, що поважаю українців. Смішно взагалі в таких категоріях говорити, бо не можна не поважати. Утім, це зовсім не залежить, як на мене, від радикальності, політичного радикалізму. От є дуже радикальна людина — Степан Хмара, а я з ним теж якось спілкувався, коли він вийшов, і не відчув ворожості до інших національностей.

Може, є ще така, знаєте, штука. Той самий Льоня Бородін, до речі; колись сиділи випивали, а він мені й говорить: «Розумієш, точно знаю, що євреї — поганий народ. Це зло, євреї. Чомусь». Льоня трохи випив, п'яна розмова була. «Але чомусь як зустріну єврея, — каже, — хороша людина, і дружина в мене єврейка. Жодного поганого єврея не стрічав, як мені не щастить», — говорив дуже широко Бородін.

— **«Усі жиди, один Рабинович — хороша людина?»**

— Ні, «Усі Рабиновичі хороші, а там далеко злі, погані євреї [...] Але ставлюся до Бородіна з пієтетом, усе-таки батьків товариш у таборі. Я не можу сказати: «Дурний ти, що не робиш очевидних висновків із життєвого досвіду?» Так я йому сказати не можу.

— **Скажіть, а як ваш батько ставився до єврейського питання? Тоді, саме в середині шістдесятих, збиралися, свята з'являлися. Якесь ставлення мало бути.**

— Ось завершу книжку, і вона вийде. Там навіть кілька приміток зробив на цю тему, як йому туди пишуть знайомі з Москви: «А як у тебе там з єврейським питанням?» Батько загалом дивується, не було такого. Саме кінець шістдесятих, тема єврейства виникає, а для нього це тема екзотична. Сидить поруч сіоніст Рафалович, є сіоніст, є ще якісь, є егоїсти, ще хтось. Але для батька тема єврейства, тема поклику крові — це екзотика. А тоді для деяких його московських знайомих вона перестає бути екзотикою, починає ставати якимось елементом. Батько пропустив виникнення цього. У 1980-му він вийшов уже тоді, коли багато людей поглядали на валізи. Чи почувався мій батько євреєм, ви мене запитаете? Чи відчуваю я себе євреєм? Якщо скажу «так», то збрешу; якщо скажу «ні», теж збрешу. Напевне, відчуваю все-таки.

— **Єврей російської культури якийсь?**

— Так, почувався приблизно так, відчуваю, зрозуміло, себе євреєм. Мабуть, це риса характеру, занудство.

— **Або почуття гумору.**

— Звичка докладно відповідати на запитання, коли треба сказати «так» чи «ні». Проте, з іншого боку, безсумнівно я росіянин. А хто ж іще? Якщо ці дві речі поєднувати, то все добре. Якщо хтось говоритиме, що ці дві речі несумісні, якщо йому повірю, то потраплю в глухий кут, бо не зможу сказати, хто я. Тому краще думатиму, що ці дві речі *цілком* спокійно можна поєднати: бути росіянином і бути євреєм, тоді в мене все в порядку.

Вахтанг Кіпіані, Олександр Даніель

Переклад Євгена Редька

ФРЕД АНАДЕНКО

«ЛЮДИ УСВІДОМИЛИ СЕБЕ
ТВОРЦЯМИ ЧАСУ, ТВОРЦЯМИ ІСТОРІЇ»

Фрідріх (Фред) Анаденко (29.06.1937 р., бухта Де-Кастрі Ульяновського району Хабаровського краю, Росія). Інженер-випробувач стратегічних ракет; автор критичної книжки про соціалізм «Нормальний хід», у якій прагнув пояснити, чому в СРСР не соціалізм, а лжесоціалізм, як із часом він може вийти

Фред Анаденко

на нормальний шлях і трансформуватися в нормальне суспільство. У жовтні 1982 року Київський міський суд, попри те, що праці Анаденка [рукопис] не набули поширення, що означає відсутність факту «агітації і пропаганди», виніс вирок за ч.1 ст. 62 КК УРСР, ст. 70 КК РРФСР та ст. 56 КК КазРСР: засуджений на 7 років ув'язнення в таборах суворого режиму та 5 років заслання.

— Ким ви були під час перебудови? І як прийшли в демократичний рух та Демсоюз зокрема?

— Річ у тім, що на початку 1987 року (саме тоді щойно звільнили Сахарова, і він, повернувшись у Москву, розмовляв з Горбачовим і порушив питання, щоб скасували інститут політв'язнів) я сидів у таборі політв'язнів у Мордовії й був звідти звільнений у березні. Ліквідували ту статтю, ліквідували інститут політв'язнів — і нас звільнили. До цього я вже думав над цим, грубо кажучи, ставив перед собою запитання: «Що за країна, у якій живу?» Це було на початку, може, 1970-х. І вивчав історію та філософію. Нарешті, я дійшов висновку, що ми маємо лжесоціалізм, якщо дуже точно висловитися. Усі події від 1905-го, 1917 рік тощо — це просто стандартний, дуже стандартний і дуже алгоритмізований період буржуазної революції.

Тут особлива історія: якщо не хочете, можете не виходити. Будь-яка буржуазна революція триває приблизно сто років і має три етапи. Перший етап — підготовчий, так би мовити, перша хвиля, перший вибух, напад на старий панівний клас. Другий етап — це знищення тих, хто робив революцію, робив перший етап. Третій етап — це закінчення, кінець періоду диктатури й перехід до нормального буржуазного суспільства. Він по-різному складався в різних державах. В Англії лише розтягнувся

А КГБ нас вів і наше листування вів. І 1982-го нас заарештували. Однак тоді я абсолютно чітко уявляв, що КПРС має поступитися місцем багатопартійності, що природно режим диктатури має лягти й настане свобода слова та інші речі.

Тому, вийшовши з ув'язнення, не мав сумнівів, що єдине завдання — створювати нову партію. Москвичі вийшли: доки я тут збирався в Києві, шукав однодумців, виявилось, що в Москві вже відбувся Перший з'їзд ДС. Він припав, якщо не помиляюся, на травень 1988 року. Москвичі вже провели, тож мав пристати до них. Вони вже приїхали сюди в Київ, шукали демократичні організації, вийшли на Набоку, а Набока тут організував, ви знаєте, дуже потужний культурологічний центр.

— УКК?

— Так, УКК. Український культурологічний центр. І від нього почалося «брунькування». Частина Демократичного союзу, Демократичний союз, потім Демократичний союз України на чолі з Чернишовим. У той період, коли ДС зробив перші кроки в Україні, я вже був у перших лавах і мусив влитися в Демсоюз. Його завдання мене задовольняли, бо йшлося не про вдосконалення системи, а про її докорінну зміну, докорінну перебудову, ліквідацію тоталітарного режиму, перехід до демократичних засад. Сам себе Демсоюз визначав як «ніс криголама» й багато на себе не брав. Він виходив — не пам'ятаєте, мабуть, — на Пушкінську площу. І своєю появою утверджував принцип не дозволу, а сповіщення влади про те, що ми проводимо. «Ви як хочете, а ми проводимо, нам дозволи ваші не потрібні, ми й без вас упо-раємося». Ось так я вийшов на Демократичний Союз.

— **Вибачте, а хто ви за освітою і якого року народження?**

— Я 1937 року народження, освіта в мене така: закінчив Севастопольське вище морське училище, інженер ракетної зброї. Десять років працював інженером-випробувачем на космодромі Байконур, а там були дуже сприятливі умови для, так би мовити, вільнодумства. По-перше, люди там були нестандартні.

— **Як у всіх у Зеленограді, Новосибірську?**

— Так, так. А по-друге, ми, випробувачі, носили військову форму, і в нас заклали принцип. Нам постійно втовкмачували дуже підступний для системи принцип: жодних авторитетів. Тобто приходив Корольов... Я працював сканом у нього, працював у Янгеля, працював у Челомея. І хай би хто з нами працював, головні конструктори на́пряму, відомі люди, ми постійно мали ставити оцінку, не зважаючи на особистість та авторитет. Байдуже, академік він чи ні, якими зірками гримить на піджаку, ми мали сказати: «Ні, не годиться, Сергію Павловичу, ні». Тобто в нас мала бути власна аргументована точка зору. Ось тому якоюсь мірою виникла в мене й щодо політики аргументована точка зору, незалежний погляд на те, що відбувається в країні і що це за режим такий.

— **Скажіть, а в армійському середовищі, на такому закритому об'єкті критичне було ставлення до партії? Чи все-таки офіцери не йшли, а наукові співробітники йшли?**

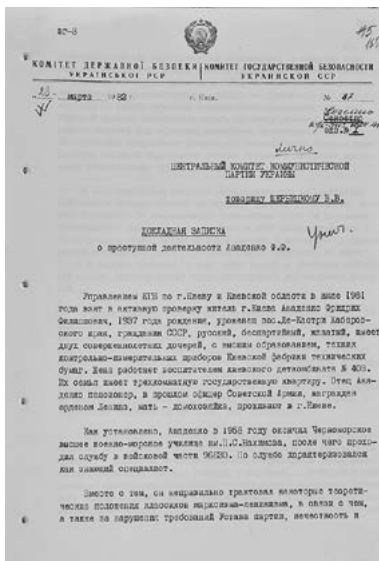
— Розумієте, ситуація була така: виникали якісь маленькі осередки (от нас було троє), у яких ми абсолютно вільно обговорювали геть усі питання: ставлення до партії, ставлення до лідерів, ставлення до всього. Ми абсолютно спокійно

— Тобто хотіли зайнятися самоосвітою?

— Безумовно. Треба було пройти Фєєрбаха, Гегеля й того-таки Маркса. З «Капіталу» зараз не можу все згадати, але перший том тричі конспектував, тричі пропрацьовував, не просто читав, а пропрацьовував. У мене був культ Леніна, довго був, а вже після демобілізації я дійшов висновку, що ця партія некоммуністична, це лжекоммунізм абсолютно. От це й була Марксова підказка. Маркс сказав, що соціалізм дуже легко може перейти в державний капіталізм. Усуспільнення ми маємо, у цьому разі держава постає як сукупний капіталіст, єдиний сукупний капіталіст. Дуже цікавий вислів. Тож я подивився: справді, так усе і є.

Цього дійти було непросто, з Леніним усе було складніше; уже після демобілізації, працюючи в Києві, опрацьовуючи повне зібрання його творів, опрацьовуючи том за томом, я дійшов до, як тоді казали, геніальної роботи, що мала назву «Імперіалізм як вища стадія капіталізму», і подивився там передмову «Інститут максималізму», бо це ж «геніальна робота». А коли став читати, то подумав: «Це жах, це робота зі страшними помилками, навіть на рівні студента п'ятого курсу

Доповідна записка про злочинну діяльність Анаденка Ф. Ф.
Зі справи Ф. Анаденка
(ф. 16, оп.01, спр. 1195-0176)

— А де ви працювали в той період, що був після армії й до арешту, і після звільнення?

— Приїхав сюди, у Київ, рік працював як офіцер запасу. Протягом цього року отримував допомогу після виходу з армії. Вона була досить пристойна, десь як за звання. Працював позаштатним співробітником Дарницького райвиконкому, у квартирному відділі, така була практика. Нас запрошували безплатно попрацювати помічниками, ходити по квартирах, розбиратися. Водночас можна було вибрати собі житло, бо нам належало згідно із законом зробити це впродовж трьох місяців. Закону не дотримували, тож квартиру я все-таки здобув десь за дев'ять місяців. Потім протягом шести років працював у Київському метрополітені майстром у механіків, що ремонтували друкарські машинки. Звідти перейшов на Київську фабрику техпаперів. Тобто в 1970-му я приїхав, і ці дванадцять років після армії й до арешту можна розбити на дві шістки: шість — у Київському метрополітені, шість — на Київській фабриці техпаперів; там як слюсар шостого розряду, тип контрольної вимірювальної апаратури. Ось дві шістки ці. Я тоді працював, щоб утримувати сім'ю, а весь вільний час намагався писати. І став писати есе, свою монографію.

— І яка в неї була назва?

— Вона мала робочу назву «Нормальний хід». Є історія, нормальний хід історії, не революція, не відхилення, а нормальний розвиток, перехід від однієї фази до другої, від однієї формації до іншої. З ілюстраціями, графіками. Історія Німеччини, історія буржуазної революції в Німеччині, Франції, Англії. У Сполучених штатах та Росії, далі в Італії те саме.

— Скільки років ви отримали?

— Мені дали максимум — сім років таборів суворого режиму і п'ять заслання. Фактично відсидів лише п'ять. З дванадцяти років — п'ять.

— А тепер повернімося в 1988-й. Яке було, крім кола Набоки (ви казали про УКК), узагалі демократичне середовище, з якого народжувалися партії, клуби, газети? Як ви його оцінювали тоді? Чи було у вас коло однодумців у вузькому або, може, широкішому розумінні?

— Звісно, але, як на мене, УКК був єдиний активний осередок у Києві, що домігся, по-перше, реєстрації. Зареєстрували його, вносили правки, якісь зміни. Ми обговорювали статут, вимагали, щоб він був некомуністичний, але пішли на те, що хай організацію зареєструють, хай із відхиленнями від статуту, але організація має бути зареєстрована, має бути легальна. Так і сталося. А потім дуже швидко почався розвиток. УКК моментально, може, десь за пів року чи за чотири місяці, переріс у течію ДС. Організувалися фракції: християни, демократи-християни, соціал-демократи, націоналісти. І вони вже потім пішли своїми шляхами.

І ви розумієте, була якась загальна хвиля демократизації. По-перше, були вибори, якщо не помиляюся, 1989 року. На них «прокатили» Масика, це був секретар, якщо не помиляюся, міськкому партії. Там, де за старою системою було по одному депутату, тобто безальтернативні представники, вони всюди пролетіли в Києві, отримавши менше. Не набрали голосів, проти було понад п'ятдесят відсотків. І цього разу не отримали б, якби не було загальної демократизації, хвилі, коли люди усвідомили себе творцями часу, творцями історії.

Вони йшли голосували проти й отримували від цього задоволення, навіть не задоволення, а втіху, що скинули представників режиму. Потім були вибори на альтернативній основі, де зійшлися демократи. І це все, як ви розумієте, пішло від маленького УКК, з тих часів, коли ми ще виходили, коли хтось говорив про голодомор 1933 року, і ми дивилися, чи не схоплять нас, не увірвуться зараз кагебешники, не схоплять цієї людини й не виведуть її.

— **Це розширювало свободу, давало змогу думати про наступний крок.**

— Так, буквально впродовж якихось шести-семи місяців усе скінчилося переможними виборами, коли відкинули комуністичних вожаків. А потім пішла преса, що дуже багато зробила.

— **Коли ви вперше дізналися про самвидав? Саме в цей час? У вас стала виходити спочатку «Хроника», потім «Свободное слово». Як до вас це доходило? Які канали були в новій пресі?**

— Отже, щойно вийшов із табору (це було в березні 1987 року), я одразу поїхав у Москву. Пройшов валідацію в «Литературную газету», пройшов валідацію «Известий», отримавши пропозицію розповісти про те, що було в таборі, а в таборі траплялися неподобства. Вони не взяли мого матеріалу, навіть мою пропозицію відхилили. Сказали: «Напишіть нам, ми подивимося». Мене це вразило, думаю: як це? Я вважав, що і літературні газети, й «Известия» більш демократичні проти інших. В «Известиях» особливо матеріали пішли, у літературних газетах не завжди були тоді. В «Известиях» матеріали були критичні: про якісь міністерства та недоліки, про які раніше у пресі не писали. Я думав, що вони схоплять, тож повернувся в Київ.

Туди ж приїхала Ася Лащивер, яка шукала тут джерела якихось кореспондентів для Григор'янца, для його журналу «Гласность», і вийшла на мене. Ми з нею походили, а потім я зв'язався з Григор'янцем. У Києві жила його мати, і через неї Григор'янц надіслав кілька журналів, і вона один примірник дала мені. У неї, мабуть, було два. Вона мені віддавала, тому в мене назбиралася «Гласность» майже з перших номерів.

Через пресу я дізнався, що є Демсоюз. З критичних публікацій: мовляв, які вони погані, як поводяться, тут демократія йде, а вони що собі дозволяють. І тоді, зараз уже не пам'ятаю, я їздив до Волкова й зв'язався з ними. Одразу був створений Київський Український Демсоюз, така невелика група, ще без мене.

— А хто його створював?

— Тут був такий, приїжджав у Київ. Богачов чи якесь інше прізвище на «Б», я подивлюся. І він тут усе організував. Організовували так: писали хлопці заяви на бланках, мовляв, прийміть у члени Демсоюзу. Богачов підписував ті заяви, і це вже ставало підставою для того, що людину вважали членом Демсоюзу. Коли я вийшов, то періодично підтримував УКК, проводив з ними збори, і так трапилося, що працював під Києвом у радгоспі перший рік після того, як звільнився.

Здавалося, мене не було між двома зборами, місяць або півтора минуло, як приїжджав цей Богачов, умовно назвімо його так, і він створив такий осередок. Я поїхав у Москву, знайшов Демсоюз. Зателефонував Новодворській, сказав, що хотів би те й те робити. Звідки в мене її номер був, навіть не знаю. А вона сказала: «Приїжджайте до Ігоря Царькова». Чули про такого?

— **«Свобода слова».**

— Так. Це був, власне кажучи, головний організатор Дем-союзу. Якщо Новодворська — лідер ідейний, інші теж там були, то Царьков — ідеальний організатор, фантастичний. Досить сказати, що він організував друк видання: у Москві друкувати було не можна, тож газету видавали у Вільнюсі, відвозили плівки туди, друкували й привозили сюди. І він дав мені перший стос газет для Києва. Я виніс їх до центрального стадіону, а тоді був період мітингів — майже кожен день, у суботу й неділю були великі мітинги, — і в мене ту газету розхапали з рук.

— **Ви не пам'ятаєте, який це номер був? Який номер уперше потрапив у Київ? Це ж був перший, так?**

— Так. Може, навіть другий номер. Треба подивитися.

— **Тобто один із перших номерів.**

— Один із перших номерів, так. У теці він має бути, треба подивитися. А потім сюди стали постійно надходити видання, постійно доправляли газету «Свободное слово» раз на тиждень, почали з п'ятдесяти примірників, але їхня кількість росла — потім ми продавали до п'яти тисяч на день у Києві. Перепрошую, на тиждень.

— **У Києві?**

— П'ять тисяч примірників у Києві розходилися за тиждень. А потім якось відразу все пішло на спад, це по номерах треба подивитися. 1991 рік, початок 1992-го. Відразу стрімкий спад, потім газета перестала виходити. Ну до цього часу вже формальні газети почали дуже широку критику.

— **Розкажіть, наприклад, про створення українського Дем-союзу й безпосередню участь у ньому. Назвіть тих людей, які до нього належали і як вони дійшли до того, що треба видавати**

спочатку свій листок, а потім газети. Скільки людей належало до київського Демсоюзу?

— Нас було небагато, максимальна кількість, якщо не помиляюся, дванадцять. Серед активних, постійних активних людей був Марчук, він тепер працює будівельником.

— Як його звати?

— Олександр. Олександр Марчук. Тобто постійний, стабільний. Він не претендував на керівні ролі, але дуже чудово розумів лінію. Прекрасний виконавець, постійно брав участь у зборах. Деякий час у нас був Олександр Бондар, нинішній голова Держкоммайна України.

— Це він був?

— Він.

— Для мене це сенсація. Нинішній Олександр Бондар, головний приватизатор, і Демсоюз! Для мене це щось на рівні фантазії. Просто сенсація.

— Як це сталося?

— Так, як це сталося?

— Він шукав. З натури Бондар — діяльна людина. Працював тоді в Інституті кібернетики, в одному з блоків. Зараз не пам'ятаю, який інститут це на Теремках-1. До нас він прийшов видрукувати маленьку замітку — статтю Солоухіна «Моя лєнініана». Він ту замітку видрукував на комп'ютері, і ми її продавали; він її продавав, брав активну участь у Демсоюзі, а потім вирішив, що ми досить пасивно поведомся. Ми займали тоді позицію дуже оригінальну, позицію невходження в систему; то був принцип несистемної опозиції, коли не входимо в систему. Це теоретичне гасло, а практичне гасло було таке: ми не мали висуватися в депутати, бо вважали їх

співучасниками. Якщо була точка зору, що йду в органи влади, щоб пропагувати ідею Демсоюзу й демократії, її можна демонструвати в інший спосіб, а не ставати співучасником.

Проте Олександр Бондар пішов на цій хвилі демократичній, уже підкований демсоюзівськими ідеями, демократією, багатопартійністю, незалежними профспілками, вільною пресою. Він пішов депутатом по Ленінградському, якщо не помиляюсь, району й пройшов у райраду. У райраді згодом став займатися приватизацією, коли вона почалася, і звідти перейшов у місто. Мабуть, із приватизацією добре пішли справи. Потім його забрали в міську раду, у міську адміністрацію під міністра з приватизації, і звідти він уже пішов, був обраний.

— Ви, мабуть, уже багато років не зустрічалися.

— Так, відтоді й не зустрічалися. Власне кажучи, він пройшов буквально за якихось десять або вісім-дев'ять років від інженера до міністра.

— Сьогодні їхав у маршрутці й читав статтю «Ставлення до української незалежності». Чудовий текст. Я вам скажу: і на мене Демсоюз вплинув, я навіть думав написати заяву в Демсоюз. Я ж утік з Миколаєва, де навчався, але тоді вступив... І загалом подумав, що Демсоюз робить ту саму роботу, що й більш проукраїнський Рух. Я знайшов, може, ви навіть про це знаєте, що в Кременчуці видавали таку газетку, хоч газеткою її назвати складно, аркушик один А4, вона мала назву «Личное мнение».

— Так, траплялася.

— На комп'ютері її робили. Робила дівчина на ім'я Ольга Соломка. Вона вважала себе членом Демсоюзу, але туди її ніхто не брав. Вона зараз у піар-відділі каналу СТБ, давно її знаю. Ольга себе позиціонувала як член Демсоюзу, хоч не було

нікого, хто її туди прийняв би. Навіть, може, в одному з номерів зазначено, що газета виходить на принципах Демсоюзу. Просто ось така ситуація: людина не мала можливості вийти з вами на зв'язок, їй тоді було всього, мабуть, дев'ятнадцять років, а зараз приблизно тридцять. Ми обговорювали: от у мене є два улюблені бюлетені Демсоюзу, у нас була така історична бібліотека незалежна, тож я давав читати. Усі вступали в Рух, а я на початку 1990-х пішов у Республіканську партію. Був членом УРП від самого початку. Хто ще?

— Зараз вам назву, може, знаєте цю людину, якщо досить добре відомий журналістський корпус у Києві. Сергій Говітков, фотокореспондент.

— Особисто не знаю, але прізвище мені добре відомо.

— Останнім часом його фотографії постійно йшли у «Вечірніх вістях» та ще якійсь газеті. Він був у нас, потім пішов і зайнявся фотографією, тепер працює журналістом, фотокореспондентом.

— А Євген Чернишов був членом Демсоюзу чи вони відразу почали робити окремо?

— Так, Чернишов...

— Киреев ще.

— Аркадій Киреев. Річ у тім, що в мене є список усіх. У нас були випадкові люди, заходили, проходили, може, вони навіть висвітлювали щось, не знаю.

— Як виникла ідея газети і як її втілювали? Яка вона була? Тут зазначені ви та Бондар.

— Так, це Бондар робив. У нього був комп'ютер, він робив цю газету. Технічно виконував він. Не знаю, може, зараз він буде... Для нього це як темна пляма в біографії.

Андрій Квятковський, який був заступником редактора, і саме він звіряв цей покажчик. Я йому дещо допоміг, бо там псевдоніми, а в мене зорова пам'ять добра.

— Демсоюз був дуже активний. Що стало останньою краплею? Чому Демсоюз розчинився, а не перетворився на партію, як багато інших організацій?

— Розумієте, тут від початку була закладена ідея такого розчинення, тобто він, цей Демсоюз, мав чотири фракції: комуністичну, соціал-демократичну, селянську й не пам'ятаю, яка четверта. І вони мали стати основою для майбутньої партії. Однак тоді організувалася потужна соціал-демократична партія за участі постатей, відомих та авторитетних у СРСР, зараз навіть не згадаю, хто її організовував. Комуністична фракція очевидно тупикова була, християнська теж якось пішла. Своє завдання Демсоюз виконав. Треба було трохи розворушити народ, розворушити мітингами, програмами, і це завдання виконували. Люди повелися так: щойно змогли займатися підприємництвом, Царьков пішов у бізнес.

— А чим він тепер займається?

— Він тепер дуже такий солідний, тільки з головою, доброю головою.

— Він живе в Москві?

— Так, у Москві. Очолює там підприємство, бухгалтер, фірма потужна, парфумерією займається, комп'ютерами, успішний бізнес. А Новодворська не пішла в жодну партію, ні з ким не уживається. Вона природжений лідер-одинак, її внутрішня риса, внутрішній напрямок — епатаж. Неважливо, коли і з ким вона живе, їй потрібно постійно епатувати, вражати, дивувати або висловлювати щось. Вона востанне

на Солженіцина наїхала. У будь-якому разі, навіть якщо він у чомусь винен, з поваги до старого, до його минулого, до цього його «Архіпелагу», я вдав би, що не чую, не бачу. Однак їй треба прогриміти, бути крутішою за самого Солженіцина, вона, певне, його може розмазати по стіні. Це Новодворська. У неї зараз організація, вона всюди підписується, що очолює партію Демсоюз, що теж... Як стається метаморфоза, як відбуваються якісь зміни. Поки був Демсоюз, у нас була рада партій. Була ще координаційна рада. Загалом не було голів: координаційна рада й усе, п'ятеро-шестеро осіб, і все, більше нікого.

— **Ми зупинилися на тому, що ви писали публікації...**

— Так... Ми в Демсоюзі, відверто кажучи, розраховували, що достатньо вийти на площу, сказати: «Люди, КПРС нікуди не годиться, це тоталітарна партія. Будьте вільні! Займайтеся бізнесом, створюйте свої газети». І народ такий: «Ура! Уперед!» А нічого не вдалося, бо ми абсолютно не зважали на таку категорію, як історична інертність. Мене, наприклад, досі «тішать» бабусі й дідусі з портретами Сталіна, Леніна. Ленін — це ще добре. Це я пройшов, пропрацював, мав із ним справу й розумію. Але зі Сталіним ходити... Це інерція, є справді потужний рушій історичної інерції. Такі повороти дуже швидко не роблять. Тому, мабуть, так і склалося.

Вахтанг Кіпіані, Фред Анаденко.

20 лютого 200(4) року.

Переклад Євгена Редька

Сергій Набока

Проте саме його «Голос» став криголамом, який величезним — як на ті часи — накладом у десять, а то й двадцять, тисяч примірників ламав стереотипи, відкрито проголошував: наша мета — самостійна Україна. А головне — подавав масу цікавої, змістовної, об'єктивної інформації. Сергій був супержурналістом — розкутим, вільним. Він думав легко, говорив класно: цікаво, іронічно, відверто. Списавши з диктофона десь із дві години цього останнього інтерв'ю, зауважив, що на папері забагато русизмів (далі їх виділено курсивом). Я не встиг показати цей текст співавтору, тож і не маю... правити мову. Та й придивіться уважніше — які саме нюанси розмови Сергій вважав за потрібне виділити так — «таваріщі», «гебуха», «по жизни»... Це те, що йому страшенно не подобалося, те, що залишилось нам у спадок від імперії, чийм рабом Сергій Набока ніколи не був.

Гельсінської групи Ольга Гейко-Матусевич. На останніх підготовчих етапах приєднався Олесь Шевченко, і ще кілька людей, яких зараз я вже точно не назву. В основному або *отсіденти*, або близькі до того.

Карабчієвський і Беленький крутилися в різноманітних колах, мали гарні знайомства на рівні райкомів комсомолу, а може, на рівні міськкому чи навіть ЦК, я точно не знаю. Ми вирішили використати це і саме на тих зв'язках й народилася можливість зняти кав'ярню та провести там диспут. На моїй друкарській машинці наклацали маленькі запрошення — такого-то числа відбудеться те-то, щось про українську культуру. Прилізло стільки народу, що всі здивувались, ми не чекали такого ажіотажу. Це було, здається, кафе «Любава», на якихось висілках типу Оболоні.

— Коли це сталося?

— Не пам'ятаю я! 1988 рік...

— **За літературою, рік створення Українського культурологічного клубу — це 1987-й.**

— Значить, 1987-й. Звичайно, туди прийшли і *старшіє товарищі*, взяли участь в обговоренні. Вийшло блискуче — може, не за формою, а за сміливістю. Потім, звичайно, почалися непорозуміння. Приходимо на призначену зустріч у якусь кав'ярню, а там зачинено — сантехніки закрили... І досі, між іншим, усе це продовжується — особливо перед виборами. Тоді ця технологія була відпрацьована й досі чинна, на жаль.

Тоді ми збиралися під відкритим небом. Знаходилися цікаві люди: хтось тепер поетом став, хтось романи пише, хтось пішов священникувати, хтось виїхав за кордон. В основному це були й активні, і розумні люди.

— Хотілося б дізнатись про назву Український культурологічний клуб. Хто був її автором?

— Очевидно, я.

— Слово «культурологічний» у назві організації, яку створювали колишні політв'язні, — це лише прикриття?

— Безперечно, це була ширма. Ми всі чудово усвідомлювали, що це організація *антисоветская*, антикомуністична й націоналістична. Але мали намір трошечки подурити ідеологічну владу — і комсомол, і компартію — і нам це вдалося на початковому етапі. Ніколи не забуду, якось, коли ми збирались на приватній хаті на Подолі у Дмитра Федоріва, до нас прийшов тодішній перший секретар Подільського райкому партії Іван Салій, з яким ми вели тоді дуже серйозну, навіть злобну, дискусію. Але він нам тоді дуже сподобався — принаймні пішов на діалог. Ми на нього всі наїхали, накричали, а потім я подумав, що можна було спокійно поговорити. Але він не боявся, один із небагатьох, який не боявся вступати в діалог і намагався реально щось зрозуміти.

...Мене таки обрали головою цього клубу. І я був його головою до самого кінця, доки ми де-юре не стали колективним членом Української Гельсінської спілки, і не розчинилися в УГС. Хоча народ [йдеться про членів УКК. — **В. К.**] хотів зберегти організацію, зупинитись на культурологічній функції, але мені це було нецікаво. Якось мене викликав на розмову в парк *некій* полковник КГБ, уже не пам'ятаю — якесь російське *тіна* Смірнова, Іванова — прізвище. Мені завжди було цікаво, що вони від мене хочуть. Він сказав: ви — а я тоді вже був членом Всеукраїнської координаційної ради УГС, — у нас номер чотири або три на «посадку».

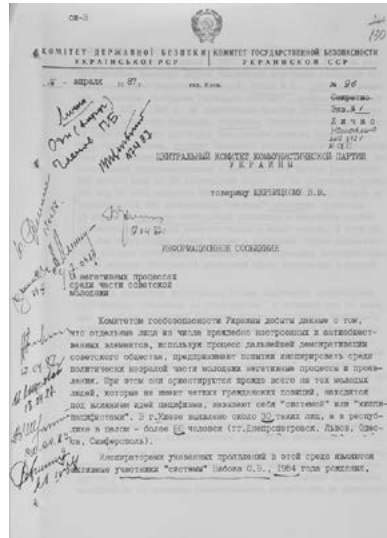
ДИСИДЕНТИ

Я потрапив у симпатичну компанію — із Хмарою, Чорноволом та іншими. Мені це дуже сподобалося, але ж він ще сказав: ви ж не екстремісти в культурологічному клубі, ви ж не ставите питання «самостійної України». Наступного дня я скликав клуб у Федоріва і сказав: давайте не будемо забувати, яка наша мета. Усі це знають, усі розуміють, що ми за самостійну Україну, за від'єднання від Советського Союзу, чому ж тоді вголос ніхто не каже.

Так би мовити, *по умолчанію*. Того дня було не стільки зібрання, скільки «нагадування» — не забуваймо, чії ми діти і яка в нас мета. Наша мета — самостійна Україна. І все.

Мною особисто рухало бажання щось зробити. Я не знав, що робити, але знав, що щось треба робити, попри переконаність, можливо, стомлених, можливо, занадто млявих, можливо, занадто старих — деяких — *отсідентов*, або, можливо, занадто розумних, будемо так казати, переконаних, що нічого не треба робити, бо все одно нічого не вдасться.

Коли В'ячеслав Чорновіл відновлював свій журнал «Український вісник», а може, *панімаєш*, уже й випустив — уже не пам'ятаю — перше число, він запросив нас увійти до редколегії. Ми подумали — а ми були доволі нарвані — і сказали:

Зі справи Сергія Набоки

ні, не підемо в редколегію «Українського вісника», бо ви там заявляєте, що *тіна* не проти марксизму, ми, *блін*, віруючі християни — раз, націоналісти — два, антикомуністи — три. Який марксизм, *ви чо?* У Чорновола це теж *фішка* була — це зрозуміло, така ж, як наш «культурологічний клуб».

— **Сергію, події, про які ви щойно розповіли, стосуються 1987—1988 років. Але ж ви звільнилися з ув'язнення за декілька років до того?**

— Після відсидки ми продовжували триматися разом — «четвіркою», товаришували, кінець кінцем, закохались й побралися — вийшло дві пари. За нами весь час стежили. Ми з Мілявським вийшли на волю в 1984 році. Здається, у 1985-му, якщо не помиляюсь, ми одружилися з Інною Чернявською і поїхали провести медовий місяць у Прибалтику. Не було жодної секунди, щоб за нами не ходили *топтуни*. По всій Прибалтиці: Таллінн, Рига, Вільнюс, села якісь, костьоли, Тракай. Усе абсолютно було під контролем. Точно так потім продовжувалось у Києві. А крім того, до нас була приставлена одна людина зі Львова, яка працювала на КГБ, і в якій ми, на жаль, серйозно помилилися. Через неї ми намагалися щось передавати в певні львівські кола, на Захід. Але згодом виявилось, що то все робота *гебух* [від «ГБ», тобто органів державної безпеки — *В. К.*].

— **Ви, звичайно, не називатимете її імені?**

— Скажу так. Ця людина була посаджена в тюрму, відсиділа практично все і її поставили перед вибором: або працюєш на КГБ, або родина просто загине. Людину вимусили погодитись працювати і, я думаю, що, можливо, і її діти теж погодились працювати на КГБ. Це страшна трагедія. Мені зі Львова

знайомі казали: не спілкуйся з нею, це провокатор — у гіршому разі, у кращому — це просто «стукач». Ну, не вірилося — така шири людина, хороша, нещасна й так далі. Я повірив остаточно в те, що ця людина точно стукач тільки після того, як прикупив собі шматочок гебістського архіву та порівняв там деякі події, вирахував кличку цієї людини й переконався.

— **Це часом не той документ, який ви показували кілька років тому в програмі Миколи Вересня? Той папірець?**

— Угу, угу (курить люльку). Там не один папірець, там багато всяких. Ну, та добре.

— **А як з'явилась ідея видавати свою газету?**

— Тоді налагоджувались зв'язки: Київ — Мєнськ, Київ — Вільнюс, Київ — Таллінн, Київ — Рига, і частенько мені надходили запрошення на найрізноманітніші з'їзди, тусовки в Прибалтику. І я зауважив, як у них розвинена підпільна преса. Почав приставати до керівництва УГС, ставити це питання на координаційній раді: «Треба, *ребята*, треба! Уже пора видавати *боевой листок*». Усі погоджувалися, але ніхто не ворушився. За грудки просто хапав *старших таваріщеў* — та ви *шо поєхали* — білоруси вже кілька газет видають... «Так-так, пане Сергію, час, час» [С. Набока когось перекирвляє зміненим голосом — **В. К.**]. І нічого. Проходить тиждень, два, ніхто не кує, не меле. І тоді ми з дружиною сідаємо: я пишу тексти, дружина вирізає, клеїть, робимо макет. Я везу тихцем, тишком-нишком, електричками з пересадками через Мєнськ у Вільнюс. Даю — я вже не пригадую, здається, сто рублей чи сто «баксів»... Яких тоді «баксів»? Ні, сто рублей. Пробний наклад — тисячу примірників. Так ми зробили «Голос відродження».

Кілька номерів ми випустили вдвох із дружиною вдома. Я ні в кого не питав дозволу: на власні гроші. Мені хотілося це робити, я *по житні*, так би мовити, журналіст, редактор і видавець. Мені це хотілося робити, мені це було цікаво робити. Як зараз пам'ятаю — дипломат був, макет у нього поміщався, великий такий дипломатик, і я з ним їздив. А на чому газета розмножувалась? Щось вискочило в мене з голови. Це не ксерокс. Я забув, як цей спосіб називається. Може лінотіп? Не! Я на *лінотіпе* працював! Це набірна машина така. Не ротапринт.

— Може, гектограф?

— Не! Гектограф — це вручну, *сумасшедшая* робота. А це в державній друкарні, але підпільно все це робилося, так би мовити, бандитським способом.

— Перший номер «Голос відродження» вийшов у березні 1989 року. Днями я записав у Львові інтерв'ю з Романом Турієм, це людина, яка возила в Литву «Поступ», він мені розповів, а буквально вчора Сашко Кривенко підтвердив, що їхня — згодом суперпопулярна — газета вийшла на кілька тижнів раніше, ніж «Голос відродження». Але львівські старшіє таваріщі, як ви кажете, теж наполягали, що не треба нічого поширювати, це тільки збільшить репресії проти неформалів. І газета вже віддрукована лежала кілька тижнів у Львові, і тільки коли Турій з Києва привіз «Голос відродження», почали поширювати. Мовляв, чого чекаємо, скільки можна! Ось Київ уже видає!

— Значить, у будь-якому разі наша газета перша.

Вахтанг Кініані, Сергій Набока

ЄВГЕН СВЕРСТЮК

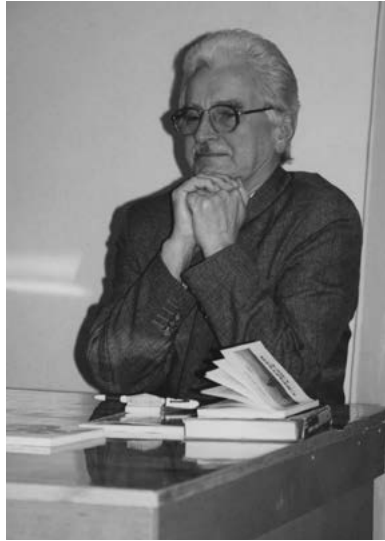
**«І НАСТРІЙ НАРОДУ БУВ ТАКИЙ,
ЩО ЙОМУ ПОТРІБНА БУЛА ЦЯ ЛЕГЕНДА»**

Євген Сверстюк (13 грудня 1927 р., с. Сільце Горохівського району Волинської області — 1 грудня 2014 р., Київ). Український шістдесятник, літературознавець, публіцист, чільний представник дисидентського руху. Формуючись як особистість в умовах «відлиги», Євген Сверстюк потрапив до дисидентського руху наприкінці 1950-х років. Наприкінці 1950-х і впродовж 1960-х (аж до арешту 1972 року) Євген Сверстюк неодноразово протестував проти дискримінації української культури в СРСР. 14 січня 1972 року був заарештований разом із багатьма іншими українськими шістдесятниками. Слідство в його справі затягнулося аж на рік, хоча обвинувачення стосувалося лише «самвидавної» діяльності підсудного. У підсумку в квітні 1973 року «за антирадянську агітацію та пропаганду» Сверстюк був засуджений до 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання.

— Які основні дискусії були в Києві кінця 1980-х років? Можете згадати, хто і які ідеї обстоював? Наприклад, Набока

вважав те, я вважав те, а ще інші інакше...

— Ні, я так не можу. І мені навіть здається, що й дискусій особливих не було. Усе було таке синкретичне, таке загальне, що до визначення якихось особистих позицій ми не доходили. Позицій було в основному дві: одна проти влади і проти того стану, до якого довела влада українську культуру, і друга. Це було дуже добре висвітлено в Будинку культури на площі Фрунзе.

Евген Сверстюк

Там збиралися «власти», присилали своїх людей від райкомів і від КГБ, звичайно, бо тоді КГБ тримало все в руках. З другого боку виступали так спонтанно на різні теми — про мову, культуру — люди з УКК [Український культурологічний клуб].

І їм було нічим крити: у той час був дуже великий бум на інформацію з Москви. Тоді важко було дістати «Новый мир», інші російські журнали. А там траплялися дуже цікаві публікації. У нас журнали продавалися в кіосках: «Вітчизна», «Дніпро», «Київ», ціна по 11—14 копійок, а їх ніхто не брав. Оце ваша культура, оце ваша цензура, оце ваш інтелект.

Тоді зароджувалось гасло «Геть Щербицького», і воно звучало на кожному кроці. КГБ ще не випускало зі своїх рук контролю, хоча цілком було очевидно, що воно не має

інструкцій на такого плану події. Вони нікого не арештовували, нікого не затримували, а якщо й затримували, то вже під час святкування річниці Чорнобилю.

Це була перша спроба демонстрації, вони хотіли замовчати. Тоді виявила дуже велику активність дружина Набоки, Олесь Шевченко, інші. То, власне, я пригадую перший вихід на площу.

— **Скільки взагалі людей входило до УКК, не з боку влади?**

— Це було настільки невизначено, це було неоформлене...

— **Членства не було як такого?**

— Майже завжди було кількасот. І дуже швидко поширювалася інформація, і дуже тягнулися люди до того. Я пам'ятаю одну свою лекцію про Шевченка, уже в 1987-му році. Це показник того, що вже можна було мати приміщення. У Будинку вчених дали зал. Вони ще не зовсім знали, кому саме, але вже й не дуже допитувалися. Якщо раніше допитувались, то тут не дуже. І я був трохи розгублений, коли побачив, як мало людей. А потім дивлюся: йдуть! Багато людей, цікавих, з такими обличчями, з таким інтересом слухають, що я цього й не чекав. І навіть приїхав хор український з Польщі, який шукав, куди піти ввечері, — і їх навели на це місце. Але це, здається, не був УКК.

— **Це було при товаристві «Спадщина»?**

— Мені здається, там було кілька товариств. Отже, я не пригадую жодного випадку, коли розганяли зібрання УКК. Інколи зали просто не давали. Мені запам'ятався той випадок, коли на площі Фрунзе у великій залі точилася дискусія. Ми не були дуже підготовлені до тієї дискусії. І дивлячись на розкладку, я зрозумів, що потрібно сказати слово. Насправді

все було дуже стихійно, усе носилося в повітрі. І вони відчували поразку, стали контролювати приміщення, щоб не давати більше. Це єдине, що вони мали твердо у своїх руках. Стало питання про вибір нового голови. Пригадую, як мені пропонували, і я відмовився. У мене були такі мотиви: ні, я для них є як червоне для бика. Коли буду виступати, це не є ще спектакль для них, до цього вони не можуть бути готові, бо я можу виступити, а можу й ні, а якщо буду головувати, то цілком ясно, що туди треба кинути всі зусилля, щоб задушити й не допустити цього.

Я радився з Олесем Шевченком, і ми вирішили, що хай виберуть когось, а поки що я готуватиму доповідь про Стуса. Ішлося про те, щоб була підготовлена доповідь до 50-річчя з дня народження.

Я зібрав матеріали, тим часом Сергій Набока ходив вибивати приміщення. І він їм сказав, що в нас на порядку денному буде питання про план роботи на наступний рік. Це їх дуже зацікавило, і вони дали приміщення на фабриці «Взуттєвик» на Подолі. Але дуже далеко від центру. І в мене була підозра, що це таке невідоме приміщення, що там не збереться народу. Тим часом повна зала і стояли, зібралися.

Своїм дали знати, що там не просто буде обговорення, що буде доповідь про Стуса.

Стус — це вже було ім'я. Ще неясне, але десь на вулиці якийсь хлопчина кричав: «Стус! Да этот гениальный поэт!» Це дуже добра реклама, коли чоловік на вулиці кричить. Якись були спроби через Спілку письменників започаткувати. Спілка письменників була жалюгідно перелякана на той

час і могла виконувати тільки те, що доручали дзвінками. Вона була абсолютно контрольована.

— Це Загребельний нею тоді керував?

— Я навіть не знаю, хто нею тоді керував. Вона тоді була ніщо. Я тільки можу сказати, що коли повернувся із заслання у 1984 році, восени 1983-го, то в Києві була така мертва тиша, що я знав тільки про одну подію. І ніякого зв'язку не було з колишніми колегами, поетами, літературознавцями. Я був абсолютно самотній. Улаштувався, як і на засланні, столяром. Зрозуміло, була зустріч із якимись чинами з КГБ, які мені пропонували якусь роботу в якомусь інституті. І я відмовився. Я сказав, що я не кандидат і не доктор наук, я не знаю, яку роботи вони можуть мені запропонувати. Я маю професію столяра і працював столяром п'ять років.

— Це був кінець 1980-х років, коли ви працювали столяром?

— Так. Їх це дуже не влаштовувало. Вони хотіли знайти таку роботу, яка була б дуже контрольованою і на якій можна було б тиснути, де можна було вимагати від робітника заяв, скарги, які можна буде розглядати. Тоді навіть стояло питання про те, чи мені до них звертатися по роботу чи самому шукати. І тут було дві точки зору. Ліберальніша була в Глузмана, який вважав, що треба самому шукати. А досить песимістична в Антонюка, який сказав, що скільки б ти сам не знаходив, усе одно тої роботи не візьмеш. Але мені пощастило, вдалося вдати, що я шукаю через них, але самому шукати, і після всіх експериментів я вже їх вивчив, що вони пропонують. Я вже був чоловік підготовлений. Я сам випадково зайшов у механічний цех фабрики номер два індпошиву, там уранці засідали і сказали: «Дивіться, нам якраз треба

столяра, а тут він сам приходить. Так давайте його зразу й оформимо». І вони мене зразу оформили. І мої шпики, які супроводжували мене, навіть не здогадувалися, чого я туди зайшов, у це приміщення. Очевидно, вони здогадувалися, що шукав туалет. Тим часом я повертаюся вже фактично оформлений.

Я знайшов добру роботу, яка не була дуже контрольована. Я не буду розказувати, які в мене були пригоди, коли я виходив на вулицю зі своїм термосом і читав книжку, це було десь за містом. Книжка була «Архіпелаг ГУЛАГ» Солженіцина. Підходить міліціонер і питає мене, що це. Вони перевіряли в тих місцях різних підконтрольних осіб, за якими стежили. Я дуже чемно з ним розмовляв, щоб він не поцікавився книжкою. І він книжкою не поцікавився. Я не знаю, що мені тоді було б, мав би дуже великі неприємності. Нового терміну вони тоді не дали б, звісно, за «Архіпелаг ГУЛАГ», але я відчував ситуацію, це були б підстави до роботи зі мною. У 1987 році вже було цілком очевидно, що вже нового терміну не буде, і ми вже не боялись того. Це дуже важливо, що навколо УКК збиралися люди, які були вже репресовані, які були переслідувані, які заглядали страху у вічі. Решта ще дрімала в летаргійному переляку, летаргійному сні.

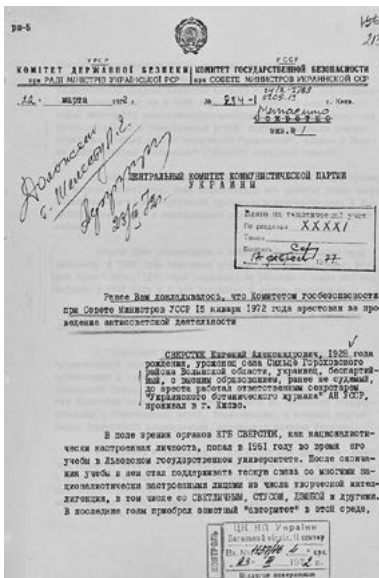
У Києві було два десятки дисидентів. Решта була українська інтелігенція, вчителі, робітники. А між дисидентами було якесь внутрішнє коло, чи ви всі були різні, суджені за різними, хоч і подібними, статтями, але з різним життєвим досвідом. Фактично були різні, ми вже потім знайомилися. Ті, що були засуджені за подібними статтями, ще не поверталися.

ДИСИДЕНТИ

Овсієнко ще сидів. Олесь Шевченко вже був, ми з ним відразу зблизилися, це була дуже близька позиція. Менше я знав про коло Набоки. Але було цілком зрозуміло, що це люди розкріпачені, з якими можна говорити, які не донесуть і яких можна не остерігатися. І це дуже важливе, не тому що боїшся, але не хочеться входити в цю пусту гру, коли є можливість щось робити.

— А роль комітету держбезпеки в тих подіях... Очевидно, ви бачили зримий образ кагебіста або райкомівського працівника якогось, який приходив і впливав, галасував, заводив непотрібні розмови. Але ж КГБ хотіло мати або й мало свою людину у вашому середовищі. Чи ви стикалися з такими підозрами?

Пам'ятаю початок 1990-х, кінець 1980-х у Миколаєві. У нас було вкрай непристойно про щось запитати, якщо тобі про це не розповідали. У нас виходила газета «Чорне море», як у вас «Наша віра». Я хотів туди писати замітки, але мені ніхто не робив такої пропозиції. І я розумів, що не можу туди запропонувати послуги, поки мене не запросять. І так сталося, що я став редактором цієї газети, не написавши туди жодної замітки. Це були паралельні світи: я купував цю газету, мене

Зі справи Євгена Сверстюка.
(Ф. 16, оп. 01, спр. 1038-0222)

бачили, але я не міг нав'язати як учасника подій [...] І ми дуже боялися, що в нашому середовищі є люди, прислані спецслужбами. Оця підозріливість була тут, у Києві, бо в нас коло українське було дуже вузьке, я жив з 1989 до 1994-го в Миколаєві.

— Я вам скажу, що перевага тих людей, які були суджені, полягала в тому, що вони вже знали, чого боятися, а чого ні. Вони лякані, але гартовані. І зек відчуває плечима, чи є за ним шпик, чи ні, чого боятися, чого ні. Коли виступав, я завжди знав, що там сидять шпики, але хай вони слухають. Там був виклик певний, певне зухвальство. Особливо 1987-го року, по-перше, я хотів би сказати, Оксана Яківна Мешко поїхала за кордон і вона якось дала мені знати, що той Конгрес українців чекає від мене слова. Він був у Нью-Йорку. І це був період участі в УКК. І я підготував те слово, але як його передати? Я поїхав у Москву й по телефону передав до Західної Німеччини Галі Горбач. Московський телефон нейтральніший, ніж київський. Він міг, якщо оплатити, витримати і пів години, і годину розмови. Таким чином вдалося зухвало це передати, і воно там було прочитане.

На фабриці «Взуттєвик» я прочитав доповідь про Василя Стуса, до якої готувався і якій надавав великого значення, хоч і було фактично два дні для підготовки того всього, усе готувалося так несподівано, імпровізовано. Але є приміщення на такий-то день, отже, все має відбутися в такий-то день. Я прочитав цю доповідь, розраховуючи на те, що вони прийдуть. Більше того, я набрався зухвальства і сказав, що ця доповідь до 50-річчя з дня народження Стуса буде передана за кордон для ЮНЕСКО з метою відзначення 50-річчя замордованого в таборах поета. Це імпровізація, звісно, була.

У ЮНЕСКО подають за кілька років, узгоджують і так далі. Ну але сам факт — це було найбільш таємне, за це найбільше судили. А тут зухвало було оголошено, що це передаватиметься.

Це перше. І друге, що мене вразило на цьому вечорі: уся аудиторія встала. І це була величезна аудиторія. Це засвідчило те, що громадська думка йде попереду, вони готові це чути. Для коректності мушу сказати, що доповідь справді була передана за кордон [...] І було передано одному українському інтелегенту, доброму знавцю англійської мови. Він не наважився перекладати, але все одно доповідь була перекладена, передана до ПЕН-клубу, а ПЕН-клуб передав Горбачову. Я не сумніваюсь, що Горбачов це передав до Київського ЦК. Я припускаю, що та книжка, яку вони замовили з ЦК про Василя Стуса, має зв'язок із цим листом. Тому що самі по собі вони ніколи б не здогадалися, що є такий Стус і що він вартий того, щоб про нього видавати книжку.

— Це ви про яку зараз книжку говорите?

— «Дорога болю» [Стус В. Дорога болю: Поезії. — К.: Радянський письменник, 1990]. Замовили Михайліні Коцюбинській передмову й укладання. І звичайно, вона зраділа, що є таке замовлення, і зробила. Але я не сумніваюся, що в самому ЦК не було таких умів, які додумалися б, що пора видавати Стуса. Навпаки, скільки я пам'ятаю, були спроби подати Стуса на основі його кримінальної справи. І на оцю кагебістську статтю в мене є відповідь за підписом моїм...

Потім була вже публікація. А вже восени 1989-го було перевезення праху Василя Стуса, була публікація Жулинського в «Літературній Україні» примирливого характеру. Мовляв, припускався поет помилок, не міг сконтактувати,

І НАСТРІЙ НАРОДУ БУВ ТАКИЙ, ЩО ЙОМУ ПОТРІБНА БУЛА ЦЯ ЛЕГЕНДА

зжитися зі своїм середовищем, влада теж припускалась помилок. Але це була спроба показати одного з таких невдалих поетів, які свого часу потрапили під колеса державної машини. Це мене так обурило! Я тоді був у Надії Світличної. Вона мені показала з жахом цю публікацію, і я, пригадую, зразу сів і написав памфлет «Тов. Коцький і Великий Птах». І назвав у цій публікації прізвище. Вона десь була опублікована в нашій газеті, а тоді в газеті «Слово». Це була боротьба за Стуса. І це була дуже серйозна боротьба. Вони відчули після похорону, що то був герой, вартий легенди. І тоді вони стали її гасити. Стали різними способами тримати під контролем цей міф. А я думаю, що фактично вони тільки роздували вогонь. І сама історія життя, і характер, і характер творчості — усе заповідалося на легенду. І настрої народу був такий, що йому потрібна була ця легенда.

Вахтанг Кініані, Євген Сверстюк.

Вересень 2002 р.

ЗМІСТ

«Святі старики» і не тільки	5
Від видавництва	9
<i>Василь Овсієнко</i>	«Україна ніколи не припиняла опору тоталітарному режиму» 11
<i>Баліс Гаяускас</i>	«37 років у неволі... Я ні про що не жалкую» 27
<i>Калью Мятік</i>	«Один народ не може з рабства вирватися, потрібно співпрацювати» 43
<i>Мустафа Джемілеєв</i>	«Важливо було витримати і на процесі отримати... моральну перевагу над ними» 63
<i>Левко Лук'яненко</i>	«Національна ідея — це усвідомлене утвердження українства» 76
<i>Леонід Плюц</i>	«Дисидентами ніхто не називав — не любили це слово» 98
<i>Михайло Горинь</i>	«Я ризикую, але буду виступати з останнім словом гостро» 102
<i>Надія Світлична</i>	«На машинці внизу писали “сам собі видав”» 125
<i>Іван Гель</i>	«Кодекс чести. Статус політ'язня» 149
<i>Йосиф Зісельс</i>	«Будувати потрібно те, що тобі ближче» 181
<i>Лесь Танюк</i>	«Але Україна не повірила тоді в правду дисидентів» 202
<i>Микола Руденко</i>	«Це був потужний сплеск національного духа» 211
<i>Паруйр Айрікян</i>	«Вони спекують нашою порядністю» 225
<i>Валентин Мороз</i>	«...історія України, побачена українськими очима» 252
<i>Михайло Хейфец</i>	«Сила дисидента полягає не стільки в розумі, скільки в характері» 261
<i>Євген Концевич</i>	«Я вас витримаю, паразити» 283
<i>Олександр Даніель</i>	«Важливо, що людина має право обстояти щось у законні способи..., і не можна її за це саджати у в'язницю» 291
<i>Фред Анаденко</i>	«Люди усвідомили себе творцями часу, творцями історії» 311
<i>Серій Набока</i>	«Я “по життю” журналіст, редактор і видавець...» 330
<i>Євген Сверстюк</i>	«І настрої народу був такий, що йому потрібна була ця легенда» 340

Суспільно-політичне видання

Серія «Історія і політика»

Вахтанг КІПІАНІ
Дисиденти

Провідний редактор *О. П. Рибка*
Випусковий редактор *Я. О. Юдіна*
Технічний редактор *Д. В. Заболотських*
Художній редактор *В. О. Трубчанінов*
Дизайнер і верстальник *І. О. Гнідая*

ТОВ «Видавництво «Віват»»,
61037, Україна, м. Харків, вул. Гомоненка, 10.
Свідоцтво ДК 4601 від 20.08.2013.

Видавництво «Віват» входить до складу ГК «Фактор».

Придбати книжки за видавничими цінами та подивитися детальну інформацію про інші видання можна на сайті vivat-book.com.ua
тел.: 0-800-201-102,
e-mail: ishop@vivat.factor.ua

Щодо гуртових поставок і співробітництва звертатися:
тел.: +38 (057) 782-82-20, e-mail: info@vivat.factor.ua

Адреси фірмових магазинів «Книгарня Vivat»:
м. Харків, вул. Квітки-Основ'яненка, 2,
тел.: +38 (057) 341-61-90, e-mail: bookstorevivat@gmail.com
м. Львів, пл. Галицька, 12,
тел.: +38 (032) 235-51-77, e-mail: bookvivatlviv@gmail.com

Видавництво «Віват» у соціальних мережах:
facebook.com/vivat.book.com.ua
instagram.com/vivat_book

Дякуємо, що обираєте нас!

Вас вітає команда «Vivat» — найбільшого універсального видавництва в Україні. Щороку ми ретельно добираємо й публікуємо тільки найкращі зразки літератури нонфікшн: висвітлюємо провідні тенденції у сферах бізнесу, мотивації та саморозвитку, культури й мистецтва, презентуємо науково-популярні, біографічні та публіцистичні новинки. Упевнені, що кожне наше видання здатне надихнути на свіжі ідеї та оригінальні рішення.

Поповнити книжкову полицку ви можете у фірмових «Книгарнях Vivat» за адресами:

м. Харків, вул. Квітки-Основ'яненка, 2,
м. Львів, пл. Галицька, 12,

а також на сторінці нашого онлайн-магазину
vivat-book.com.ua

З повагою, команда видавництва «Vivat»

vivat-book.com.ua

[@vivat-book.com.ua](https://www.facebook.com/vivat-book.com.ua)

[@vivat_book](https://www.instagram.com/vivat_book)

[@vivat_publishing](https://www.telegram.com/vivat_publishing)

Читай. Мрій. Дій.